

ISSN: 3107-2755 (Online)

ISSN: 3107-2763 (Print)

SOCIAL SCIENCES & DIGITAL HUMANITIES

Ғылыми журнал | Научный журнал | Scientific journal

SOCIAL SCIENCES & DIGITAL HUMANITIES

Ғылыми журнал	Научный журнал	Scientific journal
Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті	Восточно-Казахстанского технического университета им. Д. Серикбаева	D. Serikbayev East Kazakhstan technical university
Томы 1, №1, 2026	Том 1, №1, 2026	Volume 1, No.1, 2026

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелінді.
Куәлік № KZ66VPY00130858, 02.10.2025 ж.

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.
Свидетельство № KZ66VPY00130858 от 02.10.2025 г.

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. KZ66VPY00130858, 02.10.2025.

Құрылған жылы: 2026
Год основания: 2026
Year of foundation: 2026

Мерзімділігі: жылына 4 рет
Периодичность: 4 раза в год
Periodicity: 4 times a year

Басылым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын
Языки издания: казахский, русский, английский
Languages of publication: kazakh, russian, english

Пішімі 60x90/8. Шартты баспа табағы 20,18. Есептік баспа табағы 29,29. Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті. 070004, Өскемен қаласы, Протозанов көшесі, 69.

Формат 60x90/8. Усл. печ. л. 29,29. Уч.-изд. л. 20,18. Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева. 070004, г. Усть-Каменогорск, ул. Протозанова, 69.

Format 60x90/8. Conditional printed sheets 29,29. Accounting and Publishing Sheets 20,18. D. Serikbayev East Kazakhstan technical university. 070004, Ust-Kamenogorsk, ул. Protozanov St. 69.

Өскемен, 2026
Усть-Каменогорск, 2026
Ust-Kamenogorsk, 2026

Бас редакторы

Конурбаева Ж.Т. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Редакция алқасы

Бас редактордың орынбасары – Нурекенова Э.С. , э.ғ.к., профессор

Ғылыми редакторлар:

Суйеубаева С.Н. , э.ғ.к., профессор

Аубакирова Ж.С. , т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Калиева К.С. , т.ғ.к.

Жауапты хатшы – Саденова А.М.

Алқа мүшелері

Arkadiusz Gola – т.ғ.д., қауымдастырылған профессор (Польша)

Natalie Aleksandra Gurvits-Suits – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Эстония)

Nailya Saifulina – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Испания)

Маковецкий М.Ю. – э.ғ.к., доцент (Ресей)

Есенгельдин Б.С. – э.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Киреева А.А. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Орынбет П.Ж. – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Закимова А.М. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Рахимбердинова М.У. – Dr.PhD, профессор (Қазақстан)

Денисова О.К. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Варавин Е.В. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Лысенко Ю.А. – т.ғ.д., профессор (Ресей)

Аблажей Н.Н. – т.ғ.д. (Ресей)

Абжаппарова Б.Ж. – т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Самашев З.С. – т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Алексеенко А.Н. – т.ғ.д., қауымдастырылған доцент, жетекші ғылыми қызметкер (Қазақстан)

Isabelle Ohayon – Dr.PhD, қауымдастырылған профессор (Франция)

Edward Schatz – Dr.PhD, профессор (Канада)

Столярова Э.О. – әлеум.ғ.к., қауымдастырылған профессор, бас ғылыми қызметкер (Қазақстан)

Краснобаева Н.Л. – т.ғ.к., бас ғылыми қызметкер (Қазақстан)

Кожирова С.Б. – с.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Главный редактор

Конурбаева Ж.Т. – к.э.н., ассоциированный профессор

Редакционная коллегия

Заместитель главного редактора – Нурекенова Э.С. , к.э.н., профессор

Научные редакторы:

Суйеубаева С.Н. , к.э.н., профессор

Аубакирова Ж.С. , к.и.н., ассоциированный профессор

Калиева К.С. , к.и.н.

Ответственный секретарь – Саденова А.М.

Члены коллегии

Arkadiusz Gola – д.т.н., ассоциированный профессор (Польша)

Natalie Aleksandra Gurvits-Suits – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Эстония)

Nailya Saifulina – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Испания)

Маковецкий М.Ю. – к.э.н., доцент (Россия)

Есенгельдин Б.С. – д.э.н., профессор (Казахстан)

Киреева А.А. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)

Орынбет П.Ж. – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Казахстан)

Закимова А.М. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)

Рахимбердинова М.У. – Dr.PhD, профессор (Казахстан)

Денисова О.К. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)

Варавин Е.В. – к.э.н., ассоциированный профессор (Казахстан)

Лысенко Ю.А. – д.и.н., профессор (Россия)

Аблажей Н.Н. – д.и.н. (Россия)

Абжаппарова Б.Ж. – д.и.н., профессор (Казахстан)

Самашев З.С. – д.и.н., профессор (Казахстан)

Алексеенко А.Н. – д.и.н., ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник (Казахстан)

Isabelle Ohayon – Dr.PhD, ассоциированный профессор (Франция)

Edward Schatz – Dr.PhD, профессор (Канада)

Столярова Э.О. – к.соц.н., ассоциированный профессор, главный научный сотрудник (Казахстан)

Краснобаева Н.Л. – к.и.н., главный научный сотрудник (Казахстан)

Кожирова С.Б. – д.п.н., профессор (Казахстан)

Chief Editor

Zhadyra T. Konurbayeva – Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor

Editorial Team

Deputy Chief Editor – Elvira S. Nurekenova , Candidate of Economic Sciences, Professor

Scientific Editors:

Saltanat N. Suieubayeva , Candidate of Economic Sciences, Professor

Zhanna S. Aubakirova , Candidate of Historical Sciences, Ass. Professor

Kansha S. Kaliyeva , Candidate of Historical Sciences

Executive Secretary – Assel M. Sadenova

Members of Team

Arkadiusz Gola , Doctor of Engineering Sciences, Ass. Professor (Poland)

Natalie Aleksandra Gurvits-Suits , Dr.PhD, Ass. Professor (Estonia)

Nailya Saifulina , Dr.PhD, Ass. Professor (Spain)

Michail Y. Makovetskij , Candidate of Economic Sciences, Docent (Russia)

Bauyrzhan S. Yessengeldin , Doctor of Economic Sciences, Professor (Kazakhstan)

Anel A. Kireyeva , Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)

Perizat Zh. Orynbet , Dr.PhD, Ass. Professor (Kazakhstan)

Alfiya M. Zakimova , Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)

Madina U. Rakhimberdinova , Dr.PhD, Professor (Kazakhstan)

Oxana K. Denisova , Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)

Yevgeniy V. Varavin , Candidate of Economic Sciences, Ass. Professor (Kazakhstan)

Yulia A. Lysenko , Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Natalia N. Ablazhey , Doctor of Historical Sciences (Russia)

Bibikhadisha Zh. Abzhapparova , Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)

Zainolla S. Samashev , Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)

Alexander N. Alekseyenko , Doctor of Historical Sciences, Ass. Professor, Leading Researcher (Kazakhstan)

Isabelle Ohayon , Dr.PhD, Ass. Professor (France)

Edward Schatz , Dr.PhD, Professor (Canada)

Eleonora O. Stolyarova , Candidate of Sociological Sciences, Ass. Professor, Chief Researcher (Kazakhstan)

Nelly L. Krasnobayeva , Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher (Kazakhstan)

Svetlana B. Kozhirova , Doctor of Political Sciences, Professor (Kazakhstan)

© D. Serikbayev East Kazakhstan
technical university, 2026

МАЗМҰНЫ

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС

<i>О.К. Денисова, А.Х. Машекенова</i>	
Шығыс Қазақстан облысында инженерлік білім беруді дамыту перспективалары	8
<i>М. Сырымбек, А.М. Кабдулиарипова</i>	
Қазақстан экономикасында агросекторды мемлекеттік қолдауды қолдану	25
<i>К.Г. Шатыгина, О.В. Куур</i>	
Тұрақты дамуға жету үшін түсті металлургия кәсіпорындарында ESG принциптерін жүзеге асыру	40
<i>Чамойев Р.Е., Споткай М.А.</i>	
Шығыс Қазақстан облысының инвестициялық тартымдылығын арттыру	57
<i>Князева Е.В.</i>	
Инженерлік білім беруде эндаумент қорларын пайдаланудың әлемдік тәжірибесі	73
<i>Jolanta Słoniec, Justyna Michaluk</i>	
Цифрландыру және жаһандану дәуіріндегі инженерлік білім сапасы	87

ДЕМОГРАФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ

<i>А.С. Адильбаева, Д.Ж. Ақашева, Е.Б. Қумарханова</i>	
Экологиялық үдерістер және олардың миграциялық үдерістерге әсері (этностардың қоныс аударуы)	102
<i>Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко, Н.Л. Краснобаева, Э.О. Столярова</i>	
Демографиялық үрдістер призмасы арқылы Қазақстанның әлеуметтік экономикалық дамуы	117
<i>Е.Г.Водичев</i>	
Кейінгі кеңес дәуіріндегі модернизациялық процестер жағдайында ғылыми орталықты үлкен қала құрылымына біріктірудің тәуекелдері мен мүмкіндіктері	140
<i>Н.А. Махметова</i>	
Қазақстанның демографиялық ерекшеліктері: тарихи аспект (1959-1989 жж.)	155

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ

<i>К.С. Калиева</i>	
Компьютерлік деректанудың қалыптасуы: тарихнамалық шолу	171
<i>Г.З. Капасова</i>	
Қырғызстан мен Қазақстандағы мәдени-тарихи туризм: даму үрдістері мен даму әлеуеті (1992-2023 ж.)	188
<i>М.О. Мадышева, Е.М. Эбель</i>	
Иван Борисович Кыдыков – Ұлы Отан соғысының қатысушысы	201
<i>Н.Н. Аблажей</i>	
КСРО халқын паспорттаудың бірінші толқыны кезеңдегі қалалардағы көші-қон дағдарысының себептері мен ерекшелігі	211

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС

<i>О.К. Денисова, А.Х. Машекенова</i>	
Перспективы развития инженерного образования в Восточно-Казахстанской области	8
<i>М. Сырымбек, Кабдулшарипова</i>	
Применение в экономике Казахстана государственной поддержки аграрного сектора	25
<i>К.Г. Шатыгина, О.В. Куур</i>	
Внедрение ESG принципов на предприятиях цветной металлургии в целях достижения устойчивого развития	40
<i>Чамойев Р.Е., Споткай М.А.</i>	
Повышение инвестиционной привлекательности Восточно-Казахстанской области	57
<i>Князева Е.В.</i>	
Мировой опыт использования эндаумент фондов в инженерном образовании	73
<i>Jolanta Słonieć, Justyna Michaluk</i>	
Качество инженерного образования в эпоху цифровизации и глобализации	87

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

<i>А.С. Адильбаева, Д.Ж. Ақашева, Е.Б. Кумарханова</i>	
Экологические процессы и их влияние на миграционные процессы (переселение этносов)	102
<i>Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко, Н.Л. Краснобаева, Э.О. Столярова</i>	
Социально-экономическое развитие Казахстана через призму демографических тенденций	117
<i>Е.Г. Водичев</i>	
Риски и возможности интеграции научного центра в структуру большого города в условиях модернизационных процессов позднесоветской эпохи	140
<i>Н.А. Махметова</i>	
Демографические особенности Казахстана: исторический аспект (1959-1989 гг.)	155

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

<i>К.С. Калиева</i>	
Формирование компьютерного источниковедения: историографический обзор	171
<i>Г.З. Капасова</i>	
Культурно-исторический туризм в Кыргызстане и Казахстане: тенденции и потенциал развития (1992-2023 г.)	188
<i>М.О. Мадышева, Е.М. Эбель</i>	
Иван Борисович Кыдыков – участник Великой Отечественной войны	201
<i>Н.Н. Аблажей</i>	
Причины и специфика миграционного кризиса в городах в период первой волны паспортизации населения СССР	211

CONTENTS

ECONOMY AND BUSINESS

<i>Oxana K. Denissova, Assiya H. Mashekenova</i>	
Engineering Education In East Kazakhstan: Perspectives And Challenges	8
<i>Marzhan Syrymbek</i>	
Application of state support for the agricultural sector in the economy of Kazakhstan	25
<i>Kristina Shatygina, Olga Kuur</i>	
Mplementation of ESG principles at non-ferrous metallurgy enterprises to achieve sustainable development	40
<i>Ruslan E. Chamoiev, Maxim A. Spotkay</i>	
Increasing the Investment Attractiveness of the East Kazakhstan Region	57
<i>Elena V. Knyazeva</i>	
Global Experience of Using Endowment Funds in Engineering Education	73
<i>Jolanta Słonieć, Justyna Michaluk</i>	
Quality of engineering education in the era of digitalization and globalization	87

DEMOGRAPHY AND SOCIOLOGY

<i>Aigul S. Adilbayeva, Dilnaz Zh. Akasheva, Erkezhan B. Kumarhanova</i>	
Ecological Processes And Their Impact On Migration Processes (Ethnic Relocation)	102
<i>Zhanna S. Aubakirova, Alexander N. Alekseyenko, Nelly L. Krasnobayeva, Eleonora O. Stolyarova</i>	
Socio-economic development of Kazakhstan through the prism of demographic trends	117
<i>Evgeny G. Vodichev</i>	
The Risks and Opportunities of Integrating a Scientific Center Into the Structure of a Large City in the Context of Modernization Processes of the Late Soviet Era	140
<i>Nadira A. Makhmetova</i>	
Demographic Features of Kazakhstan: Historical Aspect (1959-1989)	155

HISTORY AND ARCHEOLOGY

<i>Kansha S. Kaliyeva</i>	
The Formation Of Computer-Based Source Studies: A Historiographical Review	171
<i>Gulnara Z. Kapassova</i>	
Cultural And Historical Tourism In Kyrgyzstan And Kazakhstan Development Trends and Potential (1992-2023)	188
<i>Marina O. Madysheva, Elizabeth M. Ebel</i>	
Ivan Borisovich Kydykov – participant of the Great Patriotic War	201
<i>Natalia N. Ablazhey</i>	
Causes and Specifics of the Migration Crisis in Cities During the First Wave of Certification of the Population of the USSR	211

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_1

МРНТИ 06.54.13

JEL: O15, O32, L26

Денисова О.К. *, **Машекенова А.Х.**

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Перспективы развития инженерного образования в Восточно-Казахстанской области

АННОТАЦИЯ. Цель: разработка рекомендаций по развитию инженерного образования в Восточно-Казахстанской области для обеспечения региона высококвалифицированными кадрами. Методы: сбор и анализ статистических данных для оценки потребностей рынка труда в регионе, на основании которых проведен анализ посредством расчета средних и относительных величин для определения прогнозного социально-экономического развития региона; опрос и интервью с работодателями и сотрудниками вуза для выявления проблем, которые препятствуют получению необходимых профессиональных компетенций выпускниками вузов. Результаты: рассмотрены факторы, определяющие развитие инженерного образования с точки зрения рынка труда и реального сектора экономики Восточно-Казахстанской области, выявлены положительные и отрицательные тенденции влияния данных факторов на развитие области; установлено, что инженерное образование стало более доступным для абитуриентов, его статус стал менее значительным. Выводы: сегодня инженерное образование активно включается в мировые процессы развития современного общества в рамках четвёртой промышленной революции и цифровой экономики. Объем новых знаний растет экспоненциально, и время превращения знаний в инновации сокращается. Использование в практической академической деятельности предлагаемых результатов и предложений по развитию инженерного образования позволит обеспечить подготовку высококвалифицированных кадров и достичь устойчивого развития не только Восточно-Казахстанской области, но и других регионов Казахстана.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инженерное образование, система высшего образования, региональный вуз, компетенции выпускника вуза, внутренний региональный продукт, занятое население.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант BR21882257 «Создание национальной модели инженерного образования в контексте реализации целей устойчивого развития»).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Денисова, О.К., Машекенова, А.Х. (2026). Перспективы развития инженерного образования в Восточно-Казахстанской области. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 8-24. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_1

История статьи:

Получено: 08.01.2026

Принято: 05.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Денисова Оксана Касымовна, e-mail: odenisova@edu.ektu.kz

Денисова О.К. *, Машекенова А.Х.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Шығыс Қазақстан облысында инженерлік білім беруді дамыту перспективалары

АНДАТПА. Мақсаты: өңірді жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз ету үшін Шығыс Қазақстан облысында инженерлік білім беруді дамыту бойынша ұсыныстар әзірлеу. Әдісі: өңірдегі еңбек нарығының қажеттіліктерін бағалау үшін статистикалық деректерді жинау және талдау, олардың негізінде өңірдің болжамды әлеуметтік-экономикалық дамуын айқындау үшін орташа және салыстырмалы шамаларды есептеу арқылы талдау жүргізілді; ЖОО түлектерінің қажетті кәсіби құзыреттерді алуына кедергі келтіретін мәселелерді анықтау үшін ЖОО жұмыс берушілерімен және қызметкерлерімен сауалнама және сұхбат. Қорытынды: Шығыс Қазақстан облысының еңбек нарығы және экономикасының нақты секторы тұрғысынан инженерлік білім беруді дамытуды айқындайтын факторлар қаралды, осы факторлардың облыстың дамуына әсер етуінің оң және теріс тенденциялары анықталды; инженерлік білім талапкерлер үшін неғұрлым қолжетімді болғаны, оның мәртебесін төмендетті. Тұжырымдама: Қорытындылар: бүгінгі таңда Инженерлік білім Төртінші өнеркәсіптік революция және цифрлық экономика шеңберінде қазіргі қоғамның әлемдік даму үрдістеріне белсенді түрде енгізілуде. Жаңа білім көлемі экспоненциалды түрде өсуде және білімді инновацияға айналдыру уақыты қысқаруда. Тәжірибелік академиялық қызметте инженерлік білім беруді дамыту бойынша ұсынылатын нәтижелер мен ұсыныстарды пайдалану жоғары білікті кадрларды даярлауды қамтамасыз етуге және Шығыс Қазақстан облысының ғана емес, Қазақстанның басқа да өңірлерінің тұрақты дамуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: инженерлік білім, жоғары білім беру жүйесі, өңірлік ЖОО, ЖОО түлегінің құзыреті, ішкі өңірлік өнім, жұмыспен қамтылған халық.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Бұл мақала BR21882257 «Тұрақты даму мақсаттарын іске асыру контекстінде инженерлік білім берудің ұлттық моделін құру» тақырыбы бойынша ҒЖБМ ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде дайындалды.

ДӘЙКЕСӨЗ ҮШІН: Денисова, О.К., Машекенова, А.Х. (2026). Шығыс Қазақстан облысында инженерлік білім беруді дамыту перспективалары. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 8-24. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSA DH_2026_1_1

---

* Хат-хабаршы авторы: Денисова Оксана Касымовна, e-mail: odenisova@edu.ektu.kz

Oxana K. Denissova *, Assiya H. Mashekenova

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Engineering Education in East Kazakhstan: Perspectives and Challenges

ABSTRACT. Object: the purpose of this study is to develop recommendations for engineering education in the East Kazakhstan region to provide the labor market of the region with highly qualified personnel. Methods: analysis of statistical data to assess labor market needs in the region. A forecast socioeconomic development of the region is derived by calculating average and relative values based on this data. Surveys and interviews with employers and university staff to identify barriers to university graduates acquiring necessary professional competencies. Findings: a comparison of the factors influencing the development of engineering education in East Kazakhstan region, based on the labor market and real sector of economy, is provided, along with positive and negative trends in their influence on the region's development; it is established that engineering education has become more accessible to entrants and its status has decreased. Conclusions: engineering education plays an active role in the global process of modern society development during the fourth industrial revolution and digital economy. It is becoming easier to transform knowledge into innovations due to the exponential increase in new knowledge. High-quality personnel will be trained and sustainable development will be achieved through the practical application of the proposed results and proposals for engineering education, not just in East Kazakhstan, but also in other regions of Kazakhstan.

KEYWORDS: engineering education, higher education system, regional university, competencies of university graduate, internal regional product, employed population.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The work article has been prepared within the framework of the state grant of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (BR21882257 «Creating a National Model of Engineering Education in the Context of Implementing Sustainable Development Goals»).

FOR CITATION: Denissova, O.K., Mashekenova, A.H. (2026). Engineering education in East Kazakhstan: perspectives and challenges. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 8-24. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_1

---

* Corresponding author: Denissova Oxana , e-mail: odenisova@edu.ektu.kz

ВВЕДЕНИЕ

Современная индустрия развивается довольно быстро и содержательно, и так как за каждым производством, независимо от степени его автоматизации стоит человек, любые, даже незначительные, индустриальные изменения требуют новых компетенций и кадрового обеспечения. Инженерное образование является тем инструментом, который формирует экономику и обеспечивает позитивные изменения в стране. В настоящее время Президентом Республики Казахстан Токаевым К.-Ж.К. задан приоритет на развитие инженерного образования. Он особо подчеркнул важность подготовки инженерных кадров и поставил ряд задач в этом направлении. Необходимо формировать такие современные компетенции инженера, которые позволят ему эффективно справляться с вызовами реального мира и участвовать в миссии устойчивого развития отраслей промышленности.

Принятая в 2023 году Концепция развития высшего образования и науки определяет стратегические цели и направления по модернизации, инновационному развитию сферы высшего образования и ставит перед вузами амбициозные задачи. Особая роль в данной Концепции отводится региональным университетам. Исторически, технические вузы Казахстана преимущественно размещены в индустриальных регионах и на них возложены большие задачи по обеспечению академического превосходства, по решению научно-технических задач, по трансферу технологий для индустрии. Акцент экономической и инвестиционной политики смещается в сторону регионов, и система высшего образования должна быть синхронизирована с этими трендами.

Поэтому сегодня Министерство науки и высшего образования уделяет первостепенное значение модернизации региональных вузов, повышению их потенциала и роли в развитии наших регионов. «Со всей ответственностью заявляю, что центр тяжести нашей работы перемещается в регионы. Ведь сильный университет – это сильные кадры, от которых и будет зависеть развитие местной экономики и индустрии», – сказал министр С. Нурбек в своем выступлении.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Создание региональной экономики невозможно без развития инженерного образования, без повышения его качества и конкурентоспособности в мировом образовательном пространстве. В последние десятилетия в академической среде сложилось мнение, что перестройка системы высшего образования – это необходимость, которая обеспечит перемены во всех сферах современной жизни. Система высшего образования, и в первую очередь, преподаватели, исследователи, студенты и выпускники выступают как создатели изменений, необходимых обществу (И. Назарова, 2018; O, Leifler и др., 2020). Инженерное образование выступает сегодня как образование, генерирующие эти изменения, продвигающее внедрение инноваций и технологий для развития экономики и промышленности. Именно инженерное образование способно перейти от проблемы к ее решению, иметь опережающий характер, предвосхищать грядущие перемены, определять тренды развития (V. McGowan и др., 2020). Профессиональные компетенции инженера, системное мышление, интеллектуальный потенциал, техническая грамотность позволяют ему работать в разных сферах, в том числе несвязанных напрямую с техникой. В связи с этим необходима качественная подготовка технических специалистов, а также повышение технологической культуры всего общества, что обеспечит благоприятные условия для генерирования и восприятия новых инженерных решений и технологий для возвращения отечественной научной и инженерной элиты (Ю. Похолков, 2012).

Зарубежные работы в области инженерного образования сконцентрированы на вопросах проектирования образовательных программ технического профиля (E. Koehn, 1999),

технологических инновациях и проектной деятельности в инженерном образовании (M.Hernández-de-Menéndez и др., 2019), критической оценки результатов инженерного образования (Yi, Z. и др, 2017; J..Denise и др. 2021) и стандартах в этой области (Т. Cooklev, 2010).

В русскоязычном научном поле также достаточно работ, посвященных проблемам инженерного образования. Так, в некоторых из них анализируются тенденции развития инженерного образования, его цели, педагогические основы (В. Кузнецов, 2012; Р. Бродер, 2015), в других описываются компетенции, которыми должен обладать инженер (А.Рудской, 2015; В. Приходько, 2015). В достаточном количестве работ звучит мысль, что современные темпы технологического развития производства зачастую не соответствуют тому интеллектуальному багажу, который передается академической средой студентам (Л. Соболев, 2018; Б. Гладких, 2015).

Государство поддерживает развитие инженерного образования и современных технических направлений подготовки, акцентируя внимание на том, что техническое образование должно ориентироваться на решение текущих и перспективных потребностей национальной экономики. На государственном уровне внесены коррективы в законодательные и нормативно-методические документы, касающиеся образовательной и инновационной деятельности вузов, способствующих развитию инженерного образования. Реализуется национальный проект «Качественное образование «Образованная нация», решение пятой задачи которого направлено на повышение конкурентоспособности казахстанских вузов. На заседании Мажилиса Президент страны Касым-Жомарт Токаев заявил, что: «приоритет нужно отдать техническим профессиям». Согласно Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023-2029 годы стране «предстоит взрастить новое поколение инженеров, промышленников».

Теоретическое обоснование и практическая реализация таких задач и целей инженерного образования, как обеспечение устойчивого воспроизводства квалифицированных и компетентных технических кадров и решение проблем реализации структурных преобразований в казахстанской экономике предопределяет актуальность исследования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В ходе изучения теоретических аспектов исследования применялся метод поиска, систематизации и анализа научной литературы по теме исследования, при этом эмпирической базой послужили более десятка статей, докладов, отчетов и документов. Проанализированы следующие нормативно-правовые акты: Национальный проект «Качественное образование «Образованная нация», Национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций», Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023-2029 годы и др. Аналитический обзор факторов, определяющих развитие инженерного образования с точки зрения рынка труда и реального сектора экономики Восточно-Казахстанской области был проведен на основе статистических данных. Для проведения анализа применялись традиционные методы экономического анализа (сравнение, пересчет абсолютных величин в относительные, расчет средних величин). В качестве источников статистических данных послужили вторичные данные информационно-аналитической системы «Талдау» Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Для проведения оценки потребностей региона в инженерных кадрах применялся метод интервьюирования через привлечение к участию в исследовании соответствующих заинтересованных сторон.

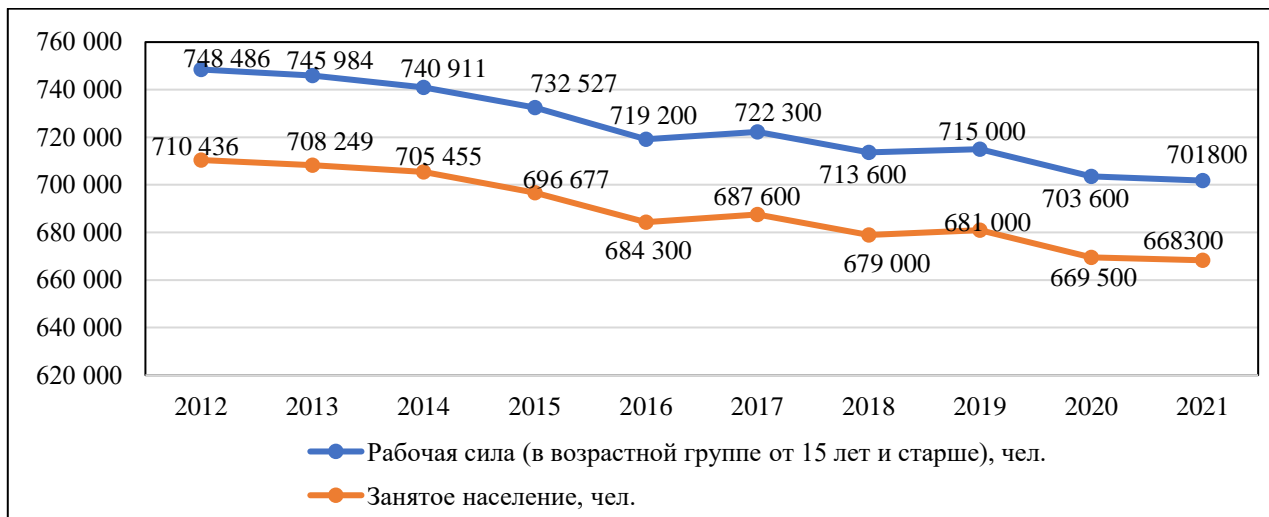
В качестве научного метода применялся абстрактно-логический, с помощью которого сформулированы теоретические обобщения и выводы.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

С экономической точки зрения человечество совершает цивилизационный переход с одного технологического уклада к другому. На новом этапе развития производственных сил экономическая эффективность определяется в первую очередь использованием высококвалифицированных кадров, новых знаний, технологий и методов управления. Эти факторы помогают обеспечить актуальность и соответствие образования потребностям рынка труда, а также содействуют непрерывному профессиональному развитию инженеров.

Основные индикаторы рынка труда. Человеческие ресурсы являются одним из основных факторов экономики и доминируют в инновационно-информационном укладе. Воздействие этого фактора на становление экономики нового качества предполагает обеспечение экономического роста необходимым количеством трудовых ресурсов, решение проблем дисбаланса спроса и предложения на локальных рынках.

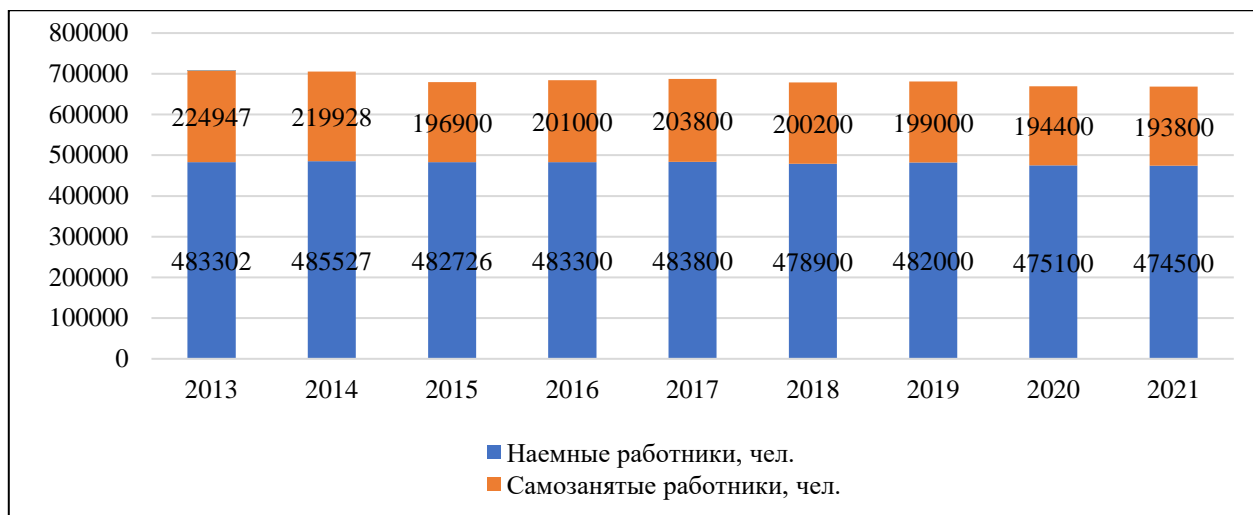
Демографическая ситуация Восточно-Казахстанской области за последние 10 лет характеризуется отрицательной динамикой. Ежегодное снижение составляет в среднем от 0,07% до 0,65%, с небольшими промежуточными положительными показателями в 2014-2016 годы. Общая численность рабочей силы уменьшается. Так, в 2021 уровень рабочей силы составил 701813 человек, уменьшившись на 6% по сравнению с 2012 годом (рисунок 1). Уровень безработицы в 2021 году вернулся к показателям 2019 года, уменьшившись в сравнении с таким же периодом 2020 года на 0,1%. Размещение трудового потенциала в разрезе город–село характеризуется преобладанием городского экономически активного населения (72,3%) над сельским (27,7%). В городской местности наибольший удельный вес (17,8%) имеют возрастные группы населения 25-29 лет и старше 64 лет, т.е. наиболее перспективная с точки зрения экономической активности часть населения. Таким образом, на снижение общей численности занятого населения в ВКО повлияли миграционные процессы – число жителей за 2021 год в области сократилось на 7,3 тыс. человек.

Рисунок 1. Динамика экономически активного населения и занятого населения ВКО

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Основную долю наемного труда, около 70%, традиционно составляют занятые в организациях. Индивидуальных предпринимателей в Восточном Казахстане к концу 2021 года насчитывалось 193 тыс. человек, что на 40 тыс. человек меньше, чем в 2012 году (рисунок 2).

Рисунок 2. Динамика занятого населения ВКО в период с 2013 по 2021 годы

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Среднее значение доли занятого населения Восточно-Казахстанской области по видам экономической деятельности в период с 2014-2021 годы представлено в таблице 1.

Таблица 1. Доля занятого населения ВКО в разрезе видов экономической деятельности (среднее значение за период 2014-2021 годы)

Вид экономической деятельности	доля, в %
сельское, лесное и рыбное хозяйство	17,30
горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	3,54
обрабатывающая промышленность	10,07
снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	1,70
водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений	0,93
строительство	5,06
оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей, мотоциклов	17,28
транспорт и складирование	6,27
предоставление услуг по проживанию и питанию	2,48
информация и связь	1,53
финансовая и страховая деятельность	1,57
операции с недвижимым имуществом	1,21
профессиональная и научно-техническая деятельность	1,77
деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	1,84
государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	7,49
образование	10,45
здравоохранение и социальное обслуживание населения	5,68
искусство, развлечения и отдых	1,07
предоставление прочих видов услуг	2,77

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Большая часть занятого населения работает в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 17,30%, на втором месте оптовая и розничная торговля – 17,28%, на третьем – образование, на четвертом месте обрабатывающая промышленность – 10,07%.

Число вакантных рабочих мест в 2022 году по ВКО составило – 3472 человека. По

данному показателю ВКО в разрезе регионов занимает пятое место. Ожидаемая потребность в инженерных кадрах на 2022-2024 годы по ВКО составит 1756 человек. Больше всего в кадрах нуждаются отрасли:

1. Обрабатывающая промышленность – 304 человека.
2. Сельское хозяйство – 294 человека.
3. Строительство – 289 человека.

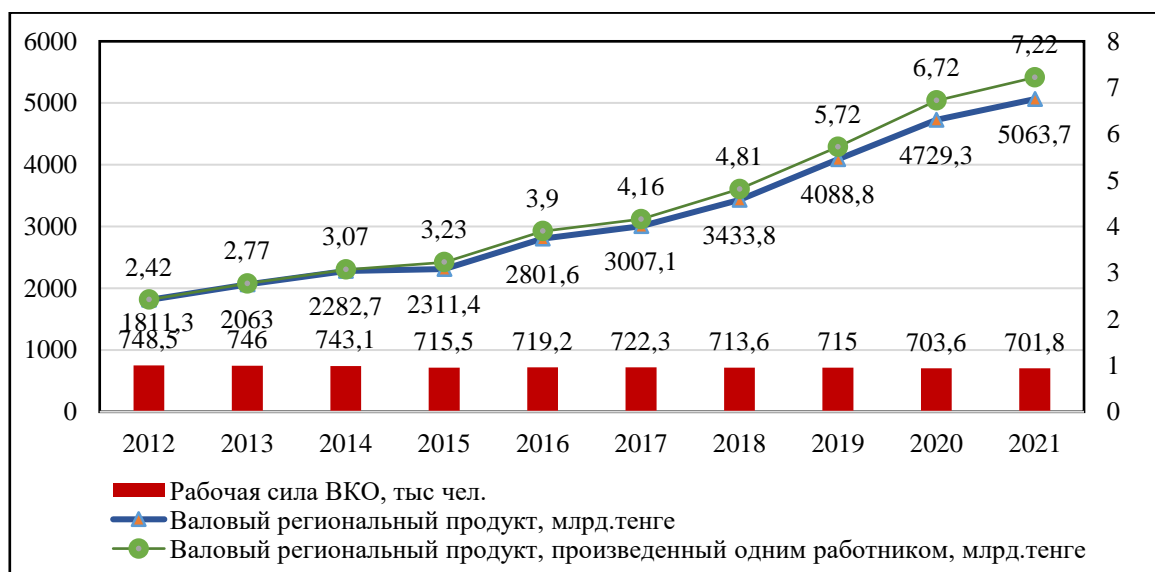
Наименьшая потребность наблюдается в следующих отраслях:

1. Искусство и развлечения – 4 человека.
2. Информация и связь – 7 человек.
3. Операции с недвижимостью – 15 человек.

Несмотря на отдельные положительные моменты: сокращение уровня безработицы, рост потребности в инженерных кадрах и т.д., в случае сохранения отрицательных тенденций возможно ухудшение социально-экономической ситуации в Восточно-Казахстанской области. Рост количества людей пенсионного возраста при одновременном сокращении численности занятых в экономике приведет к обострению проблемы дефицита средств Единого накопительного пенсионного фонда. Снижение жизненного уровня населения под воздействием продолжающегося глобального системного кризиса, сопряженное с уменьшением совокупного спроса на товары и услуги, будет сдерживать экономический рост.

Для решения данной проблемы необходимо постоянно увеличивать количество высокотехнологичных новых рабочих мест на предприятиях области. Данная инициатива неразрывно связана с научной и технической деятельностью, а также с профессиональной подготовкой студентов в вузах. Это позволит повысить производительность труда в регионе, решив тем самым проблему миграции кадров в области, увеличить собираемость различных видов налогов и отчислений в Единый накопительный пенсионный фонд. В результате появятся дополнительные возможности для финансирования социальных программ в области.

Основные данные реального сектора экономики региона. Объем валового регионального продукта (ВРП) области за 2021 год составил 5063,7 млрд. тенге и за последние 5 лет вырос в 1,6 раз. Доля ВРП ВКО к ВВП РК (82,2 трлн. тенге) составляет 6,16% (рисунок 3).

Рисунок 3. Валовой региональный продукт ВКО в динамике за 2012 - 2021 годы

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Среднегодовой темп роста ВРП ВКО составляет 113,6%, однако, среднегодовая

инфляция в ВКО составляет 7,4%, следовательно, темп роста реального ВРП составляет около 105%. Укрупненно ВРП ВКО состоит из ВДС по видам экономической деятельности и чистых налогов. За период с 2010 по 2021 годы доля чистых налогов в ВРП не изменилась и составила 5,3% в ВРП ВКО и, соответственно, не изменилась доля *валовой добавленной стоимости* (ВДС) в ВРП ВКО, которая составляет 94,7%. Добавленная стоимость включает в себя оплату труда, амортизацию и прибыль. Наибольшая доля в ВДС ВКО приходится на промышленность. Так, в 2010 году доля ВДС промышленности составила 29,3%, а в 2021 году уже 35,5%. Наибольшая ВДС создается в обрабатывающей промышленности, таким образом, работники данной сферы и собственники предприятий обрабатывающей промышленности получают максимальные доходы. За рассматриваемый период увеличился вклад в формирование ВДС ВКО таких отраслей, как сельское, лесное и рыбное хозяйство, строительство, образование, здравоохранение. Вклад остальных видов экономической деятельности в ВРП ВКО уменьшился (таблица 2).

Таблица 2. Структура валового регионального продукта ВКО по видам экономической деятельности с 2010-2021 годы

Элементы ВРП	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	8,1	7,6	9,4	9,4	8,7	9,6	8,6	9,0	9,1	9,0	9,6	10,2
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	6,9	6,3	3,7	5,0	6,0	7,1	6,7	8,6	9,9	12,0	11,5	10,7
Обрабатывающая промышленность	19,8	20,6	23,1	21,2	22,1	19,6	24,6	21,1	22,9	21,9	22,3	20,8
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	2,2	1,8	1,6	1,6	1,7	2,5	2,5	2,4	2,2	1,8	1,7	1,9
Водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнений	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
Строительство	5,6	5,2	4,6	5,1	5,1	5,1	6,1	5,6	5,3	5,2	6,3	6,3
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	14,4	16,5	14,7	14,4	14,8	13,9	12,2	12,1	12,4	13,0	14,1	12,4
Транспорт и складирование	8,0	6,2	7,7	8,3	7,4	9,0	8,2	10,4	9,9	8,7	6,4	6,1
Предоставление услуг по проживанию и питанию	1,0	1,0	1,1	1,1	1,1	1,1	0,9	0,7	0,8	0,8	0,6	0,6
Информация и связь	1,3	0,9	0,9	1,0	1,0	1,0	0,8	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6
Финансовая и страховая деятельность	2,2	1,2	1,3	1,6	1,8	2,1	2,1	2,1	1,7	1,6	1,5	1,4

Операции с недвижимым имуществом	10,5	10,2	10,1	9,1	8,3	9,4	8,0	7,7	6,0	5,2	6,0	7,0
Профессиональная, научная и техническая деятельность	2,9	3,0	2,5	2,0	1,9	2,1	2,4	2,1	2,4	2,1	1,8	2,0
Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	1,0	1,3	1,5	1,3	1,4	1,4	1,4	1,0	0,9	0,9	1,1	1,5
Государственное управление и оборона; обязательное социальное обеспечение	3,5	3,3	3,5	3,7	3,6	3,6	3,2	3,1	2,7	3,0	2,9	3,1
Образование	4,0	3,8	3,7	3,4	3,3	3,3	3,1	3,0	2,9	2,9	4,0	4,2
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	2,5	2,8	2,8	2,8	2,8	2,2	2,2	2,9	2,7	2,9	2,6	3,0
Искусство, развлечения и отдых	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,6	0,5	0,5	0,5
Предоставление прочих видов услуг	1,1	1,2	1,5	1,7	2,3	1,3	0,9	1,1	0,8	1,1	1,2	2,2
Всего ВДС, %	94,7	93,9	94,4	93,7	94,1	95,4	94,6	94,6	94,1	93,6	94,8	94,7
Чистые налоги на продукты в счете производства, %	5,3	6,1	5,6	6,3	5,9	4,6	5,4	5,4	5,9	6,4	5,2	5,3
Валовой региональный продукт, %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан</i>												

В 2021 году большую долю в ВРП занимает промышленность с объемом выпуска 1698643,9 млн. тенге (33,55%), на втором месте оптовая и розничная торговля - 626589,8 млн. тенге (12,37%), на третьем сельское, лесное и рыбное хозяйство - 517445,5 млн. тенге (10,22%).

Структура объемов производства продукции (выполнения работ, оказания услуг) за период с 2010 по 2021 год изменилась за счет увеличения доли промышленности на 7,6 пп. и строительства на 1,5 пп., а также сельского хозяйства на 1,5 пп.. Доли торговли, транспорта и связи уменьшились. Наибольший среднегодовой темп роста объемов производства (работ, услуг) наблюдается в строительной сфере, где среднегодовой темп роста объемов выполненных работ составил 112,88%. Для расчетов реальных темпов роста был применен метод выравнивания начальных точек анализа, нивелировано влияние инфляции на данный показатель (таблица 3).

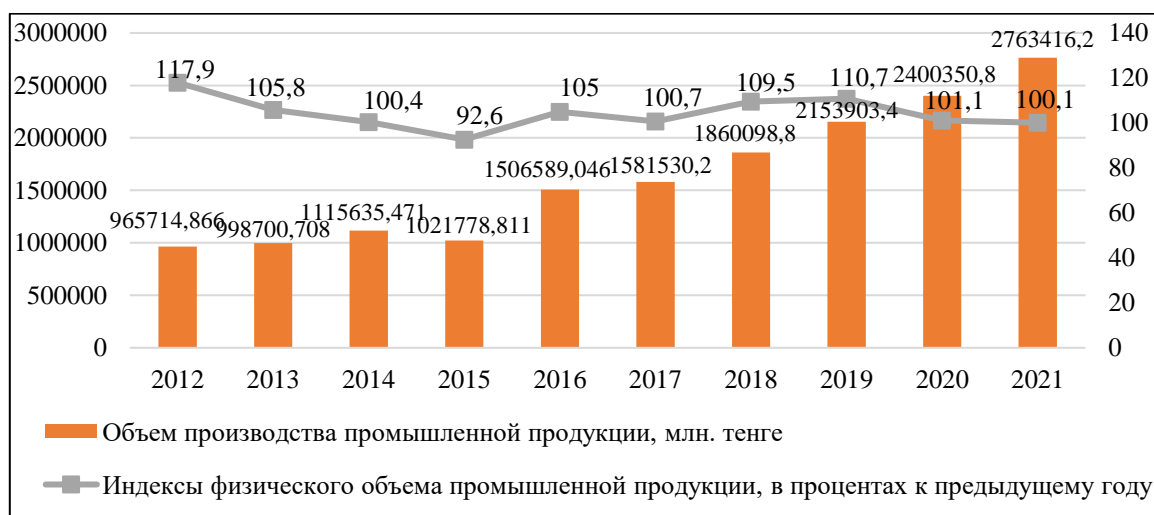
Так как ВКО – индустриальный регион, то объем производства промышленной продукции увеличивается за рассматриваемый период в 2,8 раза. Если рассматривать индекс физического объема промышленной продукции в % к предыдущему году, то динамика в 2021 году по сравнению с 2020 годом снизилась на 1% (таблица 3).

Таблица 3. Структура основных видов экономической деятельности за 2010 и 2021 годы

Основные виды экономической деятельности	2010 г.	2021 г.
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	12,06	13,62
Промышленность	35,16	42,80
Строительство	4,46	6,23
Торговля	40,48	31,15
Транспорт	7,23	5,87
Связь	0,60	0,33

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Объем производства промышленной продукции региона за 2021 год составил 2763,4 млрд. тенге, в том числе 1966,4 млрд. тенге - обрабатывающая промышленность, доля которой в общем объеме промышленного производства составила 71%, горнодобывающая промышленность - 23,6%, электроэнергия - 4,5%, водоснабжение - 0,06% (рисунок 3).

Рисунок 3. Динамика производства промышленной продукции в стоимостном выражении и индексы физического объема промышленной продукции

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Среднегодовой прирост объемов производства промышленной продукции (работ, услуг) в ВКО составляет 4,93%. Промышленность ВКО представлена горнодобывающей и обрабатывающей промышленностью, снабжением различными видами энергии, водоснабжением, сбором, обработкой и удалением отходов. За период с 2010 по 2021 годы отраслевая структура промышленности ВКО изменилась в направлении увеличения доли горнодобывающей промышленности за счет снижения доли обрабатывающей, снабжения энергией и водоснабжения. Таким образом, экономика ВКО продолжает оставаться преимущественно сырьевой направленности, не смотря на значительный среднегодовой прирост объемов производства в обрабатывающей промышленности, который составляет 6,18%.

Наибольший удельный вес в объеме производства промышленной продукции горнодобывающей промышленности занимает металлургическое производство - 75%.

Анализ основных данных реального сектора экономики Восточно-Казахстанской области позволил сформулировать следующие выводы:

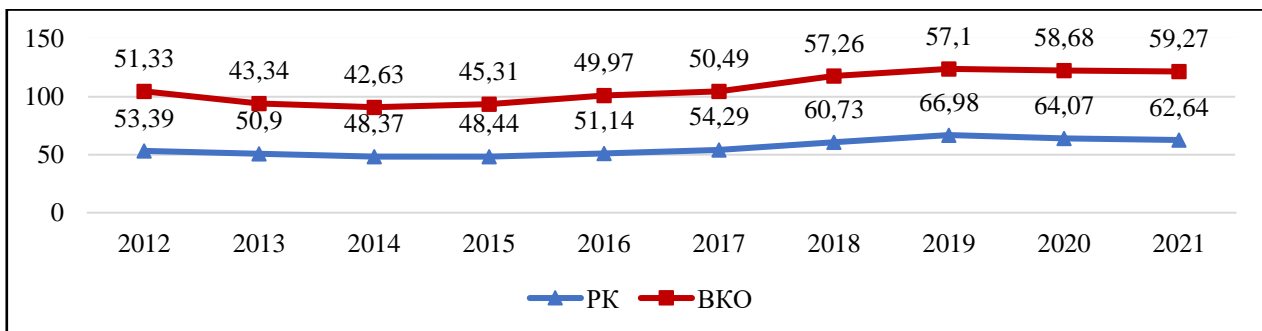
1. Валовой региональный продукт, произведенный одним работником в 2022 году,

составил 7,22 млн. тенге, этот показатель за 10 лет возрос в 3 раза, одним из главных факторов этого является повышение производительности труда на производстве.

2. По данным реального сектора экономики ВКО выделены основные отрасли производства промышленной продукции, среди которых добыча металлических руд, металлургическое производство, электроэнергетика.

3. Несмотря на ярко выраженную промышленную специализацию ВКО, до 10% ВРП формируется за счет сельского, лесного и рыбного хозяйства. Доля объема продукции в лесном хозяйстве ВКО составляет 7,5% от объема продукции в лесном хозяйстве РК.

Показатели подготовки кадров на региональной уровне. Валовый охват высшим образованием в ВКО за последние 10 лет показывает положительную динамику, с небольшими спадами в 2013 и 2014 годах. В среднем по ВКО валовый охват высшим образованием за анализируемый период составляет 51,54%, что ниже на 4,56% чем по республике (56,10%) (рисунок 4).

Рисунок 4. Валовый охват высшим образованием в ВКО, в %

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

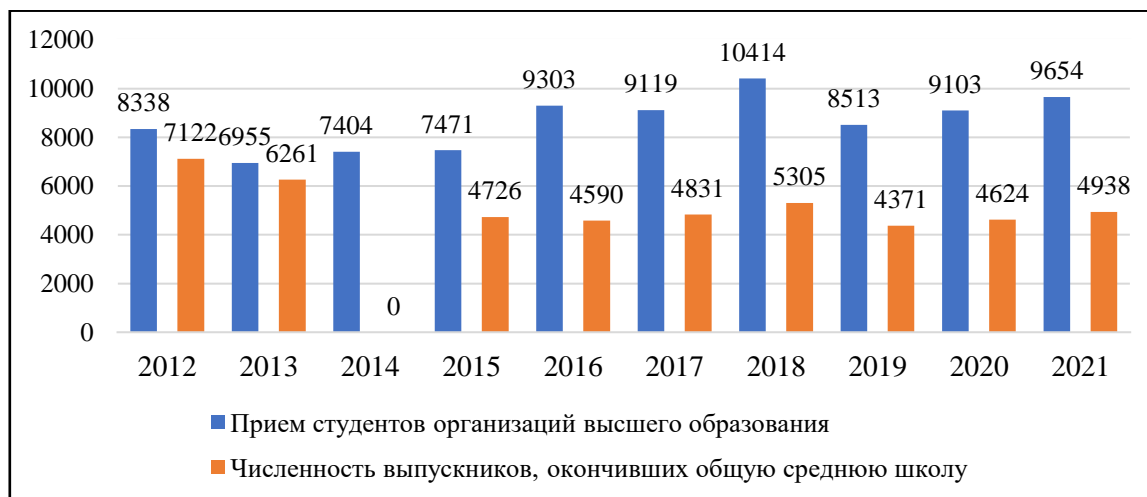
На начало 2021-2022 учебного года в Восточно-Казахстанской области действовало 7 самостоятельных организаций высшего и послевузовского образования (ОВПО), из которых 4 негосударственных (рисунок 5). Численность студентов, обучающихся в ОВПО области, по сравнению с предыдущим учебным годом увеличилась на 107 человек и составила 32,2 тыс. человек, из них женщины составляют 18,3 тыс. человек, или 56,8%. В государственных ОВПО обучается 55,7% всего контингента.

Рисунок 5. Динамика количества высших учебных заведений и численности студентов в них по ВКО

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

В 2021 году в ОВПО поступило 9,6 тыс. студентов, что на 6,0% больше, чем в 2020 году и на 15,7%, чем в 2012 году. Прием студентов в государственные учебные заведения увеличился на 3,7%, а в частные - на 8,6% (рисунок 6). Согласно данным ГУ «Управления образования ВКО» около 50% выпускников школ Восточно-Казахстанской области поступают в вузы региона.

Рисунок 6. Динамика выпуска выпускников общих средних школ и приема в вузы Восточно-Казахстанского региона, человек

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан

Динамика численности студентов обучающихся по государственным образовательным грантам и платным образовательным услугам в ОВПО ВКО за последние два года (2020, 2021 годы) показывает положительный рост. Рост составил 0,04% по обучающимся по государственному образовательному гранту и 7,99% по обучающимся за счет денежных средств населения. Что касается общей численности студентов, получающих образование за счет государственных образовательных грантов, показатель составляет 10,6 тыс. человек, или 33,1% обучающихся на платной основе – 21,5 тыс. человек (66,9%).

Динамика выпуска специалистов из государственных и частных образовательных учреждений высшего образования по направлениям подготовки отражена в таблице 4.

Таблица 4. Динамика выпуска специалистов по направлениям подготовки, человек

Направления подготовки	2020	2021
6В01 Педагогические науки	2166	3768
6В02 Искусство и гуманитарные науки	131	234
6В03 Социальные науки, журналистика и информатика	1250	1208
6В04 Бизнес, управление и право	1424	2257
6В05 Естественные науки, математика и статистика	106	281
6В06 Информационно-коммуникационные технологии	6	488
6В07 Инженерная, обрабатывающая и строительная отрасли	1777	3368
6В08 Сельское хозяйство и биоресурсы	191	378
6В09 Ветеринария	108	1185
6В10 Здоровоохранение и социальное обеспечение	1205	2572
6В11 Услуги	182	425
6В12 Национальная безопасность и военное дело	0	41

Примечание – составлено авторами на основе данных Бюро национальной статистики РК

Данные по выпуску специалистов по направлениям подготовки демонстрируют увеличение количества выпускников по всем направлениям подготовки, кроме 6В03 «Социальные науки, журналистика и информатика». Больше количество выпускников зарегистрировано по направлению «6В01 Педагогические науки», «6В07 Инженерная, обрабатывающая и строительная отрасли», «6В10 Здравоохранение и социальное обеспечение».

Таким образом, увеличение количества выпускников и государственного образовательного заказа на технические направления сделало инженерное образование более доступным, но снизило его статус, так как зачастую техническое направление абитуриенты выбирают в качестве дополнительной альтернативы по остаточному принципу. Например, по направлению «6В07 Инженерная, обрабатывающая и строительная отрасли» студенты проходят на образовательный грант с 50 баллами, при этом, по некоторым группам образовательных программ гранты вовсе не осваиваются, например конкурс по «В062 Механика и металлообработка» составил 0,43 человека на место, «В071 - Горное дело и добыча полезных ископаемых – 0,68», «В065 - Транспортная техника и технологии» - 0,88, «В074 - Градостроительство, строительные работы и гражданское строительство» - 1,2, «В059 - Коммуникации и коммуникационные технологии» - 1,2, «В062 - Электротехника и энергетика» - 1,25). Недостаточная профессиональная ориентированность, приводит к выбору других направлений. Снижается статус инженера в целом, данный факт подтверждается исследованиями «Профориентация в Казахстане».

Для повышения статуса инженерного образования необходимо в регионе рассматривать два направления: правильная профориентационная работа и сильная физико-математическая подготовка. Для реализации первого направления предлагаем ГУ «Управление образованием ВКО», ГУ «Управление координации занятости и социальных программ ВКО» на системной основе сделать совместный центр профессиональной ориентации в одном из вузов ВКО, включив не только профориентаторов вузов, но и представителей от градообразующих предприятий.

В ВКО, как и в целом по стране, с целью повышения доходов населения до 2025 года перед организациями высшего образования, государственными органами и бизнес сообществом ставится задача по комплексному пересмотру подхода к политике подготовки инженерных кадров, а также ранней профориентации будущих абитуриентов, путем разработки путеводителя по востребованным профессиям с описанием необходимых компетенций, ориентированных на удовлетворение потребности регионального рынка труда.

Результаты проведенного исследования показывают, что выпускники вузов по инженерным направлениям обладают невысокими навыками в сфере технологического развития и инноваций и недостаточными исследовательскими навыками. При стабильности этого положения в обозримой перспективе неизбежно дальнейшее снижение уровня национального человеческого капитала, депрофессионализация кадров и уменьшение экономического потенциала региона.

Причинами, которые оказывают влияние на качество подготовки инженерных кадров в регионе, являются:

- 1) устаревшие технологии обучения. Как правило, существующий образовательный процесс нацелен на освоение известных фактов. Развитию у обучающихся практических навыков и способностей к самостоятельной работе уделяется недостаточное внимание;

- 2) устаревшая материально-техническая база ОВПО. Уровень технологического оснащения ведущих предприятий горно-металлургической отрасли значительно выше, чем у вузов. В свою очередь, невозможно достичь требуемого уровня подготовки выпускников вуза без аналогичного оснащения;

3) недостаточный объем практико-ориентированного обучения. Инфраструктура для практического образования в ОВПО требует обновления. Практическая подготовка на предприятиях зачастую не организуется должным образом, так как со стороны предприятий нет в этом заинтересованности, а у ОВПО нет финансовых возможностей для качественной организации практики;

4) недостаточные возможности профессорско-педагогического состава и обучающихся для освоения передовых знаний и технологий (например, Lifelong learning, геймификация).

Причинами, сдерживающими модернизацию промышленного сектора с переходом региональных предприятий на Индустрию 4.0, считаются:

–отставание в области автоматизации и роботизации сложных технологических процессов;

–дефицит инженерных кадров для высокотехнологичного производства;

–снижение роста научного потенциала в приоритетных направлениях.

Также стоит отметить тот факт, что промышленность Восточно-Казахстанской области в ближайшие годы в целом будет подвержена существенному давлению локальных и глобальных трендов. С целью сохранения конкурентоспособности промышленности и повышения привлекательности региона для жителей руководителям крупных и средних предприятий придется готовиться к ответу на вызовы времени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В силу продолжающегося технологического прогресса и постоянных изменений в мире науки и техники инженерное образование продолжает эволюционировать и адаптироваться к новым вызовам и требованиям рынка труда. Подготовка инженерных кадров – это задача как системы высшего образования, так и бизнеса в целом, так как конечным потребителем результатов этого образования является работодатель. Важно отметить тенденцию по формированию работников новой формации, обученных и адаптированных к практической деятельности, а также конкурентоспособных и компетентных с учетом современных реалий. Текущие реалии диктуют кадрам осваивать новые навыки и компетенции.

Со времени начала пандемии инженеры стали своеобразными новыми «рок-звездами» на рынке труда. Собирательное понятие «инженер» зачастую ассоциируется лишь с производством какого-то продукта, но инженеры занимаются разработкой, созданием, внедрением, отладкой, программированием, исследованием механизмов в самом широком понимании. Эта уникальная деятельность соединяет в себе творческое и техническое направление. Архимед, Леонардо Да Винчи, Никола Тесла, Генри Форд, Илон Маск – все инженеры.

Таким образом, при развитии инженерного образования в ВКО выделены:

–*сильные стороны*: исторически сложившееся размещение технических университетов в промышленных регионах РК; практико-ориентированная подготовка инженерных кадров; возможность развития прикладной науки с градообразующими предприятиями региона; региональная диверсификация абитуриентов и т.д.;

–*слабые стороны*: неразвитые социально-экономические условия в регионе; устаревание МТБ технических вузов; непопулярность выбора инженерных специальностей и т.д.;

–*возможности*: рост вовлеченности индустрии в образовательный рынок; глобализация академического рынка / унификация международных стандартов; апгрейд университетской науки, переход на модель науки «фундаментальная – прикладная - коммерциализация»; растущий спрос на инженеров с компетенциями под Индустрию 4.0 на рынке труда;

–*угрозы*: отток научно-педагогических кадров и абитуриентов с высоким уровнем подготовки в мегаполисы страны и за границу; старение НПП университетов и инженерных

кадров на производстве; недостаточный уровень hard skills.

Разработаны основные рекомендации вузам по развитию инженерного образования для обеспечения региона высококвалифицированными кадрами:

1. Разработать и внедрить систему мониторинга и анализа демографической ситуации региона.
2. Развивать взаимодействие модели ТиПО и ВПО в регионе.
3. Усилить профориентационную работу с абитуриентами в соответствии с кадровыми потребностями приоритетных отраслей региона.
4. Усилить взаимодействие и вовлеченность работодателей региона в образовательный процесс.
5. Актуализировать образовательные программы для формирования современных компетенций инженера по основным отраслям промышленности региона, которые позволят ему эффективно справляться с вызовами реального мира и участвовать в миссии устойчивого развития отраслей промышленности региона.

Система подготовки кадров Восточно-Казахстанской области в ближайшем будущем (5-10 лет) как и во всем мире, будет терпеть определенные изменения, и чувствовать конкуренцию интернационализационных процессов и глобализации, всеобщего проникновения цифровых технологий в образовательный процесс и реальный сектор экономики. Это ставит задачу перед системой высшего образования по пересмотру видения и трансформации подходов в реализации образовательных программ по подготовке инженерных кадров в соответствии с актуальными требованиями и современными тенденциями рынка труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Cooklev, T. (2010). The role of standards in engineering education. *International Journal of IT Standards and Standardization Research (IJITSR)*, 8(1), 1–10. <https://doi.org/10.4018/jitsr.2010120701>
- Denise, J., & Ruth, B. (2021). What actually works to enhance graduate employability? The relative value of curricular, co-curricular, and extra-curricular learning and paid work. *Higher Education*, 81(4), 723–739. <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00570-x>
- Hernández-de-Menéndez, M., & Morales-Menéndez, R. (2019). Technological innovations and practices in engineering education: A review. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing (IJIDeM)*, 13, 713–728. <https://doi.org/10.1007/s12008-019-00550-1>
- Koehn, E. (1999). Professional design component for civil engineering curriculums. *Journal of Professional Issues in Engineering Education and Practice*, 125, 35–39. [https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)1052-3928\(1999\)125:2\(35\)](https://doi.org/10.1061/(ASCE)1052-3928(1999)125:2(35))
- Leifler, O., & Dahlin, J. (2020). Curriculum integration of sustainability in engineering education: A national study of programme director perspectives. *International Journal of Sustainability in Higher Education*. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-09-2019-0286>
- McGowan, V., & Bell, P. (2020). Engineering education as the development of critical sociotechnical literacy. *Science & Education*, 29, 981–1005. <https://doi.org/10.1007/s11191-020-00151-5>
- Yi, Z., Kun, Q., & Anling, L. (2017). *Outcome based evaluation of curriculum goals completion for engineering education*. In 6th International Conference on Teaching, Assessment, and Learning for Engineering (TALE) (pp. 39–43). <https://doi.org/10.1109/TALE.2017.8252301>
- Бродер, Р., Малмквист, И., Эдстрем, К., Кроули, Э., & Остлунд, С. (2015). Переосмысление инженерного образования. Подход CDIO. Москва: ВШЭ. // Broder, R., Malmkvist, I., Edstrom, K., Krouli, E., & Ostlund, S. (2015). Pereosmyslenie inzhenerenogo obrazovaniia. Podkhod CDIO. Moskva: VSHE.
- Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (n.d.). <http://stat.gov.kz> // Biuro natsional'noi statistiki Agentstva po

- strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan. (n.d.). <http://stat.gov.kz>
- Гладких, Б. А. (2015). Система высшего образования в США: особенности организации и управления. *Экономика образования*, (6), 68–89. // Gladkikh, B. A. (2015). Sistema vysshego obrazovaniia v SShA: osobennosti organizatsii i upravleniia. *Ekonomika obrazovaniia*, (6), 68–89.
- Кузнецов, В. В. (2012). *Тенденции развития корпоративного образования в постиндустриальном обществе*. В Модернизация профессионального образования: теория, опыт, проблемы (с. 44–47). Москва: РАО. // Kuznetsov, V. V. (2012). Tendentsii razvitiia korporativnogo obrazovaniia v postindustrial'nom obshchestve. In *Modernizatsiia professional'nogo obrazovaniia: teoriia, opyt, problemy* (pp. 44–47). Moskva: RAO.
- Назарова, И. Р. (2018). Инженерное образование: от неопределенности к устойчивому развитию. *Гуманитарный вестник*, (12). // Nazarova, I. R. (2018). Inzhenernoe obrazovanie: ot neopredelennosti k ustoichivomu razvitiu. *Gumanitarnyi vestnik*, (12).
- Похолков, Ю. П. (2012). Национальная доктрина опережающего инженерного образования России в условиях новой индустриализации: подходы к формированию, цель, принципы. *Инженерное образование*, (1), 50–65. // Pokholkov, Yu. P. (2012). Natsional'naia doktrina operezhaiushchego inzhenernogo obrazovaniia Rossii v usloviakh novoi industrializatsii: podkhody k formirovaniu, tsel', printsipy. *Inzhenernoe obrazovanie*, (1), 50–65.
- Приходько, В. М., Соловьев, А. Н. (2015). Каким быть современному инженерному образованию? *Высшее образование в России*, (3), 45–56. // Prihod'ko, V. M., & Solov'ev, A. N. (2015). Kakim byt' sovremennomu inzhenernomu obrazovaniu? *Vysshee obrazovanie v Rossii*, (3), 45–56.
- Рудской, А. И. (2015). Какие инженеры нужны России? *Инновации*, (5), 3–7. // Rudskoi, A. I. (2015). Kakie inzhenery nuzhny Rossii? *Innovatsii*, (5), 3–7.
- Соболев, Л. Б. (2018). Проблемы инженерного образования. *Экономический анализ: теория и практика*, 17, 1252–1267. // Sobolev, L. B. (2018). Problemy inzhenernogo obrazovaniia. *Ekonomicheskii analiz: teoriia i praktika*, 17, 1252–1267.

Сведения об авторах

Денисова Оксана Касымовна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: odenisova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7899-500X>

Машекенова Асия Хасеновна – кандидат технических наук, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: amashekenova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3556-3033>

Авторлар туралы мәліметтер

Денисова Оксана Касымовна – экономика ғылыми кандидаты, қауымдастырылған профессор, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: odenisova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7899-500X>

Машекенова Асия Хасеновна – техника ғылыми кандидаты, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: amashekenova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3556-3033>

Information about the authors

Oxana K. Denisova – candidate of economic sciences, associate professor, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: odenisova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7899-500X>

Assiya H. Mashekenova – candidate of engineering sciences, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: amashekenova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3556-3033>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС

Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_2

FTAXP 06.75

JEL: B22, E6, H54

Сырымбек М. *

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстан экономикасында агросекторды мемлекеттік қолдауды қолдану

АҢДАТПА. Ауыл шаруашылығы өндіріс процесінде де, сервистік инфрақұрылымда да жаңа технологияларды қолданудың жоғары үлесі есебінен әлемдік экономикада айтарлықтай өсуді қамтамасыз ететін көптеген елдер экономикасының негізгі саласы болып табылатыны сөзсіз. Ауыл шаруашылығы өндірісінің үдерісін белсенді дамыту және технологиялық жаңғырту осы салада жаңа цифрлық технологияларды қолдануды қажет етеді.

Аграрлық сектордың тұрақты жұмыс істеуі экономикалық өсудің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Ауыл шаруашылығы өзінің қызметін сыртқы немесе ішкі тұрақты қаржыландыруды үнемі қажет етеді, өйткені ұдайы жұмыс істейтін өндірістік циклдің азғантай бұзылуы ұзаққа созылатын, төмен рентабельді немесе тіпті рентабельді емес жағдайға әкелуі мүмкін. Ауыл шаруашылығы өте қауіпті екені белгілі, сондықтан мемлекет тарапынан бұл тәуекел дәрежесін төмендету туралы шешім қабылдауы керек. Осыған байланысты бұл мақалада Қазақстандағы ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау және оның нәтижелерінің тиімділігі қарастырылған. Зерттеуді жүргізу үшін міндеттерді шешудің әдістемелік құралы ретінде деректерді таңдаудың жүйелі тәсілі, шындықты сандық және сапалық зерттеу әдістері, экономикалық, статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады.

Қазақстандағы мемлекеттік қолдаудың, әсіресе қаржылық қолдаудың төмен деңгейі оның бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыруға елеулі кедергі болып отырғанын айта кеткен жөн. Аграрлық сектордың қазіргі жағдайы мемлекеттік реттеу механизмінің негізінен жерді, материалдық-техникалық, қаржылық, еңбек және ақпараттық ресурстарды сақтауға және дамытуға бағытталғандығына әкеледі. Осының негізінде ел экономикасының аграрлық секторын тиімді реттеудің ғылыми негізделген мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу қажеттілігі айқын.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: аграрлық сектор, мемлекеттік бағдарламалар, аграрлық секторды қаржыландыру, ауыл шаруашылығы саласының проблемалары.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Сырымбек, М. (2026). Қазақстан экономикасында агросекторды мемлекеттік қолдауды қолдану. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 25-39. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_2

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті: 12.01.2026

Жариялау туралы шешім қабылданды: 09.02.2026

Жарияланды: 31.03.2026

---

* Хат-хабаршы автор: Сырымбек Маржан, e-mail: marjan_03@mail.ru

Сырымбек М. *

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Применение в экономике Казахстана государственной поддержки аграрного сектора

АННОТАЦИЯ. Сельское хозяйство, несомненно, является ключевым сектором экономики многих стран, обеспечивающим значительный рост мировой экономики за счет высокой доли использования новых технологий как в производственном процессе, так и в сервисной инфраструктуре. Активное развитие и технологическая модернизация процесса сельскохозяйственного производства обуславливает необходимость использования новых цифровых технологий в этой отрасли.

Стабильное функционирование сельскохозяйственного сектора является одной из составляющих экономического роста. Сельское хозяйство постоянно нуждается в стабильном финансировании своей деятельности, то внешнего, то внутреннего, ведь малейший сбой в постоянно действующем производственном цикле может привести к затяжному, низкорентабельному, или даже убыточному состоянию. Известно, что сельское хозяйство является достаточно рискованным, именно поэтому решение проблем снижения степени этого риска должно принимать государство. В связи с этим в данной статье изучается государственная поддержка сельского хозяйства в Казахстане и эффективность ее результатов.

Для проведения исследований используется системный подход к отбору данных, методы количественного и качественного исследования действительности, методы экономического, статистического и сравнительного анализа как методологический инструмент решения задач.

Следует отметить, что низкий уровень государственной поддержки в Казахстане, особенно финансовой является серьезным препятствием для повышения его конкурентоспособности и эффективности. Современное состояние аграрного сектора приводит к тому, что механизм государственного регулирования в основном направлен на сохранение и развитие земельных, материально-технических, финансовых, трудовых и информационных ресурсов. На основании этого, очевидна необходимость разработки научно обоснованной государственной программы для эффективного регулирования аграрного сектора экономики страны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: аграрный сектор, государственные программы, финансирование аграрного сектора, проблемы аграрной отрасли.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Сырымбек, М. (2026). Применение в экономике Казахстана государственной поддержки аграрного сектора. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 25-39. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_2

---

* Автор-корреспондент: Сырымбек Маржан, e-mail: marjan_03@mail.ru

Marzhan Syrymbek *

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Application of state support for the agricultural sector in the economy of Kazakhstan

ABSTRACT. Agriculture is undoubtedly a key sector of the economy of many countries, providing significant growth of the world economy due to the high share of new technologies both in the production process and in the service infrastructure. Active development and technological modernization of the agricultural production process necessitates the use of new digital technologies in this industry.

Stable functioning of the agricultural sector is one of the components of economic growth. Agriculture constantly needs stable financing of its activities, either external or internal, because the slightest failure in the constantly operating production cycle can lead to a protracted, low-profit, or even unprofitable state. It is known that agriculture is quite risky, which is why the state should take the solution to the problems of reducing the degree of this risk. In this regard, this article examines state support for agriculture in Kazakhstan and the effectiveness of its results.

To conduct research, a systematic approach to data selection, methods of quantitative and qualitative research of reality, methods of economic, statistical and comparative analysis as a methodological tool for solving problems are used. It should be noted that the low level of state support in Kazakhstan, especially financial, is a serious obstacle to increasing its competitiveness and efficiency. The current state of the agricultural sector leads to the fact that the mechanism of state regulation is mainly aimed at preserving and developing land, material and technical, financial, labor and information resources. Based on this, the need to develop a scientifically sound state program for effective regulation of the agricultural sector of the country's economy is obvious.

KEYWORDS: agricultural sector, state programs, financing of the agricultural sector, problems of the agricultural industry.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Syrymbek, M. (2026). Application of state support for the agricultural sector in the economy of Kazakhstan. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 25-39. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_2

---

* Corresponding author: Syrymbek Marzhan, e-mail: marjan_03@mail.ru

КІРІСПЕ

Қазіргі әлемде аграрлық сектор көптеген елдер, соның ішінде Қазақстан Республикасы экономикасының маңызды тірегі болып табылады. Климаттың өзгеруі, халықтың өсуі және нарықтардың тұрақсыздығы сияқты өзгермелі жаһандық жағдайлар мен сын-қатерлер жағдайында мемлекеттік қолдау агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз етудің негізгі факторына айналууда. Зерттеудің мақсаты ел экономикасы дамуының қазіргі кезеңінде Қазақстан Республикасындағы экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік қаржыландырудың деңгейі мен сапасын зерделеу болып табылады. Осыған байланысты мақалада экономиканың аграрлық секторын қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар, ақшалай қаражаттың, оның ішінде мемлекеттік бюджеттен түсетін қаражат көздері бойынша аграрлық секторды қаржыландыру, елдегі ауыл шаруашылығына инвестициялар және басқа елдермен салыстыру, елдің ауыл шаруашылығының тиімділігі сарапталады.

Аграрлық секторды қаржылық қолдау Қазақстан Үкіметі қабылдайтын мемлекеттік бағдарламалар мен инвестициялық жобаларға негізделген (Omarkhanova et al., 2022). Егер мемлекет ауыл шаруашылығы техникалары паркін дамытуға және жаңғыртуға, өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы саласындағы технологияларды жақсартуға жеткілікті қаржы бөлсе, бұл отандық және әлемдік нарықтардағы бәсекелестік артықшылықтарды арттыруға және қолдауға әсер ететіні сөзсіз.

Әдебиеттерге шолу. Зерттеу тақырыбы бойынша әдеби шолу Қазақстандық және шетелдік зерттеушілер арасында өте аз ғылыми жарияланымдарды көрсетті. Автор Беспалый С.В. (2020) мақаласында Ресей мен Қазақстандағы ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың салыстырмалы сипаттамасы жасалады және олар айтарлықтай өзгешелігі келтіріледі. Екі елдің аграрлық секторы үшін бірыңғай әкімшілік тетікті әзірлеу және енгізу ұсынылады, бұл автордың пікірінше, оны дамытудың бірқатар проблемаларын шешуге мүмкіндік береді. А. К. Өтешованың (2019) және басқалардың мақаласында аграрлық секторды ел бюджетінен қаржыландыру туралы мәліметтер келтірілген, бірақ аграрлық нарық мәселелерін шешу бойынша баға саясатына басты назар аударылады. Біздің ойымызша, Қазақстанда аграрлық саланы тиімді мемлекеттік реттеу бойынша модель әлі толық жасалмағанын мәлімдеген авторлар М.А. Қасымбековамен және т. б. келісу керек, ол үшін әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерді ескере отырып, оны елге енгізу мақсатында шетелдік тәжірибені зерделеу ұсынылады. Аталған авторлар еңбегінде шетелдік елдердің (АҚШ, ЕО, Қытай) аграрлық саясаты мен мемлекеттік реттеу тәжірибесі сараланған. Авторлар тиімді мемлекеттік қолдаудың негізгі шарттары ретінде ұзақ мерзімді стратегияны, инновациялық технологияларды енгізуді және фермерлік шаруашылықтарды субсидиялауды атап өтеді. Қазақстан үшін бұл тәжірибелерді бейімдей отырып, ұлттық аграрлық саясатты жетілдірудің маңызы зор екені айтылған (Касимбекова, Баймағамбетова және Матайбаева, 2022).

Саладағы қаржыландыру тетіктері бойынша Абдулова Т. Г., Султанова З. Х. және Бегеева М. К. (2022) ауыл шаруашылық кәсіпорындарын банктік несиелеудің қазіргі жағдайы мен проблемаларын қарастырады. Олардың айтуынша, ауыл шаруашылығында несие алуға қатысты басты кедергілер – жоғары пайыздық мөлшерлемелер, кепілдік қамтамасыз етудің болмауы және ауылдық бизнестің тәуекел деңгейінің жоғары болуы. Бұл факторлар қаржылық институттар тарапынан агросекторға деген сенімсіздік туындататынын көрсетеді.

Агроөнеркәсіп кешенінің жалпы дамуындағы құрылымдық және институционалдық проблемалар туралы Курманова А. (2024) өз мақаласында нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Автор инфрақұрылымның әлсіздігі, ауылдағы білікті кадрлардың тапшылығы, цифрландыру деңгейінің төмендігі мен жер ресурстарының тиімсіз пайдалануын басты тежегіш факторлар ретінде сипаттайды. Сонымен қатар, бюрократиялық кедергілер мен нормативтік базаның жиі өзгеруі де бизнес үшін сенімсіздік туындататыны атап өтіледі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеу жүргізу үрдісінде мақалада деректерді сандық және сапалық зерттеудің заманауи әдістері, әртүрлі шешімдер үшін әдіснамалық құралы ретінде экономикалық, статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, сондай-ақ Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында, Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасында ұсынылған материалдар құрады. Статистикалық деректер ауыл шаруашылығы министрлігінің, Ұлттық статистика бюросының, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің, Дүниежүзілік Банктің, экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы деректерінің есептерінен алынды.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы экономикасын дамытудың тұжырымдамалық негіздері бірегей климаттық жағдайларды, жер ресурстарының қолжетімділігін, сондай-ақ аграрлық сектордың ел экономикасы үшін стратегиялық маңыздылығын қоса алғанда, бірқатар факторлармен айқындалады. Қазақстан аграрлық бағдарланған мемлекет ретінде ауыл шаруашылығын тұрақты дамытуға бағытталған Агроөнеркәсіптік кешенді (АӨК) қолдаудың мемлекеттік бағдарламаларын белсенді әзірлейді және іске асырады. Қазақстандағы аграрлық секторды қолдаудың негізгі мемлекеттік бағдарламаларын қарастырайық:

1. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021.10.12 № 732 қаулысымен бекітілген, қаулы 2024 жылғы 1 қаңтардан бастап қайта қолданысқа енгізіледі. Бұл ұлттық жоба жер ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру және ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамыту мақсатын көздейді. Бағдарлама сонымен қатар шағын және орта агроөнеркәсіптік кешендер мен ауылдық аумақтарды қолдауға бағытталған. Негізгі міндеттердің бірі ауыл шаруашылығына инвестициялар мен инновациялық технологияларды тарту үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады.

2. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30-шы желтоқсанында №960 қаулысымен агроөнеркәсіптік кешенді неғұрлым ұзақ мерзімді перспективада дамыту тұжырымдамасы бекітілді. Бұл тұжырымдама өндірісті жаңғыртуға, инновацияларды дамытуға және аграрлық сектордың экспорттық әлеуетін арттыруға бағытталған іс-шаралардың кең ауқымын қамтиды. Қазақстанның әлемдік нарықта ауыл шаруашылығы өнімдерін жетекші өндіруші және экспорттаушы ретінде қалыптасу стратегиясы негізге алынады.

3. Қазақстан Республикасының азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің 2022-2024 жылдарға арналған жоспары. Мемлекеттік саясаттың басым міндеттерінің бірі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылдың 31 наурызында № 178 қаулысымен ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерін өндіруді ұлғайтуға және елдің тамақ ресурстарына стратегиялық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған жоспар бекітілді.

4. Жас фермерлерді қолдау бағдарламасы. Ауыл шаруашылығын дамытудың негізгі тетіктерінің бірі - жас фермерлерді қолдау. Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен жаңадан бастаған аграршыларға қаржылық қолдау, оқыту және кеңес беруге бағытталған жас фермерлерді қолдау бағдарламасы енгізілді (2024 жылдың 19 сәуір бағдарлама басталды).

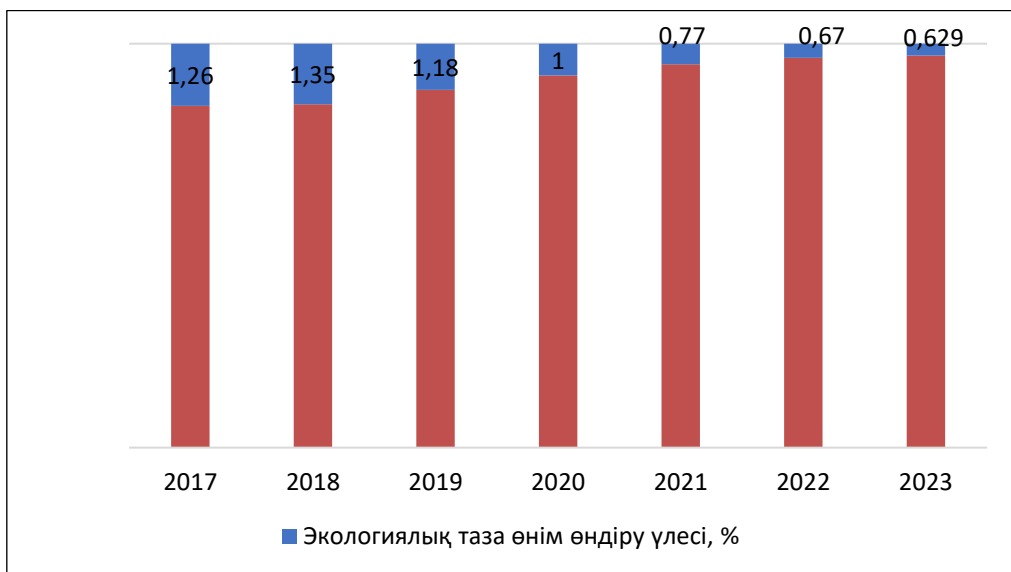
5. Органикалық ауыл шаруашылығын дамыту бағдарламалары. Экологиялық таза өнімге деген қызығушылықтың артуын ескере отырып, Қазақстан Үкіметі органикалық ауыл шаруашылығын дамыту жөніндегі бағдарламаларды да белсенді қолдайды. Олар өндірістің экологиялық тұрақты әдістеріне көшуді ынталандыруға және ішкі және сыртқы нарықта органикалық өнімдерге сұранысты қанағаттандыруға бағытталған.

Қазақстандағы аграрлық секторды дамытудың мемлекеттік бағдарламаларының кемшіліктерінің бірі, ол бұл бағдарламалардың барлығын үкіметтің өзі бекітіп, орындап, бақылап, бағалап отыруы, бұл бүкіл қоғамға есеп берудің болмауына әкеп соқтырды. Сайып келгенде, әрбір жаңа даму бағдарламасы алдыңғы бағдарламалардың сыни талдауын есепке алмады, ал алдыңғы бағдарламалардың теріс нәтижелері жаңа әзірлемелер үшін маңызды бастапқы материал ретінде қызмет етпеді.

Жалпы, үкімет мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде ауыл шаруашылығын дамыту үшін экономиканың басқа секторларындағыдай командалық-әкімшілік әдістер мен тәсілдерді қолданды. Тіпті олар төмен өнімділікті көрсетсе де, шектеулі мемлекеттік қолдау көрсету үшін үкіметтің өзі басым секторлар мен ауыл шаруашылығы өнімдерін таңдады. Мұндай қолдау формалары аграрлық сектордағы нарықтық механизмдер мен бәсекелестік процестерді бұрмалайтын құралдарға сүйенді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстанның пайдаланылмаған ауыл шаруашылығы әлеуеті зор екенін атап өтуге болады, билік ауыл шаруашылығының қарқынды дамуын қолдау үшін қаржылық ресурстарға ие, оны дамытуға басымдық беріледі. Бұл сектор Қазақстанның әлеуметтік және экономикалық дамуы үшін негізгі тірек ретінде қарастырылады.

Бүгінде Қазақстан өзін әлемде экономикасы қарқынды дамып келе жатқан, табиғи-ресурстық әлеуеті мол, экономикалық өсудің жоғары қарқынын қамтамасыз ететін агроөнеркәсіптік кешені бар ел ретінде танытты. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің экологиялық таза өндірісіне инновациялар мен инвестицияларды ынталандыру, парниктік газдардың ауаға бөлінуін қысқарту, сондай-ақ экологиялық орнықты технологияларды пайдалану мәселелерін қозғайды (Сурет 1).

Сурет 1. Ауыл, орман және балық шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымындағы экологиялық таза өнім өндіру үлесі, %

Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2023) негізінде құрастырылды

1-ші суреттен ауыл шаруашылығының жалпы өніміндегі экологиялық таза өндіріс үлесі соңғы 5 жылда бірте-бірте азайып келе жатқанын атап өткен жөн. Бұл экономика үшін де, халықтың денсаулығы үшін де ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін алаңдатарлық үрдіс. Экологиялық таза өнім өндіру үлесі 2017 жылы 1,26%-ды құраса, 2023 жылы бұл көрсеткіш 0,629%-ға дейін төмендеген.

Экологиялық таза өнімдер үлесінің төмендеуі бірқатар келеңсіз салдарға әкелуі мүмкін. Біріншіден, бұл өндірістік аймақтардағы экологиялық жағдайды нашарлатып, топырақтың, су

ресурстарының және атмосфераның ластануын арттыруы ықтимал. Сонымен қатар, бұл сапасыз өнімдерді тұтынумен байланысты аурулардың өсуіне әкелуі де неғайбыл, бұл өз кезегінде медициналық шығындардың өсуіне әкеледі.

Осылайша, экологиялық таза өнім өндіру үлесінің төмендеуінің себептері әртүрлі болуы мүмкін. Негізгі себептердің бірі – ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруде экологиялық стандарттар мен нормалардың толыққанды сақталмауында. Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды қаржыландырудың жеткіліксіздігі және өндірушілердің экологиялық хабардарлығының төмен деңгейі де осы процесте рөл атқаруы ықтимал. Жалпы, экологиялық таза өнім өндіру үлесінің төмендеуі мемлекеттен, бизнестен, жалпы қоғамнан назар аударуды және тиімді шараларды қажет ететін үрей туғызатын құбылыс. Бұл неғұрлым қатаң экологиялық нормалар мен стандарттарды әзірлеу және енгізу, экологиялық таза өнім өндіруді ынталандыру және агроөнеркәсіп кешеніне қатысушылардың экологиялық хабардарлығын арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Ауыл шаруашылығына инвестициялардың жетіспеушілігі де маңызды мәселе болып табылады. Қазақстанның ауыл шаруашылығы әлеуетіне қарамастан, осы секторға инвестициялар оның толыққанды дамуы үшін жеткіліксіз болып қалуда. Бұл көптеген ауылшаруашылық кәсіпорындарының қаржылық қиындықтарға тап болуына және қажетті инновациялар мен модернизацияны жүзеге асыра алмауына әкеледі (Тиреуов, 2019).

Қолданыстағы ақша ресурстарының көздерін жан-жақты есепке алу және күрделі салым объектілерін экономика салаларына топтастыру болған жағдайда инвестициялық процесс тиімді болады. Негізгі капиталға инвестиция көлемі тікелей қаржыландыру көлеміне байланысты, бұл инвестициялық көрсеткіштерді бақылауға мүмкіндік береді (Otesheva, 2019). Жоғарыда айтылғандарға сәйкес 1-ші кестеде ресми статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, қаржыландыру көздері бойынша инвестициялардың құрылымын қарастырамыз.

Кесте 1. Қаржыландыру көздері бойынша инвестициялар (ауыл, орман, балық шаруашылығы)

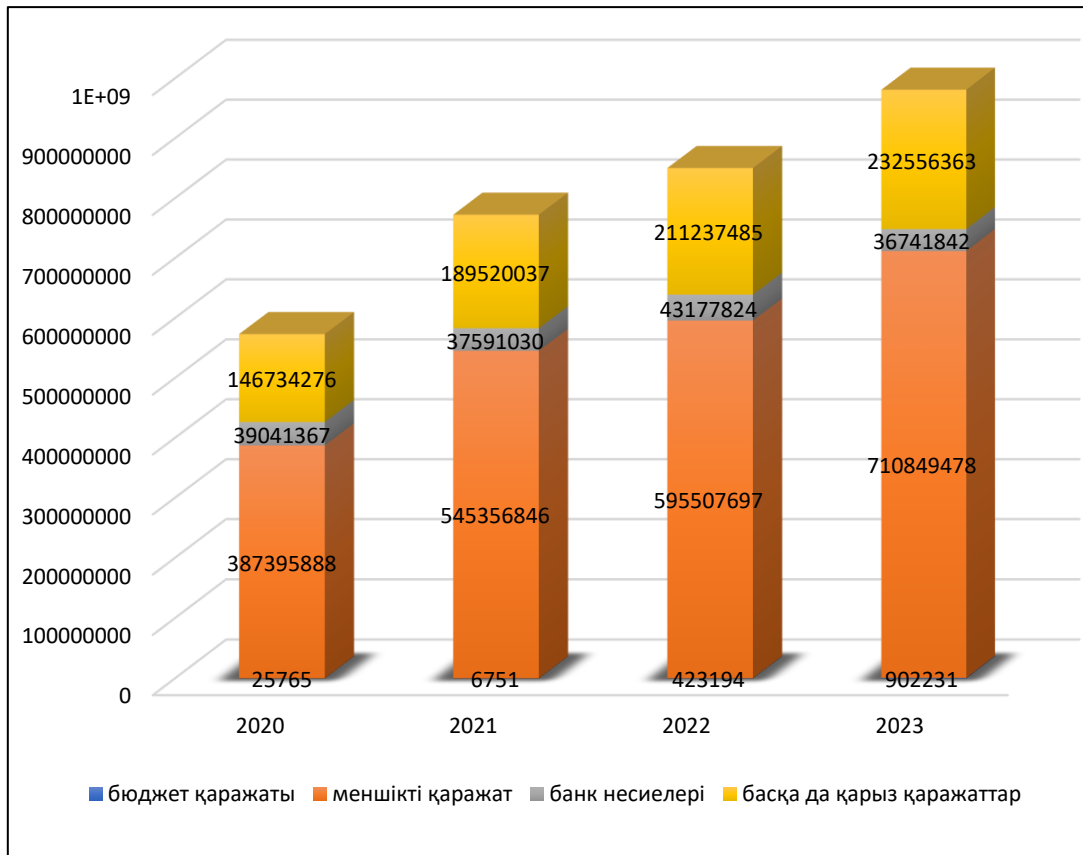
Көрсеткіш	2020		2021		2022		2023	
	мың тенге	үлесі, %	мың тенге	үлесі, %	мың тенге	үлесі, %	мың тенге	үлесі, %
Барлығы	573197296	100	772474664	100	850346200	100	981049914	100
бюджет қаражаты	25765	0,004	6751	0,0008	423194	0,49	902231	0,092
меншікті қаражат	387395888	67,6	545356846	70,6	595507697	70	710849478	72,46
банк несиелері	39041367	6,8	37591030	4,86	43177824	5	36741842	3,74
басқа да қарыз қаражаттар	146734276	25,6	189520037	24,5	211237485	24,84	232556363	23,7

Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2023) негізінде құрастырылды

Сондай-ақ, капитал салымдарының 70%-дан астамы облыстардың меншікті қаражаты есебінен инвестицияланатыны байқалады, сондай-ақ осы баптың өсу үрдісін көреміз, оның 2023 жылғы үлес салмағы 72,46% құраған.

Екінші орында қаржы қаражатының көлемі бойынша басқа қарыз қаражаттарына тиесілі, олардың шамасы 2023 жылы – 23,7%. Қаржыландыру көздеріндегі елеусіз үлесті несиелік қаражат алады. Айта кетсек, екінші деңгейдегі банктердің осы саланы кредиттеудегі кедергілер де қиындық тудыруда. Оған себеп: тәуекелдің жоғары дәрежесі, саланың ерекшелігіне байланысты АӨК субъектілерінің тұрақсыз қаржылық жағдайлары (Абдулова, Султанова және Бегеева, 2022).

Қаржыландыру көздері арасындағы ең төменгі үлес бюджет қаражатына тиесілі (0,092%). Бұл категорияға республикалық және жергілікті бюджет кіреді. Алайда, аграрлық секторды мемлекеттік қаржыландыру өсу үрдісіне ие екенін атап өткен жөн. Енді 2020-2023 жылдар аралығындағы ауыл шаруашылығы бойынша негізгі капиталға салынған инвестицияның құрылымын 2-ші суретте қарастырайық.

Сурет 2. Негізгі капиталдағы инвестиция құрылымы, мың тенге

Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2023) негізінде құрастырылды

Талданып отырған кезеңдерде жоғарыда аталған салалардың, оның ішінде ауыл шаруашылығының негізгі капиталына инвестициялар өсуде, ол 2023 жылы 981049914 мың теңгені құрады, оның ішінде:

- 72,46% инвесторлардың өз қаражаты есебінен тартылған;
- бюджет қаражаты 1%-дан аз;
- 3,74% банктік несиелер,
- 23,7% басқа қарыз қаражаттарынан тартылған. Оның ішінде осы салаға тартылған сыртқы инвестицияны үлесі 0,06% құрайды.

Қазіргі уақытта агроөнеркәсіптік кешенге инвестиция салу туралы өзекті сұрақ тұр, бұл ең алдымен, ішкі және шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал ететін инвестициялық климатты жақсарту арқылы шешілуі керек. Бүгінгі таңда аграрлық сектор салалары ауыл шаруашылығы өндірісінің ерекшелігіне, атап айтқанда жоғары тәуекелге байланысты инвесторлар үшін тартымды емес.

Ресми мәліметтерге сәйкес, ауыл шаруашылығы өндірісіне инвестицияның үлесі 2023 жылы (қаңтарда және сәуірде) экономикаға салынған инвестицияның жалпы көлемінен небәрі 3,8%, 2022 жылы 5,6%, 2021 жылы 5,8%, 2020 жылы 4,6% құрады. Яғни, 2020-2023 жылдары ауыл шаруашылығына инвестициялардың үлесі 0,85%-ға төмендеді (Кесте 2). Бұл сандар Қазақстанның аграрлық секторының қазіргі жағдайының күрделілігін және оны дамыту мен жаңғырту үшін қосымша шаралар қабылдау қажеттігін көрсетеді.

Кесте 2. Экономикалық бағыттар бойынша негізгі капиталға инвестициялар
(инвестициялардың жалпы көлеміндегі үлесі, %)

Негізгі бағыттар	Жылдар			
	2020	2021	2022	2023
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	4,65	5,85	5,6	3,8
Өнеркәсіп	51,57	49,16	48,2	46,1
Құрылыс	0,65	1,18	1,4	1,3
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу	1,47	1,89	2,2	2,5
Транспорт және қоймалау	10,42	10,67	10,5	14,6
Тұру және тамақтандыру қызметтерімен қамтамасыз ету	1,17	1,31	0,9	1,0
Ақпарат және байланыс	1,14	0,97	1,2	1,6
Қаржы және сақтандыру қызметі	0,66	0,81	0,8	1,1
Жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар	17,56	19,78	20,3	21,3
Кәсіби, ғылым және техникалық қызмет	0,86	0,53	0,4	0,6
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	1,22	1,22	1,0	0,8
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету	0,65	0,55	1,1	0,4
Білім беру	2,45	2,22	2,5	1,8
Денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету	2,48	1,53	1,8	1,9
Өнер, ойын-сауық және демалыс	2,79	1,90	1,7	1,1
Өзге де қызметтер түрлерін көрсету	0,26	0,43	0,5	0,1

Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2023) негізінде құрастырылды

Көбінесе, негізгі капиталға құйылған инвестиция салалары: өнеркәсіп, жылжымайтын мүлікпен операциялар, көлік және қойма шаруашылығы. Күрделі салымдардың жалпы көлемінде ең үлкен үлесті өнеркәсіп алып отыр (негізгі капиталға салынған инвестицияның жалпы көлемінің 2/3). Тау-кен өндіру секторына 2022 жылы шамамен 48%, 2023 жылы 46,1% инвесторлар ресурстарының жіберілді, бұл осы саланы инвестициялық тартымдылықтың сөзсіз көшбасшысы екенін айқындайды.

Ағымдағы жылдың қаңтар-сәуірінде (2024) Қазақстанда ауыл, орман және балық шаруашылығы саласындағы негізгі капиталға салынған инвестиция 143,3 млрд теңгені құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 27,1%-ға аз. Салаға инвестициялардың нақты көлемінің қысқаруы 31,1%-ға болған (Жанибек, 2024).

Тұтастай алғанда, инвестицияның басым бөлігі өсімдік және мал шаруашылығы, аңшылық және осы салалардағы қызмет көрсету салаларына құйылды: бір жыл ішінде құндық мәнде 140,3 млрд теңге. Оның ішінде бір немесе екі жылдық дақылдарды өсіру секторына 67,4 млрд теңге, мал шаруашылығы саласына - 65,2 млрд теңге, аралас ауыл шаруашылығы саласына - 7,2 млрд теңге, көпжылдық дақылдарды өсіру сегментіне - 282,4 млн теңге, ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіруге және жануарларды өсіруге ықпал ететін қызметке, сондай-ақ дақылдарды өңдеу қызметі мен егін жинау-228,5 млн теңге, өсімдіктерді молықтыру секторына-24,1 млн теңге, ал аң аулау, аулау және осы салаларда қызмет көрсету саласына-300 мың теңге салынған (Kapital.kz, 2024).

Ауыл шаруашылығы Қазақстанның ұзақ мерзімді тұрақты дамуының, экономиканы әртараптандырудың және өмір сүру деңгейін жақсартудың маңызды өсу көздерінің бірі болып табылады. Елдің кең аумақтары мен маңызды ресурстарының болуына байланысты орасан зор ауыл шаруашылығы әлеуеті бар. Дегенмен, Қазақстанның жалпы ішкі өніміндегі ауыл

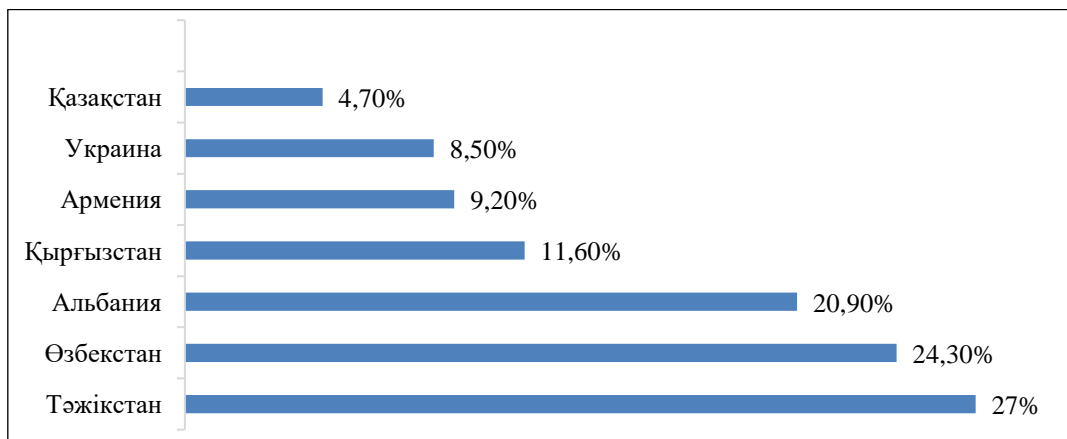
шаруашылығының үлесі жоғары емес екенін көрсетті (Кесте 3).

Кесте 3. ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі, %

Атауы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Қазақстан Республикасы, %	4,7	5,0	4,8	4,9	5	4,8	5,7	4,1	5,6	4,7
<i>Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2023) негізінде құрастырылды</i>										

Жалпы ішкі өнімдегі ауыл шаруашылығының үлесі 2022 жылға 5,6%, 2023 жылға 4,7% құрады, яғни 16% төмендеді. Соңғы 10 жылда тұрақсыз және ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығы үлесінің төмендеуі көрініс тапқан.

Ауыл шаруашылығы оны үнемі тұрақты қаржыландыруды қажет етеді, өйткені үздіксіз жұмыс істейтін өндірістік циклдің шамалы бұзылуы төмен рентабельділікке немесе тіпті шығынды жағдайға әкелуі мүмкін. Бұл саланың тәуекелі жоғары екендігін негізге ала отырып, бұл тәуекел дәрежесін төмендету мәселелерін шешуді мемлекет өзі қабылдауы керек, өйткені ауыл шаруашылығы өндірісін реттеуде көп жылдық тәжірибесі бар мемлекет. Мемлекеттік қолдаудың күштілігіне қарамастан, аграрлық сектор баяу өсуде және тиімсіз, сонымен бірге бәсекеге қабілетсіз болып қалуда. Барлық елеулі артықшылықтар мен әлеуеттік артықшылықтарға қарамастан, бүгінде елдегі ауыл шаруашылығы өте баяу дамып келеді. Мұны басқа мемлекеттердің ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесімен салыстыра да байқай аламыз (Сурет 3).

Сурет 3. 2023 жылғы әртүрлі елдердің ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі

Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2023) негізінде құрастырылды

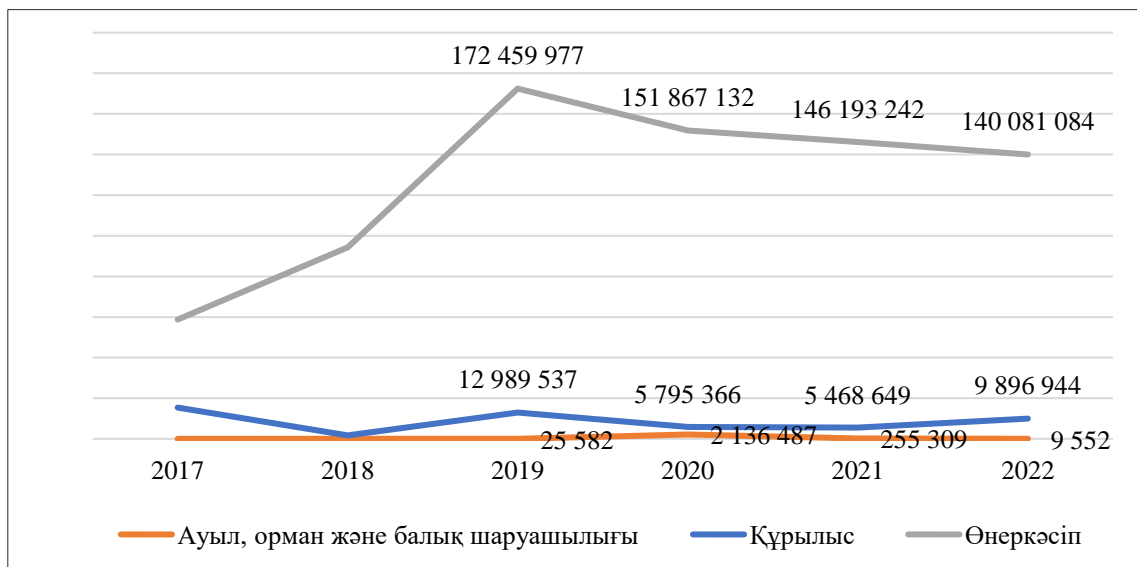
Көріп отырғанымыздай, 2023 жылдың соңында Қазақстанның ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі небәрі 4,7% құрады. Сонымен қатар, көрші елдерде бұл көрсеткіш Қазақстанға қарағанда бірнеше есе жоғары тұр (Сурет 3).

Бүгінгі таңда мемлекет тарапынан қаржылық қолдаудың шектеулілігіне байланысты ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өз міндеттерін іске асыру үшін өздерінің меншік қаржыландыру көздерін іздеуі тиіс.

«Агроөнеркәсіп кешенін дамытуға кедергі келтіретін мәселелер баршаға аян. Соның ең өзектісі – саланың ұзақ жеткілікті қаржыландырылмауы», – деп атап көрсетті Президент Қасым-Жомарт Тоқаев. Оның айтуынша, инвестициялардың жетіспеушілігі ауыл шаруашылығы техникасының тозуына, өнімділіктің төмендігіне, еңбек өнімділігінің құлдырауына әкеледі. Сондықтан, максималді мүмкін болса - екі есе, ауыл шаруашылығын қаржыландыруды ұлғайту керек. Бұл ретте бюджет ақшасын ғана емес, басқа көздерден, соның ішінде екінші деңгейлі банктерден де қаражат тарту қажет.

«Егін және егін жинау жұмыстарына жеңілдікпен несиелендіру көлемін 1,5 триллион теңгеге, инвестициялық жобаларды 800 миллиард теңгеге дейін арттыру қажет. Сондай-ақ ауыл шаруашылығы техникасының жеңілдетілген лизингінің көлемін жыл сайын 450 миллиард теңгеге дейін арттыру қажет. Бұл ауыл шаруашылығы техникасын жаңарту көрсеткішін жылына 10 пайызға дейін арттыруға мүмкіндік береді. Есептеулер бойынша, осы шаралар ауыл шаруашылығының жалпы өнімін екі есеге арттыруға ықпал етеді», - деді мемлекет басшысы (Курманова, 2024).

Осындай жағдай «Жасыл» экономика мен ауыл шаруашылығының қоршаған ортаны қорғау мақсаттарына бағытталған инвестициялар бойынша да қалыптасты. 2022 жылы қоршаған ортаны қорғау мақсаттарына 9552 мың теңге бағытталғанына және бұл 2017 жылғы көрсеткіштен 9,75 есе жоғары екеніне қарамастан, оның үлес салмағы инвестициялардың жалпы сомасының небәрі 0,006% құрады (Сурет 4). Ал, бұл көрсеткіш өнеркәсіпте 2022 жылы 87,7%, құрылыста қоршаған ортаны қорғауға инвестициялардың жалпы сомасының 6,2% құрады.

Сурет 4. Ауыл шаруашылығындағы қоршаған ортаны қорғауға инвестициялар, мың теңге
Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2022) негізінде құрастырылды

Қоршаған ортаны қорғауға бағытталған күрделі инвестициялар 2023 жылы Қазақстанда 173,5 млрд теңгеге жетті, бұл өткен жылмен салыстырғанда 2,4 есе көп. Өңірлік бөліністе Ақмола облысына ең көп қаражат жұмсалды: бір жыл бұрынғы 9,1 млрд теңгеге қарағанда 113 млрд теңге. Құндық мәндегі жылдық өсу-бірден 12,4 есе. Көшбасшы өңірлердің үштігінде Атырау (30,1 млрд.теңге, плюс 40,4%) және Түркістан (10,7 млрд. теңге, жылдық өсім-3,1 есе) облыстары да болды. Ақтөбе облысындағы секторға ең аз қаражат салынды: барлығы 3,5 млн теңге (салыстыру үшін: бір жыл бұрын 2,6 млрд теңге болған) (Ranking.kz, 2023).

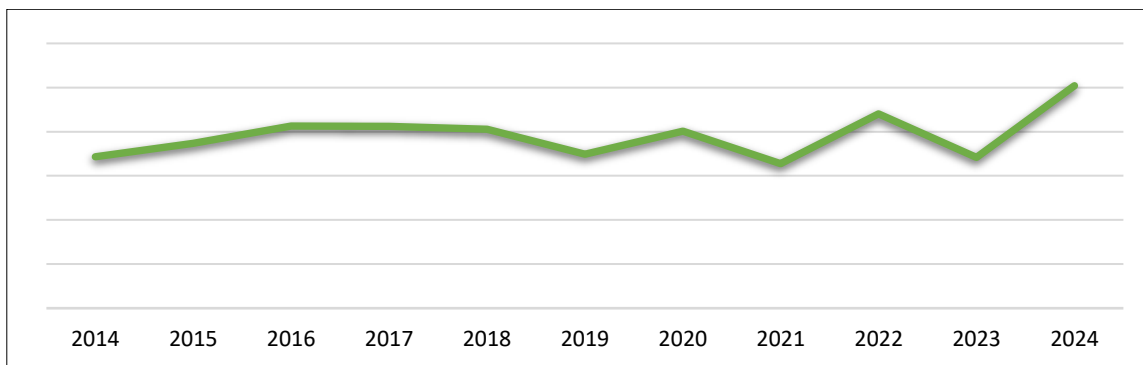
Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, агросекторды қолдау құралдары жүйесі мемлекет тарапынан белгілі бір деңгейде дамытылғанымен, оның тиімділігі мен қолжетімділігі әлі де толыққанды талаптарға сай емес. Қазіргі қолдау тетіктеріне субсидиялар, жеңілдетілген несиелеу, салықтық жеңілдіктер және инфрақұрылымдық жобалар жатады. Алайда бұл құралдардың аймақтық теңсіздікпен қолданылуы, қаржыландыруға қол жеткізудің қиындығы, нормативтік-құқықтық тұрақсыздық пен фермерлердің қаржылық сауаттылығының төмендігі – жүйенің басты әлсіз тұстары ретінде көрініс табады (Adilet.zan.kz, 2018).

Ауыл шаруашылығы – кез келген елдің азық-түлік қауіпсіздігі мен экономикалық тұрақтылығының негізі. Дамыған және дамушы елдерде агросекторды қолдаудың түрлі тетіктері қолданылады. ЕО елдері агросекторды қолдаудың ең дамыған жүйесіне ие. Бұл қолдау *Common Agricultural Policy (CAP)* – Ортақ ауыл шаруашылық саясаты арқылы жүзеге асырылады. CAP шеңберінде фермерлерге тікелей субсидиялар беріледі, ауылдық аймақтарды

дамытуға арналған құрылымдық қорлар жұмыс істейді, экологиялық стандарттарға сай өндіріс ынталандырылады (European Commission, 2022). Мысалы, Францияда фермерлерге берілетін субсидиялар ауыл шаруашылық табысының 50%-ына дейін жетеді. Сонымен қатар, экологиялық таза өнім өндіруге арналған «жасыл» субсидиялар енгізілген (OECD, 2023). Шетелдік тәжірибе агросаланы дамытудың инновациялық жолдарын ұсынып, Қазақстан үшін тиімді модельдерді енгізуге бағыт береді (Nysanbayev, 2023). Осылайша, шетелдік тәжірибеге шолу көрсеткендей, агросекторды қолдауда ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарлау, инновациялық технологияларды енгізу және цифрлық трансформация маңызды орын алады. Осыған байланысты Қазақстанда аграрлық саясатты жетілдіру үшін кешенді тәсіл, басқару мен қаржыландырудың икемді және транспарентті механизмдерін қалыптастыру қажет.

Сонымен қатар, агробизнес өкілдері мен мемлекет арасындағы сенімді серіктестік орнату, аграрлық ғылым мен білімді дамыту, кадрлық әлеуетті нығайту – агросектордың орнықты дамуын қамтамасыз етудің негізгі шарттары болып табылады. Демек, аграрлық саланы қолдау құралдарын тиімді реформалау – елдің азық-түлік қауіпсіздігі мен экономикалық тұрақтылығының кепілі.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің даму деңгейі азаматтардың әл-ауқатына тікелей әсер етеді. Өндірілген ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлеміне астық дақылдары да үлкен үлесін қосады, бұл өз елімізді қамтамасыз етіп қана қоймай, өнімнің бір бөлігін экспорттауға мүмкіндік береді. Төменде 5-суретте дәнді және бұршақ дақылдарын жинау туралы деректер келтірілген.

Сурет 5. 2014-2024 жылдар кезеңінде ҚР-да дәнді және бұршақты дақылдарды жалпы жинау, мың тонна

Ескерту – автормен (Ұлттық статистика бюросы, 2024) негізінде құрастырылды

Статистика деректері 2014-2016 жылдар кезеңінде қарастырылды және 2014 жылға қарағанда кейінгі уақыттарда 20%-ға тұрақты өскенін көрсетеді (Сурет 5). Тренд 2017 жылы аздап өзгеріп, 2019 жылға дейін сақталды, онда 17,43 миллион тоннаға дейін айтарлықтай төмендеу байқалды, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 14%-ға аз болды. 2020 жылы өндіріс көлемі 20,07 млн тоннаға дейін ұлғайып, 2019 жылмен салыстырғанда 15% - ға өсті, алайда 2021 жылы 16,38 млн тоннаға дейін айтарлықтай құлдырау тіркелді. 2022 жылы алым 22,03 миллион тоннаға дейін артады, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 35% - ға өсті. 2023 жылы көлем қайтадан 17,10 миллион тоннаға дейін төмендейді, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 22% - ға аз. 2024 жылы өнім 25,20 миллион тоннаны құрайды, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 47% - ға көп.

Жоғарыда баяндалған егін жинауды талдау нәтижелері (2014-2024 жылдар) ауыл шаруашылығының тұрақсыздығын, болжамсыздығын және әртүрлі факторларға тәуелділігін көрсетеді, ал бұл өз кезегінде инновациялық технологияларды жеткілікті деңгейде қолдану қажеттілігін растайды. Өйткені, жанашыл заманауи технологияларды, техниканы қолдану ресурстарды тиімді басқару, шығындарды азайту және саладағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін процестерді дәлірек бақылауға, болжауға және басқаруға көмектеседі.

Экономиканың аграрлық секторына цифрлық технологияларды енгізу Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған

тұжырымдамасында көрініс тапқан. Онда Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімін өндіруге жұмсалатын шығындардың тұрақтылығын және қысқаруын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылатын, АӨК дамытудың негізгі проблемалары атап өтілді, мысалы:

- ауылдық жерлерде мобильді байланыс және интернет желісінің әлсіздігі мен тұрақсыздығы;

- білімнің жетіспеушілігі және цифрлық шешімдерді қолдану бойынша дағдылардың болмауы;

- ауыл шаруашылығы мен IT-шешімдердің түйіскен жерінде мамандардың болмауы (Adilet.zan.kz, 2024).

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы аграрлық компаниялардың шамамен 30% пайызы ғана цифрлық технологияларды қолданады, бұл 2024 жылдың басында 6406 қазақстандық елді мекеннің 116 қала мен 4866 ауылды (78%) интернет-қосылымға тұрақты қолжетімділікпен қамтамасыз етілгендігімен байланысты болуы мүмкін, бұл өз кезегінде цифрлық технологияларды салада пайдалануды шектейді.

Цифрлық құралдарды қолдану аясын кеңейту үшін пилоттық шаруашылықтарда «дәл» егіншілік элементтерін енгізу тәжірибесінде айтылады. Мұндай тәжірибенің нәтижелері фермерлердің шығындарының 20%-ға дейін төмендегенін көрсетеді, ал астық өнімділігінің, мысалы, әр гектарына 25 центнерге дейін өсуі ықтимал. Жасанды интеллект жүйелерін жерсеріктен түсірілген талдау арқылы ауыл шаруашылығы дақылдарының жай-күйін бақылау және бағалауда қолданудың арқасында өндеуге арналған операциялық шығындарды 35%-ға дейін қысқартып қана қоймай, егін жинаушылық көлемін 50%-ға және өнімділікті 25%-ға арттыруға болады (Trimble ресми сайты, 2025). Цифрландыру ауыл шаруашылығының жаңа аспектілерін қамтуда, бұл агросектор кәсіпорындарының өнімділігін арттыруға қосымша мүмкіндіктер туғызады.

2025 жылға қарай мемлекеттік реттеу шаралары агроөнеркәсіптік кешендегі еңбек өнімділігін 2,5 есеге және өнім экспортын екі есеге арттыруға мүмкіндік береді, оның кемінде 70%-ы қайта өңделуі тиіс. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің көлемі 1,3 есеге артады деп болжайды (Жумаксанова, Есенжигитова және Дүйскенова, 2022).

Біздің зертеу нәтижелерінен пайымдауымызша, ауыл шаруашылығындағы нарықтық қатынастарды бұрмалайтын тиімсіз мемлекеттік қолдауды қысқарту және қайта бағыттау қажеттілігі бар. Мемлекеттік қолдаудың қуаттылығына қарамастан, аграрлық сала тиімсіз қалыпта. Ол басқа мемлекеттердің ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесімен салыстыра анықталды. Үкімет кәсіпкерлікке, жеке инвестицияларға, бизнестің динамизміне ықпал ететін бизнес ортасын құруға назар аударуы керек, сол кезде тиімсіз бизнес тез арада тиімді бизнеспен ауыстырыла алады. Жылдам қайтаруға бағытталған ең маңызды қолданбалы әзірлемелер мен іргелі жетістіктер мемлекеттік қолдау көрсету кезінде басымдыққа айналуы тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, Қазақстанда агросекторды қаржыландыру әзірленген Ұлттық жобалар шеңберінде жүзеге асырылады, бұл бизнеске кешенді мемлекеттік қолдау жүйелі әрі тиімді болуы қажет. Бұл зерттеу барысында келесі негізгі тұжырымдар жасалды:

- 1) Агросекторды дамытуда мемлекеттік бағдарламалар маңызды рөл атқарады, бірақ олардың іске асырылуында белгілі бір кемшіліктер бар.

- 2) Ауыл шаруашылығы саласында технологиялық жаңғырту баяу жүріп жатыр, бұл өнімділік пен бәсекеге қабілеттілікке әсер етеді.

- 3) Қаржыландыру және субсидиялау жүйесін жетілдіру қажеттілігі бар, әсіресе шағын және орта фермерлік шаруашылықтарды қолдау тұрғысынан.

- 4) Агроөнеркәсіп кешенінде инфрақұрылымдық даму мен логистикалық тізбекті жақсарту маңызды фактор болып табылады.

- 5) Экспорттық нарықтарға шығу мүмкіндіктерін кеңейту үшін ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасын арттыру қажет.

Осыған байланысты келесі ұсыныстар беріледі:

– мемлекеттік қолдау тетіктерін жетілдіру – ауыл шаруашылығын дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін арттыру, олардың мақсатты түрде іске асуын бақылау жүйесін жақсарту;

– агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыру – жаңа технологияларды енгізу арқылы өндіріс тиімділігін арттыру, агробизнестің цифрлық трансформациясын ынталандыру;

– қаржылық механизмдерді дамыту – шағын және орта шаруашылықтар үшін жеңілдетілген несиелер мен субсидияларды кеңейту;

– инфрақұрылымды жақсарту – ауылдық жерлерде заманауи сақтау қоймаларын, көлік-логистикалық орталықтарды дамыту арқылы өнімдердің нарыққа шығуын жеңілдету;

– экспорттық саясатты дамыту – Қазақстандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің халықаралық нарықтарда бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін стандарттау және сертификаттау жүйесін жетілдіру.

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстанның аграрлық секторын қолдауға бағытталған мемлекеттік шараларды жетілдіруге үлес қосады. Ұсыныстарды іске асыру ауыл шаруашылығы саласының тұрақты дамуына және экономиканың серпінді өсуіне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Omarkhanova, Z., Niyazbekova, Sh., Varzin, V., Kerimkhulle, S., & Nurekenova, E. (2022). Financial provision of the agro-industrial complex of Kazakhstan: Problems and solutions. *Sustainable Agriculture*, 27–32. https://doi.org/10.1007/978-981-19-1125-5_4
- Otesheva, A. K., Zhumagalieva, B. Z., & Akhmetova, G. T. (2019). The agro-industrial complex development trend of the Republic of Kazakhstan. *Problems of AgriMarket*, (2), 34–40.
- OECD. (2023). *Agricultural policy monitoring and evaluation 2023: OECD countries and emerging economies*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/publications/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2023-6a6d276c-en.htm>
- European Commission. (2022). *The Common Agricultural Policy at a glance*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy>
- Абдулова, Т. Г., Султанова, З. Х., & Бегеева, М. К. (2022). Банковское кредитование сельскохозяйственных предприятий Казахстана: современное состояние и проблемы. *Проблемы агрорынка*, 1(1), 75–82. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.08> // Abdulova, T. G., Sultanova, Z. Kh., & Begeeva, M. K. (2022). Bankovskoe kreditovanie sel'skokhozyaistvennykh predpriyatii Kazakhstana: sovremennoe sostoyanie i problemy. *Problemy agrorynka*, 1(1), 75–82. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.08>
- Adilet.zan.kz. (2024). *Концепция развития агропромышленного комплекса в Республике Казахстан на 2021–2030 годы*. Электронный ресурс. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960#z253> // Adilet.zan.kz. (2024). *Konsepsia razvitiia agropromyshlennogo kompleksa v Respublike Kazahstan na 2021–2030 gody*. Elektronnyi resurs.
- Беспалый, С. В. (2020). Государственная поддержка развития и интеграции аграрного бизнеса Казахстана и России. Электронный ресурс. http://rectors.altstu.ru/ru/periodical/archiv/2020/2/articles/1_1.pdf <https://doi.org/10.25712/ASTU.2410-485X.2020.02.001> // Bespalyi, S. V. (2020). *Gosudarstvennaya podderzhka razvitiya i integratsii agrarnogo biznesa Kazakhstana i Rossii*. Elektronnyi resurs. <https://doi.org/10.25712/ASTU.2410-485X.2020.02.001>
- Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. (2023). <http://stat.gov.kz> // Byuro natsional'noi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan. (2023). <http://stat.gov.kz>
- Жанибек, А. (2024). Инвестиции в АПК Казахстана сократились на треть в 2024 году. Электронный ресурс. <https://forbes.kz/articles/investitsii-v-apk-kazahstana-sokratilis-na-tret-v-2024-godu-55e48a> // Zhanibek, A. (2024). *Investitsii v APK Kazakhstana sokratilis' na tret' v 2024 godu*. Elektronnyi resurs.

- Жумаксанова К. М., Есенжигитова, Р. Г., & Дүйскенова, Р. Ж. (2022). Қазақстанның аграрлық секторын мемлекеттік қолдаудың өзекті мәселелері. Аграрлық нарық проблемалары, (4), 34–42. <https://doi.org/10.46666/2022-4.2708-9991.03> // Zhumaksanova, K. M., Esenzhigitova, R. G., & Duiskenova, R. Zh. (2022). Qazaqstannıń agrarlyq sektoryn memlekettik qoldaudıń özekti mäselleri. Agrarlyq naryq problemalary, (4), 34–42.
- Касимбекова, М. А., Баймагамбетова, З. А., & Матайбаева, Г. Ж. (2022). Зарубежный опыт государственного регулирования агропромышленного комплекса. Экономическая серия вестника ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, (4), 143–151. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2022-4-143-151> // Kasimbekova, M. A., Baimagambetova, Z. A., & Mataibaeva, G. Zh. (2022). Zarubezhnyi opyt gosudarstvennogo regulirovaniia agropromyshlennogo kompleksa. Ekonomicheskaiia seriia vestnika ENU imeni L. N. Gumileva, (4), 143–151.
- Капитал.kz. (2024). На какие регионы пришелся наибольший объем капвложений? Электронный ресурс. <https://kapital.kz/economic/126160/investitsii-v-apk-sokratilis-na-tret.html> // Kapital.kz. (2024). Na kakie regiony prishelsia naibol'shii ob'em kapvlozhenii? Elektronnyi resurs.
- Курманова, А. (2024). Что сдерживает развитие агропромышленного комплекса. Электронный ресурс. <https://kapital.kz/gosudarstvo/122994/что-сдерживает-развитие-агропромышленного-комплекса.html> // Kurmanova, A. (2024). Chto sderzhivaet razvitie agropromyshlennogo kompleksa. Elektronnyi resurs.
- Nysanbayev, A. (2023). *Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау: халықаралық тәжірибе мен Қазақстан жағдайы*. Almaty: Institute of Economics. // Nysanbayev, A. (2023). *Agroönerkäsıptik keşendi memlekettik qoldau: halyqaralyq täjiribe men Qazaqstan jaǵdaiy*. Almaty: Institute of Economics.
- Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі. (2020). <http://mgov.kz> // Qazaqstan Respublikasy Auyl sharuashylyǵy ministrliǵı (2020). <http://mgov.kz>
- Тиреуов, К. М., & Рахимжанова, Г. М. (2019). Тенденции развития аграрного сектора Республики Казахстан в условиях модернизации экономики. Проблемы агротынка, (3), 27–34. // Tireuov, K. M., & Rakhimzhanova, G. M. (2019). Tendentsii razvitiia agrarnogo sektora Respubliki Kazakhstan v usloviakh modernizatsii ekonomiki. Problemy agrorynka, (3), 27–34.
- Ranking.kz. (2023). Инвестиции, направленные на охрану окружающей среды. Электронный ресурс. <https://ranking.kz/digest/industries-digest/investitsii-napravlennye-na-okhranu-okruzhayuschey-sredy-dostalis-ne-vsem-regionam-rk.html> // Ranking.kz. (2023). Investitsii, napravlennye na okhranu okruzhaiushchei sredy. Elektronnyi resurs.
- Trimble ресми сайты. (2025) Электрондық ресурс (кіру күні: 21.01.2025) URL: <https://ru.ptxtrimble.com/> // Trimble resmi saity. (2025) Elektronnyy resurs (kiru küni: 21.01.2025) URL: <https://ru.ptxtrimble.com/>

Автор туралы мәліметтер

Сырымбек Маржан – экономика ғылымдарының магистрі, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: marjan_03@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0099-8089>

Сведение об авторе

Сырымбек Маржан – магистр экономических наук, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: marjan_03@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0099-8089>

Information about the author

Syrymbek Marzhan – Master of Economics, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: marjan_03@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0099-8089>

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_3

МРНТИ 06.54.13

JEL: O15, O32, L26

Шатыгина К.Г.¹, **Куур О.В.** ^{2*}¹ ТОО «Казцинк», г. Усть-Каменогорск, Казахстан² Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Внедрение ESG принципов на предприятиях цветной металлургии в целях достижения устойчивого развития

АННОТАЦИЯ. Основной целью данного исследования является определение и анализ методов внедрения принципов экологической, социальной и корпоративной ответственности (ESG) на предприятиях цветной металлургии для достижения устойчивого развития и минимизации негативного воздействия на окружающую среду.

В исследовании применены методы анализа и синтеза данных, сравнительный анализ, а также кейс-метод для изучения успешных практик внедрения ESG в цветной металлургии. Эмпирическая база работы включает данные из отчетности предприятий, научные публикации и статистическую информацию, отражающую влияние ESG-принципов на эффективность бизнеса.

Оригинальность работы заключается в комплексном подходе к исследованию ESG-принципов в цветной металлургии, что позволяет выявить ключевые факторы, способствующие внедрению устойчивых практик. Эта информация актуальна для предприятий отрасли, стремящихся повысить свою конкурентоспособность и эффективность.

Исследование показало, что внедрение ESG-принципов способствует не только улучшению экологических и социальных показателей, но и повышению финансовой устойчивости компаний. Разработка и внедрение ESG-стратегий позволили ускорить переход к устойчивому развитию, повысить привлечение инвестиций и укрепить имидж компаний.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ESG-принципы, цветная металлургия, устойчивое развитие, экологическая ответственность, социальная ответственность, корпоративное управление, устойчивые практики.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Шатыгина, К.Г., Куур, О.В. (2026). Внедрение ESG принципов на предприятиях цветной металлургии в целях достижения устойчивого развития. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 40-56. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_3

История статьи:

Получено: 09.01.2026

Принято: 06.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Куур Ольга Вячеславовна, e-mail: ovk_pal@mail.ru

Шатыгина К.Г.¹, Куур О.В. ^{2*}

¹ «Казцинк» ЖШС, Өскемен қ., Қазақстан

² Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Тұрақты дамуға жету үшін түсті металлургия кәсіпорындарында ESG принциптерін жүзеге асыру

АҢДАТПА. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты бизнестің тұрақты дамуына қол жеткізу және қоршаған ортаға теріс әсерді барынша азайту үшін түсті металлургия кәсіпорындарында экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік жауапкершілік қағидаттарын (ESG) енгізу әдістерін анықтау және талдау болып табылады.

Зерттеу барысында түсті металлургияда ESG енгізудің сәтті тәжірибесін зерттеу үшін деректерді талдау және синтездеу, салыстырмалы талдау әдістері және кейс әдісі қолданылды. Жұмыстың эмпирикалық негізі кәсіпорынның есеп беруінен, ғылыми жарияланымдардан және ESG қағидаттарының бизнес нәтижелеріне әсерін көрсететін статистикалық ақпараттан алынған деректерді қамтиды.

Жұмыстың өзіндік ерекшелігі – түсті металлургиядағы ESG принциптерін зерттеуге кешенді көзқараста, бұл тұрақты тәжірибені енгізуге ықпал ететін негізгі факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл ақпарат бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыруға ұмтылатын салалық кәсіпорындар үшін өзекті.

Зерттеу ESG қағидаттарын енгізу экологиялық және әлеуметтік көрсеткіштерді жақсартып қана қоймай, компаниялардың қаржылық тұрақтылығын арттыратынын көрсетті. ESG стратегияларын әзірлеу және іске асыру тұрақты дамуға көшуді жеделдетіп, инвестиция тартуды арттырды және компаниялардың имиджін нығайтты.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: ESG принциптері, түсті металлургия, тұрақты даму, экологиялық жауапкершілік, әлеуметтік жауапкершілік, корпоративтік басқару, тұрақты тәжірибе.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Шатыгина, К.Г., Куур, О.В. (2026). Тұрақты дамуға жету үшін түсті металлургия кәсіпорындарында ESG принциптерін жүзеге асыру. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 40-56. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_3

---

* Хат-хабаршы авторы: Куур Ольга Вячеславовна, e-mail: ovk_pal@mail.ru

Kristina G. Shatygina¹, Olga V. Kuur ^{2*}

¹ «Kazzinc» LLP, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

² D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Implementation of ESG principles at non-ferrous metallurgy enterprises to achieve sustainable development

ABSTRACT. The main goal of this study is to identify and analyze methods for implementing the principles of environmental, social and corporate responsibility (ESG) at non-ferrous metallurgy enterprises to achieve sustainable business development and minimize negative impacts on the environment.

The study used methods of data analysis and synthesis, comparative analysis, and a case method to study successful practices for implementing ESG in the non-ferrous metallurgy. The empirical base of the work includes data from enterprise reporting, scientific publications and statistical information reflecting the impact of ESG principles on business performance.

The originality of the work lies in an integrated approach to the study of ESG principles in the non-ferrous metallurgy, which allows us to identify key factors contributing to the implementation of sustainable practices. This information is relevant for industry enterprises seeking to increase their competitiveness and efficiency.

The study showed that the implementation of ESG principles not only improves environmental and social performance, but also increases the financial sustainability of companies. The development and implementation of ESG strategies has accelerated the transition to sustainable development, increased investment attraction and strengthened the image of companies.

KEYWORDS: ESG principles, non-ferrous metallurgy, sustainable development, environmental responsibility, social responsibility, corporate governance, sustainable practices.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Shatygina, K.G., Kuur, O.V. (2026). Implementation of ESG principles at non-ferrous metallurgy enterprises to achieve sustainable development. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 40-56. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSAHDH_2026_1_3

---

* Corresponding author: Kuur Olga, e-mail: ovk_pal@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Со временем концепция устойчивого развития, основанная на принципах экологии, социальной ответственности и эффективного управления (ESG), приобретает все большее значение для предприятий цветной металлургии Казахстана. Эта отрасль, играющая ключевую роль в экономике страны, сталкивается с множеством вызовов, включая необходимость сокращения негативного воздействия на окружающую среду, повышения социальной ответственности и улучшения корпоративного управления. Внедрение ESG-принципов позволяет не только минимизировать риски, но и открывает новые возможности для роста и развития компаний, способствуя их конкурентоспособности на международной арене.

Казахстан, обладая значительными запасами цветных металлов, имеет потенциал для формирования устойчивой металлургической отрасли. Применение ESG-подходов может привести к более эффективному использованию ресурсов, улучшению рабочей среды и повышению качества жизни местных сообществ. В данной статье будет рассмотрен процесс интеграции ESG-принципов в деятельность предприятий цветной металлургии Казахстана, а также оценены их влияние на устойчивое развитие отрасли и экономики в целом.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

В последние годы вопрос внедрения принципов экологии, социальной ответственности и эффективного управления (ESG) становится все более значимым для металлургической отрасли, особенно в свете глобальных вызовов устойчивого развития. В литературе выделяется несколько ключевых аспектов, связанных с интеграцией ESG-принципов в деятельность предприятий цветной металлургии Казахстана.

Первое направление исследований касается эколого-экономических аспектов. Например, Гэвин Рейнольдс (Рейнольдс, 2022) подчеркивает важность внедрения экологических стандартов, которые направлены на минимизацию негативного воздействия на окружающую среду. В частности, это включает внедрение технологий, способствующих снижению выбросов и улучшению энергоэффективности, что критически важно для металлургических предприятий, работающих в условиях жесткого экологического регулирования.

Второе направление связано с социальной ответственностью. Исследования Лим Н., Бегеновой С., Крупиной Е. и Тё Д. (Лим, Бегенова Крупина & Тё, 2024) акцентируют внимание на необходимости учета интересов местных сообществ и работников. Внедрение программ по повышению качества жизни, образовательных инициатив и улучшению условий труда может способствовать не только социальной стабильности, но и повышению репутации компаний на рынке.

Третье направление касается корпоративного управления. По данным Организации экономического сотрудничества и развития эффективное управление является основой для достижения устойчивого развития. Компании, соблюдающие принципы прозрачности и подотчетности, имеют больше шансов привлекать инвестиции и получать поддержку со стороны государства и общества. В этой связи внедрение ESG-принципов может рассматриваться как стратегический шаг к улучшению корпоративного управления (OECD, 2021).

Кроме того, стоит отметить, что внедрение ESG-принципов требует комплексного подхода и взаимодействия всех заинтересованных сторон. Как указывает отчет Всемирного экономического форума (World Economic Forum, 2020), для достижения устойчивого развития необходимо взаимодействие бизнеса, государства и гражданского общества, что особенно актуально для Казахстана с его многообразием природных ресурсов и социальной структуры (UNEP, 2019).

Таким образом, в научных статьях и программных документах ООН, ВЭФ и OECD по вопросам устойчивого развития подчеркивается важность интеграции ESG-принципов в деятельность предприятий как способа повышения их устойчивости и конкурентоспособности. Это напрямую касается и предприятий цветной металлургии Казахстана. Применение этих принципов не только способствует экологической и социальной

ответственности, но и открывает новые возможности для бизнеса в условиях глобальных изменений.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

При написании статьи ее авторами были в основном использованы общенаучные методы. В основу проведения литературного обзора были положены *теоретические методы*, позволившие сформулировать и обосновать значимость соблюдения принципов ESG на предприятиях цветной металлургии, как с точки зрения соблюдения экологических норм, так и в отношении социальной ответственности перед работниками предприятия и обществом в целом. На стадии оценки реального внедрения принципов ESG на предприятиях корпорации Казахмыс в статье применялся метод конкретизации, основанный на анализе и обобщении большого объема фактологической информации о деятельности данной корпорации в направлении снижения негативного воздействия на окружающую среду, усиления социальной защиты работников предприятий и повышения действенности корпоративного управления.

В ходе исследования привлекались данные официального сайта Казахмыс, а также доклады опубликованные на сайтах ООН, использованы методы анализа и синтеза данных, сравнительный анализ, а также кейс-метод для освоения успешных практик интеграции ESG в цветную металлургию. Эмпирическая основа работы включает информацию из отчетов компаний, научные публикации и статистические данные, демонстрирующие влияние принципов ESG на бизнес-эффективность.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Принципы экологии, социальной ответственности и эффективного управления (ESG) становятся основополагающими для многих отраслей, включая цветную металлургию. В условиях глобальных изменений и повышения требований со стороны общества и регуляторов, предприятия сталкиваются с необходимостью адаптации к новым реалиям. Внедрение ESG-принципов позволяет не только улучшить корпоративные практики, но и способствует устойчивому развитию всей отрасли.

В цветной металлургии Казахстана, где экология играет ключевую роль, внедрение экологических стандартов является первоочередной задачей. Применение современных технологий для снижения выбросов и оптимизации производственных процессов позволяет существенно уменьшить негативное воздействие на окружающую среду. Например, использование замкнутых циклов водоснабжения и внедрение энергосберегающих технологий помогают сократить потребление ресурсов и минимизировать отходы.

Исследования показывают, что предприятия, активно работающие над снижением своего углеродного следа, могут не только улучшить свои экологические показатели, но и повысить свою конкурентоспособность на международных рынках (Рейнольдс, 2022). Это подтверждает важность инвестиций в экологически чистые технологии и соблюдения международных стандартов.

Социальная составляющая ESG-принципов также имеет существенное значение для цветной металлургии. Внедрение программ по повышению социальной ответственности, таких как улучшение условий труда, развитие местных сообществ и поддержка образовательных инициатив, создает позитивный имидж компаний и способствует их устойчивому развитию (Лим, Бегенова & Крупина, 2024).

Создание безопасной рабочей среды и развитие программ обучения для сотрудников не только повышает производительность труда, но и снижает текучесть кадров. Примеры успешных практик, реализованных на предприятиях Казахстана, показывают, что инвестиции в человеческий капитал приносят долгосрочные выгоды.

Эффективное управление является краеугольным камнем внедрения ESG-принципов. Компании, которые придерживаются прозрачных и этичных бизнес-практик, могут рассчитывать на поддержку со стороны инвесторов и общества. Внедрение систем управления, способствующих повышению прозрачности и ответственности, также позволяет компаниям

лучше реагировать на вызовы рынка (OECD, 2021).

Для успешного внедрения ESG-принципов необходимо активное взаимодействие между всеми заинтересованными сторонами: государством, бизнесом и обществом. Как показывает практика, сотрудничество между этими сторонами способствует более эффективному решению экологических и социальных проблем (World Economic Forum, 2020; United Nations Environment Programme, 2019). В Казахстане создание платформ для диалога и обмена опытом между компаниями и местными сообществами может значительно улучшить процессы внедрения ESG-принципов.

В ранних исследованиях ряда российских ученых устойчивое развитие, по существу, отождествлялось с достижением долгосрочного финансового успеха компании. Результаты устойчивого развития отражаются в постоянном улучшении финансовых показателей, повышении эффективности использования ресурсов и полном выполнении всех обязательств организации (Гусев, 2011; Ротарь & Ниязян, 2015).

Современное восприятие устойчивого развития охватывает не только экономические, но и внеэкономические аспекты, а также стремление к их качественному улучшению. В контексте цветной металлургии устойчивое развитие предполагает постоянное совершенствование деятельности на инновационной основе с учетом экономических, социальных и экологических интересов, а также расширение ответственности перед обществом через реализацию принципов корпоративной социальной ответственности (Святохо, 2020; Дегтярев, 2022; Ануфриев и др., 2022). Одним из ключевых подходов к устойчивому развитию является определение, предложенное в докладе Комиссии ООН по окружающей среде и развитию в 1987 году, согласно которому оно подразумевает развитие, которое удовлетворяет потребности современных поколений, не ставя под угрозу возможности будущих поколений удовлетворять свои потребности (ООН, 2023).

Важной вехой в развитии горнометаллургической отрасли стала прошедшая в Алматы 29-я Центрально-Азиатская международная выставка «Горное оборудование, добыча и обогащение руд и минералов» Mining and Metals Central Asia 2024, которая объединила казахстанских и международных производителей оборудования, услуг и технологий в сфере горнометаллургического комплекса (ГМК), а также участников из научной сферы и государственных структур. Особое внимание на выставке было уделено внедрению ESG-инициатив в горнометаллургическую отрасль Казахстана.

Министерство промышленности и строительства РК запускает важную инициативу: QazIndustry будет компенсировать до 40 % затрат на покупку современного технологического оборудования для предприятий. Государство активно способствует реализации ESG-инициатив в ГМК, поощряя компании снижать углеродный след и повышать социальную ответственность.

В ERG в 2018 году принята Экологическая стратегия, на реализацию которой было инвестировано 228 млрд тенге. В рамках этой стратегии до 2030 года планируется сократить уровень твердых загрязняющих веществ на 56 % по сравнению с 2019 годом, уменьшить сбросы загрязняющих веществ в водоемы и на поля фильтрации на 30 % и сократить забираемую воду из водоемов на 33 %. Также планируется переработка до 2 млн тонн вторичных материалов, полученных из производственных отходов, в рамках программы ERG Recycling.

Крупнейшей группой компаний в сфере добычи драгоценных металлов является Solidcore Resources. Она занимает второе место по объему производства золота в Казахстане. Структура активов этой компании включает в себя два объекта: «Кызыл» в Абайской области и Варваринский хаб в Костанайской области. Главным проектом компании, запланированным к реализации в Казахстане, является строительство Иртышского ГМК. В течение следующих пяти лет компания планирует инвестировать более 1 миллиарда долларов США в Иртышский ГМК и другие инвестиционные проекты на своих действующих предприятиях. Предполагается, что производство увеличится с 475 тысяч унций золотого эквивалента в 2024

году до 510 тысяч унций к 2029 году. При этом компания неизменно демонстрирует высочайшие стандарты надежности и ответственности в отрасли.

Предполагается, что усилия Компании будут направлены на реализацию по крайней мере 12 взаимосвязанных целей в сфере устойчивого развития. Проект строительства Иртышского ГМК в Павлодарской области Казахстана будет способствовать экономическому росту регионов, где ведется деятельность, и создание новых рабочих мест (ЦУР 8). Особое внимание будет уделяться созданию для всех сотрудников благоприятных и безопасных условий труда (ЦУР 3).

Кроме того, воздействие на развитие местных сообществ со стороны Solidcore Resources plc заключается и в том, что компания активно поддерживает учреждения здравоохранения (ЦУР 3) и образования (ЦУР 4), инвестирует в улучшение инфраструктуры (ЦУР 9), осуществляет благотворительные пожертвования (ЦУР 1) и реализует ряд других инициатив, направленных на решение актуальных проблем и удовлетворение потребностей жителей регионов. Чтобы максимально эффективно достичь цели устойчивого развития, сотрудников обеспечивают безопасными рабочими условиями, достойной оплатой труда и предоставляют возможность для обучения и профессионального роста. Считается неприемлемыми любые проявления дискриминации и уделяется особое внимание устранению гендерных стереотипов в отношении женщин, занятых в горнодобывающей отрасли (ЦУР 5). Прилагаются все усилия для минимизации влияния предприятий на природные ресурсы, разумно расходуя ресурсы и неся ответственность за экологические риски, в соответствии с ЦУР 12. Для сокращения расхода пресной воды и обеспечения эффективной очистки сточных вод (ЦУР 6) в Компании придерживаются принципов ответственного обращения с отходами и опасными веществами, сокращения площадей, используемых для размещения отходов за счет рекультивации с помощью обратной закладки вскрышных пород и ведется мониторинг биоразнообразия (ЦУР 15). Учитывая потенциальное негативное влияние горнодобывающей деятельности на климат и собственную уязвимость перед климатическими рисками, предприятие реализует климатическую стратегию и политику энергоменеджмента. Эти меры лежат в основе стремления к достижению 13-й ЦУР. Кроме того, 16-я и 17-я ЦУР отражают общий подход Компании к ведению бизнеса и взаимодействию с заинтересованными сторонами.

Впервые в конце 2020 года Казахстан заявил о цели достичь углеродной нейтральности к 2060 году. Позже в 2023 году в республике была принята стратегия декарбонизации, в соответствии с которой Компания Solidcore Resources plc разработала программу действий, представленную в таблице 1.

Таблица 1. Мероприятия по реализации стратегии декарбонизации группы компаний Solidcore Resources plc

Мероприятие	Описание	Сроки реализации	Общий потенциал декарбонизации
<i>Варваринский хаб</i>			
Производство электроэнергии с использованием возобновляемых источников	Ввод в эксплуатацию солнечной электростанции мощностью 23 МВт.	2025 г.	
Использование промежуточных видов топлива	Реализация газовой электростанции мощностью до 40 МВт.	2025-2026	
Энергетический переход в горной технике	Эксплуатация электрогидравлических экскаваторов (3 единицы).	В настоящее время	

Транспортировка руды с помощью электрифицированной конвейерной системы	Эксплуатация опытной установки.	В настоящее время	
Декарбонизация энергетической системы	Зеленая гидроэлектроэнергия может составить 10% от объема региональной электросети, но ограничена законодательством.	В настоящее время	
Проект по созданию лесного углеродного резерва	Площадь 1500 гектаров, проект реализуется с 2023 по 2027 год.	2023-2027	
Общий потенциал декарбонизации по Варваринскому хабу		2030	До 60% к 2030 году (от уровня 2023 г.)
<i>Кызыл</i>			
Производство электроэнергии с использованием возобновляемых источников	Реализация солнечной электростанции мощностью 17 МВт.	2026	
Внедрение альтернативных видов топлива	Переход угольной котельной на природный газ для снижения выбросов CO ₂ .	В процессе оценки	
Электрификация и модернизация парка горной техники	В эксплуатации находятся 6 электрогидравлических экскаваторов. В 2025 году планируется использовать 30 газодизельных самосвалов.	2025	
Декарбонизация энергосистем	Зеленая гидроэлектроэнергия может составить 30% от объема региональной электросети, но ограничена законодательством.	В настоящее время	
Замена угольной электроэнергии Варваринской газопоршневой электростанцией	Перспективы замещения угольной электроэнергии электроэнергией Варваринской газопоршневой электростанции.	В перспективе	
Общий потенциал декарбонизации для Кызыла		2030	До 30% к 2030 году (от уровня 2023)
<i>Примечание – составлено авторами на основе (Polymetal International PLC, 2023)</i>			

Переход к использованию возобновляемых источников энергии и снижению углеродного следа энергетики ведет к отказу от традиционных ископаемых видов топлива, что открывает новые возможности для развития рынков цветных и драгоценных металлов, в первую очередь в высокотехнологичных отраслях. В связи с этим Компания активно работает над увеличением ресурсной базы существующих предприятий и изучает новые проекты по освоению медных месторождений (Polymetal International PLC, 2023).

ТОО «Корпорация Казахмыс» - крупнейшая горнодобывающая и металлургическая компания Казахстана, занимающаяся добычей и переработкой меди. Она является одним из ведущих производителей в мире. Компания управляет крупными месторождениями, такими как Бозшаколь и Акбастау. Корпорация стремится к интеграции принципов и практик ESG в свою бизнес-модель. В своих стратегических планах устойчивого развития компания ставит акцент на сокращении воздействия на окружающую среду и повышение социального вклада через свои операционные процессы. Одним из примеров таких технологий является процесс рафинирования черного селена, созданный исследователями Института обогащения и металлургии Satbayev University, а также проект по переработке драгметалльного шлака Балхашского медеплавильного завода, разработанный в институте «ВНИИцветмет». Эти достижения в области научных исследований направлены на создание фундамента для

устойчивости основных производств и снижения негативного воздействия на окружающую среду. Другими мерами, направленными на снижение воздействия на окружающую среду и достижение углеродной нейтральности, являются оптимизация и уменьшение потребления традиционных энергетических ресурсов. В рамках соблюдения законодательства Республики Казахстан «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» была произведена замена электроэнергии, получаемая от традиционных источников, на энергию из возобновляемых источников. Для этого были установлены солнечные электростанции мощностью 10 МВт в Кенгире и 50 МВт в Балхаше.

Значительные достижения включают в себя снижение уровня выбросов и улучшение методов переработки отходов на своих производственных объектах. Компания активно развивает использование технологий и методов добычи, обеспечивающих меньшие экологические нагрузки. Приверженность принципам ESG способствует не только устойчивому развитию, но и финансовому успеху, делая её более привлекательной для инвесторов. В результате своих усилий в области устойчивого развития компания получила признание в отрасли и укрепила свои позиции на международных рынках (Казахмыс, 2024).

В 2022 году ТОО «Корпорация Казахмыс» совместно с KPMG разработала Дорожную карту для внедрения принципов устойчивого развития (ESG) в бизнес-процессы компании. Она включает анализ текущего состояния, определение ключевых целей и действий, таких как повторное использование осветленной воды на фабриках, ремонт вентиляционных систем на рудниках и рекультивация откосов хвостохранилищ.

АО «НАК «Казатомпром» в 2018 году утвердило Дорожную карту по экологическим и социальным вопросам (СД КАП ESAP), что оценивается высокими рейтингами S&P Global Ratings (51 из 100). В 2022 году компания стала участником Глобального договора ООН по устойчивому развитию.

ТОО «СП «КАТКО» сосредоточилось на улучшении условий труда, снижении потребления воды, управлении отходами и охране биоразнообразия. Например, отходы передаются на переработку лицензированным подрядчикам.

АО «Костанайские минералы» реализует проекты по сокращению потребления воды, развитию возобновляемых источников энергии и минимизации отходов.

Таким образом, предприятия ГК демонстрируют приверженность принципам ESG, сочетая экономический рост с социальной ответственностью и экологической устойчивостью, что способствует долгосрочному успеху и устойчивому развитию регионов и страны в целом (АГМП, 2024).

Реализация ESG-принципов на предприятиях цветной металлургии представляет собой важный шаг к достижению целей устойчивого развития. Способствуя улучшению экологических и социальных показателей, эти принципы создают условия для долгосрочного успеха компаний в условиях глобальной экономики.

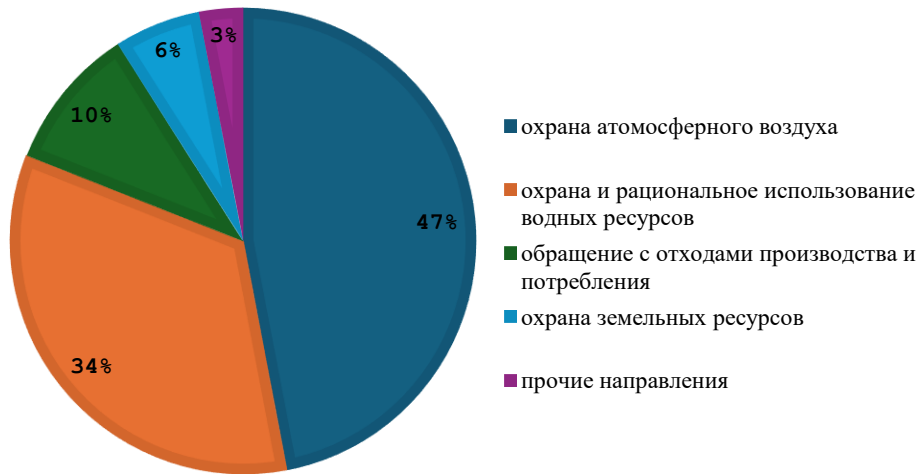
Для инвесторов важно учитывать свои интересы и ценности при выборе объектов для инвестиций. В настоящее время формируется новая парадигма ответственного ведения бизнеса на глобальном уровне, целью которой является обеспечение устойчивого развития компаний (Яшалова, Быковская, Перфильева & Костылев, 2022).

Устойчивое развитие является основополагающим элементом бизнес-модели ТОО «Корпорации Казахмыс». Осознавая свою социальную ответственность, компания полностью разделяет цели устойчивого развития и активно внедряет принципы ESG в свою корпоративную культуру, стратегию, а также в технологические и бизнес-процессы. Корпорация проявляет интерес к благосостоянию регионов, в которых она работает, а также к благополучию населения и сохранению природных ресурсов и биоразнообразия в Казахстане (Казахмыс, 2024).

ТОО «Корпорация Казахмыс» рассматривает охрану окружающей среды как неотъемлемую часть всех своих производственных процессов. Реализуемые корпорацией проекты направлены на уменьшение отходов и сокращение выбросов парниковых газов, оптимизацию логистики поставок и повышение уровня переработки производственных

отходов. Также регулярно организуются социальные мероприятия, ориентированные на потребности общества. Решение задач устойчивого развития способствует укреплению репутации Корпорации и вместе с тем усилению ее конкурентных позиций.

На рисунке 1 представлена структура затрат на цели экологии Группы компаний «Казахмыс».

Рисунок 1. Структура затрат Группы компаний «Казахмыс» на охрану окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов в 2023 году

Примечание – составлено авторами на основе (ТОО «Корпорация «Казахмыс», 2023)

В мае 2024 года Казахмыс объявил о выделении 5 млн долларов на сохранение экосистемы озера Балхаш и реализацию исследовательских проектов для изучения экосистемы и внедрения устойчивого управления водными ресурсами. Особое внимание уделяется мониторингу биоразнообразия и качества воды. Также планируется реализация программ экологического просвещения и сотрудничество с международными экспертами для адаптации передовых практик охраны водных ресурсов. Эти инициативы рассчитаны на 5–10 лет и направлены на улучшение состояния экосистемы, снижение антропогенного воздействия и повышение экологической ответственности.

Казахмыс активно поддерживает глобальную инициативу ООН по устойчивому развитию до 2030 года, внедряя шесть целей устойчивого развития и в том числе такие как чистая вода, достойная работа и борьба с изменением климата.

Завершен первый этап строительства вертикального дренажа для перехвата фильтрационных вод. Установлена автоматизированная система мониторинга на выбросах Жезказганского медеплавильного завода. Каждые пять лет проводится энергоаудит для повышения энергоэффективности на предприятиях, с бюджетным резервированием средств для мероприятий по устойчивому развитию (Казахмыс, 2024).

Аналитика показывает, что реализация принципов экологической, социальной и корпоративной ответственности (ESG) в цветной металлургии Казахстана является не только стратегическим, но и жизненно важным аспектом для устойчивого развития сектора.

Основными направлениями внедрения ESG-принципов в части экологической составляющей являются:

- внедрение технологий, способствующих уменьшению загрязнения воздуха и воды, постепенный переход к безотходным технологиям. В таблице 2 можно наглядно увидеть сокращение выбросов твердых частиц в атмосферный воздух за 2023 год.

- оптимизация обращения с отходами, включая их повторное использование и переработку, с целью минимизации влияния на окружающую среду.

Некоторые предприятия начинают интегрировать солнечные и ветровые установки, что способствует снижению углеродного следа.

Таблица 2. Сокращение выбросов твердых частиц в атмосферный воздух в Казахстане в 2023 году

Область	Предприятие	Мероприятие*	Сокращение выбросов, %
Павлодарская	Алюминий Казахстана	Замена золоулавливающей установки на электростанции на высокоэффективный рукавный фильтр	-91
	Алюминий Казахстана	Опытно-промышленные испытания системы фильтрации Soromax, установленной на электростанции для повышения эффективности работы существующего электрофильтра с выполнением дополнительных работ по повышению эффективности в 2023 г.	-66
	Алюминий Казахстана	Установка четырех новых гибридных фильтров в цехе спекания после ввода в эксплуатацию двух усовершенствованных фильтров в 2021 году	-99
	Аксуский завод ферросплавов	Замена газоочистного оборудования в цехе №4 (печь № 42)	-43
Актюбинская	Актюбинский завод ферросплавов	Замена двух электростатических фильтров на высокоэффективные рукавные фильтры в плавильном цехе № 2 и установка нового рукавного фильтра в плавильном цехе № 1	-94
Костанайская	Соколовско-Сарбайское горно-обогатительное ПО	Ввод в эксплуатацию нового газового котла и перевод существующего котла с угля на газ	-100
		Реконструкция котлоагрегата № 1 Рудненской ТЭЦ с заменой золоулавливающих установок	-97
* Со статусом «Реализовано» или «На стадии реализации» Примечание – составлено авторами на основе (Казахмыс, 2023)			

Об активности компании Казахмыс и других металлургических предприятий в реализации политики охраны окружающей среды можно судить по данным о размере денежных средств, направляемых на эти цели и их структуре. Рассмотрим структуру распределения денежных средств на предприятиях цветной металлургии в период с 2021 по 2023 годы, ориентируясь на реализацию ESG-инициатив и их влияние на стратегические цели устойчивого развития (таблица 3).

Таблица 3. Структура распределения денежных средств и ее динамика

Направление финансирования	Тыс. тенге		Структура, %		Изменение за 3 года	
	2021 г.	2023 г.	2021 г.	2023 г.	в процентных пунктах	в %
Охрана и рациональное использование водных ресурсов	882,817	1013,016	40,28	33,80	-6,48	14,7
Охрана воздушного бассейна	764,665	1016,780	34,89	33,92	-0,97	33,0
Обращение с отходами производства и потребления	437,893	419,205	19,98	13,98	-5,99	-4,3
Научно-изыскательские и другие работы	50,826	30,721	2,32	1,02	-1,29	-39,6
Охрана флоры и фауны	32,258	110,403	1,47	3,68	2,21	242,2
Охрана земельных ресурсов	16,494	400,364	0,75	13,36	12,60	2327,3

Радиационная, биологическая и химическая безопасность	4,393	3,364	0,20	0,11	-0,09	-23,4
Экологическое просвещение и пропаганда	1,708	1,792	0,08	0,06	4,9	-0,02
Внедрение систем управления и наилучших безопасных технологий	862	2,044	0,04	0,07	0,03	-99,76
Итого	2191,916	2997,689	100,00	100,00	-	36.8
<i>Примечание – составлено авторами на основе (Казахмыс, 2021; Казахмыс, 2023)</i>						

Информация, содержащаяся в таблице 3, иллюстрирует ключевые направления и объемы инвестиций, что позволяет лучше понять финансовые приоритеты компаний в условиях трансформации к более устойчивым моделям бизнеса.

Анализируя данные таблицы 3, можно выделить несколько основных моментов:

- 1) общий объем выделяемых на цели экологии денежных средств вырос на 36,8 %;
- 2) первыми тремя приоритетными направлениями финансирования являются: Охрана воздушного бассейна (с долей в общем объеме выделяемых денежных средств в 2023 году 33,92 %), Охрана и рациональное использование водных ресурсов (33,80%) и Обращение с отходами производства и потребления (13,98 %). Вместе с тем за последние 3 года доля их снизилась на 0,97; 6,48 и 5,99 процентных пунктов соответственно при том, что в абсолютном выражении по двум первым статьям наблюдался рост на 33,0 % и 14,7 %;
- 3) наблюдается рост объема и доли финансирования по статьям «Охрана флоры и фауны» и «Охрана земельных ресурсов», что говорит о повышении значимости данных направлений финансирования;
- 4) имеет место существенное сокращение объема научно-изыскательских работ (с 50,826 до 30,721 тыс. тенге) и их доли с 2,32 % до 1,02 %, что может указывать на недостаточное внимание к проведению научных исследований;
- 5) по статье «Радиационная, биологическая и химическая безопасность» наблюдается стабильное, но невысокое финансирование;
- 6) для статей «Экологическое просвещение» и «Внедрение систем управления» характерно незначительное финансирование, но у последнего направления имеется позитивная динамика.

В целом наблюдаются существенные колебания в долях финансирования между различными направлениями, что может указывать на возможные изменения в приоритетах.

Таким образом анализ свидетельствует о необходимости повышения финансирования научных и исследовательских программ для разработки новых технологий и методов в области экологии. Кроме того, следует уделять внимание всем аспектам охраны окружающей среды, чтобы избежать чрезмерного акцента на одной из областей.

С точки зрения социального аспекта, компании цветной металлургии в Казахстане подходят к реализации ESG, инвестируя в охрану труда, создание безопасных условий для работников и программы здоровья и безопасности.

Некоторые предприятия выделяют значительные средства на образовательные и социальные проекты в регионах своего присутствия, что способствует улучшению общественного имиджа и повышению уровня жизни местного населения. Важно, что компании активно воспринимают свою роль в экономическом и социальном развитии местных территорий (Казахмыс, 2023).

Улучшение корпоративного управления реализуется через открытость и подотчетность перед акционерами и общественностью. Оно способствует:

- осознанию необходимости взаимодействия со всеми заинтересованными сторонами, включая правительство, инвесторов и местные сообщества;
- учету ESG-инициатив в стратегическом планировании бизнеса и созданию отделов, ответственных за контроль за их реализацией;
- росту интереса инвесторов к компаниям с высокими ESG-рейтинговыми показателями,

что может привести к увеличению финансирования и повышению рыночной стоимости компаний. Ориентация на экологические и социальные стандарты позволяет компаниям не только соответствовать требованиям рынков с жесткими экологическими нормами, но и привлекать новых клиентов, заинтересованных в устойчивом развитии.

Системный подход к управлению рисками, включающий ESG-аспекты, позволяет предприятиям предвидеть и эффективно реагировать на внешние вызовы, такие как экологические катастрофы, социальные волнения и экономические кризисы.

Реализация ESG-принципов на предприятиях цветной металлургии в Казахстане становится не просто модным трендом, а необходимостью для обеспечения устойчивого развития экономики и минимизации воздействия на окружающую среду.

В эпоху глобальных климатических изменений и растущей озабоченности экологией, социальным развитием и корпоративным управлением, компании, придерживающиеся этих принципов, не только способствуют улучшению экологического состояния, но и формируют устойчивые конкурентные преимущества на долгосрочную перспективу. Внедрение ESG-стратегий для металлургических предприятий становится ключевым фактором успеха в условиях динамично меняющегося рынка и глобальных вызовов, поскольку это способствует привлечению инвесторов, повышению репутации и соответствию международным стандартам.

Нельзя недооценивать и значение цифровизации для развития металлургической отрасли. Эксперты McKinsey заключают, что компании, которые успешно используют потенциал цифровых технологий, первыми зафиксируют резкое увеличение выручки, обеспечат снижение затрат на 10–15 % (Anand, Durinck & Simushkin, 2021). Для этого необходимо, используя передовые цифровые технологии, производить оцифровку технологических процессов, создавать цифровую культуру, ускоренно проводить автоматизацию и роботизацию.

На рисунке 2 показаны стратегические направления, на которых следует сосредоточить основные усилия для решения задачи устойчивого развития на предприятиях цветной металлургии.

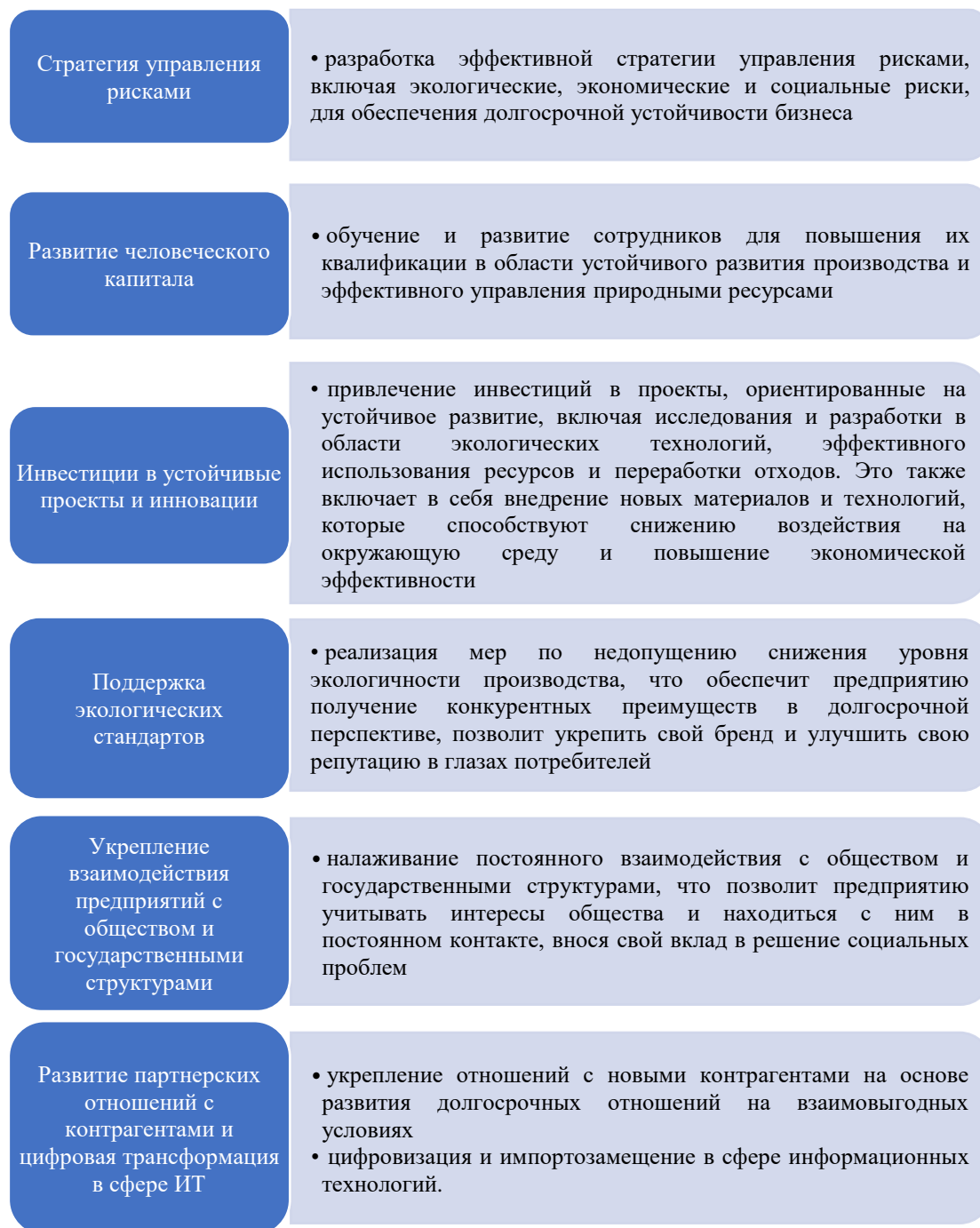
Ключевым шагом на пути к результативному внедрению принципов ESG является активное вовлечение всех заинтересованных сторон в процесс. Инвесторы все чаще требуют от компаний прозрачности и ответственности, что заставляет металлургические предприятия пересмотреть свои стратегии и методы ведения бизнеса. Учитывая растущий интерес со стороны иностранных инвесторов, компаниям стоит пересмотреть свои практики и интегрировать ESG-факторы в свои бизнес-модели.

Эффективное внедрение ESG-принципов в казахстанской цветной металлургии требует комплексного подхода, который включает в себя постоянный мониторинг и активное вовлечение всех заинтересованных сторон, как внутренних, так и внешних. Этот подход опирается на множество факторов, способствующих успешной адаптации и устойчивой работе стратегии ESG в динамично меняющихся экономических и экологических условиях. Для привлечения инвестиций и укрепления конкурентоспособности отрасли необходима глубокая модернизация стратегии и внедрение современных подходов.

Соблюдение ESG-принципов позволяет предприятиям принимать более обоснованные решения, разрабатывать устойчивую и ответственную стратегию, а также вносить вклад в улучшение общественного благосостояния, создавая более безопасные экологические и социальные условия для людей. Это не только улучшает репутацию компании, но и способствует повышению ее финансовой стабильности за счет привлечения инвестиций, улучшения управления рисками и повышения эффективности производства.

Адаптация к изменяющимся внешним условиям является первым и ключевым элементом успеха. Компании должны быть готовы к изменениям, вызванным глобальными кризисами, такими как санкции и экономические колебания. Без гибкости и способности оперативно реагировать, организации рискуют столкнуться с серьезными угрозами, что подтверждается исследованиями, подчеркивающими важность адаптации к актуальным политическим и

экологическим изменениям (Цыгалов, 2022).

Рисунок 2. Основные стратегические направления для достижения устойчивого развития на предприятиях цветной металлургии

Концентрация на экологической безопасности является вторым ключевым элементом. Внедрение ESG-принципов минимизирует экологические риски и способствует повышению энергоэффективности, что крайне актуально для металлургического сектора. Применение современных технологий и переход на экологически чистые методы производства обеспечивают снижение негативного воздействия на окружающую среду, а также улучшают имидж предприятия.

Внедрение инноваций становится ключевым третьим фактором успеха. Умение внедрять новые технологии и практики, основанные на принципах ESG, напрямую определяет

устойчивое развитие компании. Металлургические предприятия, ориентирующиеся на инновации, могут получить конкурентное преимущество на рынке, так как новые технологии и производственные процессы способствуют снижению издержек и повышению производительности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Внедрение ESG-принципов на предприятиях цветной металлургии играет ключевую роль в достижении устойчивого развития как на уровне отдельных компаний, так и в отрасли в целом.

В статье систематизированы и конкретизированы основные результаты и направления, которые способствуют эффективной реализации ESG-стратегий. К ним, в частности, относятся:

–экологическая устойчивость: внедрение технологий для сокращения выбросов, минимизации отходов и рационального использования ресурсов; преимущества в долгосрочной перспективе, укрепление бренда и репутации; снижение затрат на производство через повышение энергоэффективности;

–социальная ответственность: улучшение условий труда, забота о здоровье работников; поддержка местных сообществ и участие в социальных проектах; формирование лояльности сотрудников и повышение корпоративной репутации;

–корпоративное управление: повышение прозрачности и доверия со стороны инвесторов; создание устойчивых инвестиционных условий через эффективное управление и соблюдение стандартов;

–цифровизация и инновации: оцифровка процессов и автоматизация для повышения эффективности; использование цифровых технологий для снижения затрат и улучшения операционной деятельности.

Примером успешной реализации ESG-принципов является проект Корпорации Казахмыс по охране окружающей среды и социальной ответственности, который подчеркивает важность низкоуглеродного развития и соблюдения экологических и социальных норм. Этот проект демонстрирует, как такие инициативы могут стать основой для устойчивого роста и конкурентоспособности предприятий на мировом рынке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Anand, A., Durinck, D., & Simushkin, A. (2021). How digital and analytics can unlock full potential in steel. *McKinsey & Company*. <https://www.mckinsey.com/industries/metals-and-mining/our-insights/how-digital-and-analytics-can-unlock-full-potential-in-steel>
- OECD. (2021). *Responsible business conduct for institutional investors: Key considerations for due diligence under the OECD Guidelines for Multinational Enterprises*. <https://mneguidelines.oecd.org/RBC-for-Institutional-Investors.pdf>
- Polymetal International PLC. *Интегрированный годовой отчет 2023*. https://cdn.solidcore-resources.com/upload/ib/666857/Polymetal_integrated_report-2023-rus.pdf
- UNEP. (2019). *Towards a life cycle sustainability assessment: Making informed choices on products*. United Nations Environment Programme. <https://www.unep.org/ru/resources/otchet-za-2019-god>
- World Economic Forum. (2020). *The global risks report 2020*. <https://www.weforum.org>
- АГМП. (2024). *Соблюдение стандартов ESG – один из приоритетов предприятий ГМК*. <https://agmpnews.kz/soblyudenie-standartov-esg-odin-iz-prioritetov-predpriyatij-gmk/> // АГМП.
- (2024). *Soblyudenie standartov ESG – odin iz prioritetov predpriyatii GMK*.
- Ануфриев, В. П., Гудим, Ю. В., & Каминов, А. А. (2022). *Устойчивое развитие. Энергоэффективность*. Зеленая экономика: монография (с. 15–31). Москва: ИНФРА-М. // Anufriev, V. P., Gudim, Iu. V., & Kaminov, A. A. (2022). *Ustoichivoe razvitie. Energoeffektivnost'*. *Zelenaia ekonomika: monografiia* (pp. 15–31). Moskva: INFRA-M.
- Гусев, С. А. (2011). Устойчивое развитие предприятия: к вопросу о дефиниции. *Российское*

- предпринимательство*, (9-2), 29–35. <https://1economic.ru/lib/7052> // Gusev, S. A. (2011). Ustoichivoe razvitie predpriatiia: k voprosu o definityi. *Rossiiskoe predprinimatel'stvo*, (9-2), 29–35.
- Дегтярев, П. А. (2022). Тенденции устойчивого развития отечественных компаний металлургической отрасли. *Вопросы регулирования экономики*, 13(1), 88–99. <https://doi.org/10.17835/2078-5429.2022.13.1.088-099> // Degtiarev, P. A. (2022). Tendentsii ustoichivogo razvitiia otechestvennykh kompanii metallurgicheskoi otrasli. *Voprosy regulirovaniia ekonomiki*, 13(1), 88–99.
- Казахмыс. (2021). *Годовой отчет* *Казахмыс*. https://kase.kz/files/emitters/КМСП/kmcsp_2021_rus.pdf // Kazakhmys. (2021). *Godovoi otchet* Kazakhmys.
- Казахмыс. (2022). *Годовой отчет* *Казахмыс*. https://kase.kz/files/emitters/КМСП/kmcsp_2022_rus.pdf // Kazakhmys. (2022). *Godovoi otchet* Kazakhmys.
- Казахмыс. (2023). *Годовой отчет* *Казахмыс*. https://kase.kz/files/emitters/КМСП/kmcsp_2023_rus.pdf // Kazakhmys. (2023). *Godovoi otchet* Kazakhmys.
- Казахмыс. (2024a). *Казахмыс презентовал достижения в области ESG-трансформации*. <https://www.kazakhmys.kz/ru/news/item-kazakhmys-esg-transformaciya> // Kazakhmys. (2024a). *Kazakhmys prezentoval dostizheniia v oblasti ESG-transformatsii*.
- Казахмыс. (2024b). *Казахмыс выделит 5 млн долларов на сохранение устойчивой экосистемы Балхаша*. <https://www.kazakhmys.kz/ru/news/item-kazakhmys-5millionov-balhash> // Kazakhmys. (2024b). *Kazakhmys vydelit 5 mln dollarov na sokhranenie ustoichivoi ekosistemy Balkhasha*.
- Лим, Н., Бегенова, С., Крупина, Е., & Тё, Д. (2024). Анализ осведомленности компаний об ESG в регионе Евразия (ESG Awareness). *PwC Казахстан*. // Lim, N., Begenova, S., Krupina, E., & Tio, D. (2024). *Analiz osvedomlennosti kompanii ob ESG v regione Evraziia (ESG Awareness)*. PwC Kazakhstan.
- Рейнольдс, Г. (2022). *Зеленый ответ: краткое руководство по охране окружающей среды*. https://www.ifrc.org/sites/default/files/2023-03/GreenResponse_QuickGuide_Russian_Feb-23.pdf // Reynolds, G. (2022). *Zelenyi otvet: kratkoe rukovodstvo po okhrane okruzhaiushchei sredy*.
- Ротарь, Т. С., & Ниязян, В. Г. (2015). Устойчивое развитие предприятия: сущность и методика расчета интегрального индекса устойчивого развития предприятия. *Статистика и математические методы в экономике*, (4), 149–153. // Rotar', T. S., & Niazian, V. G. (2015). Ustoichivoe razvitie predpriatiia: sushchnost' i metodika rascheta integral'nogo indeksa. *Statistika i matematicheskie metody v ekonomike*, (4), 149–153.
- Святохо, Н. В. (2020). К вопросу об устойчивом развитии промышленного предприятия. В *Экономика и эффективность организации производства: сб. науч. тр.* (с. 83–86). Брянск: БГИТУ. // Sviatokho, N. V. (2020). K voprosu ob ustoichivom razvitiu promyshlennogo predpriatiia. In *Ekonomika i effektivnost' organizatsii proizvodstva: sb. nauch. tr.* (pp. 83–86). Briansk: BGITU.
- Цыгалов Ю.М. Проблемы ESG-реорганизации российских металлургических корпораций // *Управленческое консультирование*. 2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-esg-reorganizatsii-rossiyskih-metallurgicheskikh-korporatsiy>
- ЮНЕП. (2023). *Обобщенный доклад об изменении климата за 2023 год*. <https://www.unep.org/ru/resources/doklad/obobschennyu-doklad-ob-izmenenii-klimata-za-2023-god> // UNEP. (2023). *Obobshchennyi doklad ob izmenenii klimata za 2023 god*. <https://www.unep.org/ru/resources/doklad/obobschennyu-doklad-ob-izmenenii-klimata-za-2023-god>
- Яшалова, Н. Н., Быковская, Е. В., Перфильева, Е. В., & Костылев, И. А. (2022). Вовлеченность металлургических компаний в реализацию ESG-повестки: экологический аспект. *Вопросы*

современной науки и практики, (4), [без страниц]. // Yashalova, N. N., Bykovskaya, E. V., Perfil'eva, E. V., & Kostylev, I. A. (2022). Vovlechenost' metallurgicheskikh kompanii v realizatsiiu ESG-povestki: ekologicheskii aspekt. *Voprosy sovremennoi nauki i praktiki*, (4).

Сведения об авторах

Шатыгина Кристина Геннадьевна – главный специалист службы финансового контроля Управления рисков и контролей ТОО «Казцинк», г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: kristina.shatygina@gmail.com

Куур Ольга Вячеславовна – кандидат экономических наук, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: ovk_pal@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-1902>

Авторлар туралы мәліметтер

Шатыгина Кристина Геннадьевна – «Казцинк» ЖШС тәуекел және бақылау департаменті қаржылық бақылау қызметінің бас маманы, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: kristina.shatygina@gmail.com

Куур Ольга Вячеславовна - э.ф.к., Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: ovk_pal@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-1902>

Information about the authors

Kristina G. Shatygina – chief specialist of the financial control service of the Risk and Control Department of «Kazzinc» LLP, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: kristina.shatygina@gmail.com

Olga V. Kuur - Candidate of Economic Sciences, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: ovk_pal@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-1902>

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_4

MPNТИ 06.61.33

JEL: A10, B22, C45

Чамойев Р.Е. ^{1*}, **Споткай М.А.** ²¹ Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан² Аппарат Сената Парламента Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан

Повышение инвестиционной привлекательности Восточно-Казахстанской области

АННОТАЦИЯ. Анализ существующих методик оценки инвестиционной привлекательности регионов показал, что далеко не все из них учитывают факторы, отражающие негативное антропогенное воздействие на окружающую среду. Это ограничивает возможности для объективной оценки потенциала «зеленого» развития, особенно в регионах с выраженной промышленной специализацией.

В данной работе предпринята попытка оценить инвестиционную привлекательность базовых отраслей Восточно-Казахстанской области с учетом критериев «зеленой» экономики. Особое внимание уделено взаимосвязи между объемами инвестиций в охрану окружающей среды и общими инвестиционными потоками в отрасли. Предложенная авторами методика предполагает сопоставление традиционных показателей инвестиционной привлекательности с показателями «зеленой привлекательности» отраслей, а также включает индекс декарбонизации – инструмент, позволяющий отследить рассогласование между темпами экономического роста и уровнем загрязнения окружающей среды.

Такой подход позволяет более точно определить векторы устойчивого развития региона и наметить пути интенсификации «зеленых» инвестиций как важнейшего ресурса для обеспечения экологической и экономической безопасности Восточно-Казахстанской области.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: зелёная экономика, декарбонизация, инвестиционная привлекательность, зелёная привлекательность, экологически ответственные инвестиции, зелёные финансовые инструменты, базовые отрасли, региональная политика.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Чамойев, Р.Е., Споткай, М.А. (2026). Повышение инвестиционной привлекательности Восточно-Казахстанской области. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 57-72. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_4

История статьи:

Получено: 19.01.2026

Принято: 12.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Чамойев Руслан Ерболсынұлы, e-mail: chamoiev001@gmail.com

Чамойев Р.Е. ^{1*}, Споткай М.А. ²

¹ Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан

² Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты, Астана қ., Қазақстан

Шығыс Қазақстан облысының инвестициялық тартымдылығын арттыру

АҢДАТПА. Өңірлердің инвестициялық тартымдылығын бағалаудың қолданыстағы әдістемелерін талдау олардың барлығы қоршаған ортаға теріс антропогендік әсерді көрсететін факторларды ескермейтінін көрсетті. Бұл «жасыл» даму әлеуетін объективті бағалау мүмкіндігін шектейді, әсіресе өнеркәсіптік мамандануы айқын өңірлерде.

Бұл жұмыста «Жасыл» экономика критерийлерін ескере отырып, Шығыс Қазақстан облысының базалық салаларының инвестициялық тартымдылығын бағалауға әрекет жасалды. Қоршаған ортаны қорғауға инвестициялар көлемі мен саладағы жалпы инвестициялық ағындар арасындағы өзара байланысқа ерекше назар аударылады. Авторлар ұсынған әдістеме инвестициялық тартымдылықтың дәстүрлі көрсеткіштерін салалардың «жасыл тартымдылығы» көрсеткіштерімен салыстыруды көздейді, сондай – ақ экономикалық өсу қарқыны мен қоршаған ортаның ластану деңгейі арасындағы сәйкессіздікті бақылауға мүмкіндік беретін құрал-декаплинг индексі қамтиды.

Бұл тәсіл өңірдің орнықты даму векторларын неғұрлым дәл анықтауға және Шығыс Қазақстан облысының экологиялық және экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды ресурс ретінде «жасыл» инвестицияларды қарқындату жолдарын белгілеуге мүмкіндік береді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: жасыл экономика, декаплинг, инвестициялық тартымдылық, жасыл тартымдылық, экологиялық жауапты инвестициялар, жасыл қаржы құралдары, негізгі салалар, аймақтық саясат.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Чамойев, Р.Е., Споткай, М.А. (2026). Шығыс Қазақстан облысының инвестициялық тартымдылығын арттыру. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 57-72. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSAHD_2026_1_4

---

* Хат-хабаршы автор: Чамойев Руслан Ерболсынұлы, e-mail: chamoiev001@gmail.com

Ruslan E. Chamoiev ^{1*}, Maxim A. Spotkay ²

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

²Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Increasing the Investment Attractiveness of the East Kazakhstan Region

ABSTRACT. An analysis of existing methods for assessing the investment attractiveness of regions has shown that not all of them take into account factors reflecting the negative anthropogenic impact on the environment. This limits the possibilities for an objective assessment of the potential of "green" development, especially in regions with pronounced industrial specialization.

In this paper, an attempt is made to assess the investment attractiveness of the basic industries of the East Kazakhstan region, taking into account the criteria of the "green" economy. Special attention is paid to the relationship between the volume of investments in environmental protection and the overall investment flows in the industry. The methodology proposed by the authors involves comparing traditional indicators of investment attractiveness with indicators of the "green attractiveness" of industries, and also includes a decoupling index, a tool that allows tracking the mismatch between economic growth and environmental pollution.

This approach allows us to more accurately determine the vectors of sustainable development of the region and outline ways to intensify "green" investments as the most important resource for ensuring the environmental and economic security of the East Kazakhstan region.

KEYWORDS: green economy, decoupling, investment attractiveness, green attractiveness, environmentally responsible investments, green financial instruments, basic industries, regional policy.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Chamoiev, R.E., Spotkay, M.A. (2026). Increasing the investment attractiveness of the East Kazakhstan Region. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 57-72. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_4

---

* Corresponding author: Ruslan Chamoiev, e-mail: chamoiev001@gmail.com

ВВЕДЕНИЕ

Инвестиционная привлекательность региона является одним из ключевых факторов его устойчивого социально-экономического развития. Привлечение инвестиций способствует модернизации инфраструктуры, созданию новых рабочих мест, росту предпринимательской активности и повышению качества жизни населения. В этом контексте особое значение приобретает изучение и повышение инвестиционного потенциала отдельных территорий.

Восточно-Казахстанская область (ВКО) – один из индустриально развитых регионов Республики Казахстан, обладающий богатой природно-ресурсной базой, развитой производственной и транспортной инфраструктурой. Однако, несмотря на имеющийся потенциал, регион сталкивается с рядом проблем, препятствующих активному привлечению инвестиций: недостаточная диверсификация экономики, инфраструктурные ограничения, административные барьеры и слабая инвестиционная поддержка на муниципальном уровне.

Цель настоящей статьи – проанализировать текущий уровень инвестиционной привлекательности Восточно-Казахстанской области, выявить ключевые факторы, влияющие на приток инвестиций, а также предложить практические меры по повышению конкурентоспособности региона на инвестиционном рынке.

Современные вызовы, связанные с глобальными финансовыми и энергетическими кризисами, а также ускоряющимися климатическими изменениями, выдвигают на первый план необходимость поиска новых стратегий экономического развития. Эти стратегии должны быть ориентированы не только на рост, но и на сохранение природных ресурсов, снижение экологической нагрузки и обеспечение устойчивости экономики в долгосрочной перспективе (Puaschunder, 2020). В ответ на данные вызовы во всём мире активизируется внедрение модели «зелёной» экономики, направленной на согласование экономических, социальных и экологических приоритетов развития (Ng, 2021).

Центральное место в «зелёной» экономике занимают экологически чистые технологии и проекты, способствующие рациональному использованию природных ресурсов, снижению уровня загрязнения окружающей среды, повышению энергоэффективности и адаптации к последствиям изменения климата. Концепция «зелёного роста» получила широкое распространение благодаря инициативам Организации Объединённых Наций и стран ОЭСР, в рамках которых были сформулированы 17 целей устойчивого развития, а также определены финансовые потребности для их достижения. Значимыми международными шагами стали Парижское соглашение по климату и формирование международных механизмов поддержки зелёного финансирования (Rebai и др., 2019).

Казахстан также активно вовлечён в процесс перехода к «зелёной» экономике. В 2013 году была принята Концепция по переходу страны к «зелёной» модели развития, а в 2021 году утверждён Национальный проект «Зелёный Казахстан». В рамках реализации данных инициатив предусматривается значительное наращивание инвестиций в «зелёные» проекты – порядка 3% от валового внутреннего продукта страны, что эквивалентно 3-4 млрд долларов США ежегодно.

Восточно-Казахстанская область (ВКО) по праву считается одним из наиболее перспективных регионов Казахстана в инвестиционном плане. Согласно оценке Европейского банка реконструкции и развития (ЕБРР), регион занимает третье место в стране по инвестиционному потенциалу. Однако, с учётом возможных рисков, по общей инвестиционной привлекательности ВКО опускается на десятое место. Это свидетельствует о наличии внутренних проблем, требующих внимания и системного анализа. Как было отмечено на одном из недавних научных форумов, именно научно обоснованный подход к изучению региональных инвестиционно-экономических вопросов является необходимым шагом к оздоровлению и устойчивому развитию любой территории (Gasperini, 2019; Falcone, 2020).

Тем не менее, реальное финансирование экологической сферы в регионе оставляет желать лучшего. За последние пять лет вложения в охрану окружающей среды составили лишь 140–190 млрд тенге, что примерно в восемь раз меньше от планируемых объемов. Это указывает на необходимость пересмотра текущих подходов к экологическому

финансированию и наращивания использования альтернативных, экологически ориентированных инвестиционных инструментов. Без построения эффективной системы финансирования «зелёных» проектов, учитывающей как инвестиционный потенциал, так и устойчивость регионов, реализация стратегии «зелёного роста» остаётся затруднительной.

Сегодня понятие инвестиционной привлекательности выходит за рамки лишь экономических показателей и благоприятного инвестиционного климата. Оно должно включать интеграцию ESG-принципов (экологических, социальных и управленческих аспектов) в деятельность компаний, а также наличие активной и устойчивой политики со стороны государства в области устойчивого развития. Это требует корректировки существующих методологических подходов к оценке инвестиционной привлекательности территорий.

В данной статье предпринята попытка провести оценку инвестиционной привлекательности ключевых отраслей экономики Восточно-Казахстанской области с учетом принципов ответственного инвестирования. Основное внимание уделено сопоставлению традиционных инвестиционных характеристик отраслей с показателями их «зелёной» привлекательности – то есть объемом инвестиций, направляемых на охрану окружающей среды. Также учтено возможное расхождение между темпами экономического роста отраслей и уровнем загрязнения окружающей среды с их стороны, что позволило использовать индекс декарбонизации как дополнительный аналитический инструмент.

Результаты исследования позволяют определить приоритетные направления для активизации «зелёных» инвестиций в регионе и сформулировать предложения по реализации экологически ориентированной инвестиционной политики на уровне региона.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Несмотря на возрастающий интерес к формированию «зелёной» экономики и активному продвижению экологически ответственного инвестирования, эффективность подобных вложений в контексте решения как национальных, так и региональных социально-экономических задач остаётся предметом научных дискуссий. Одной из ключевых проблем в этой сфере выступает выбор оптимальных объектов для инвестирования. Такой выбор должен опираться на всестороннюю оценку и обоснованное прогнозирование инвестиционной привлекательности рассматриваемых направлений и объектов.

Анализ инвестиционной привлекательности отраслей и регионов позволяет не только оценить потенциальную доходность вложений, но и учесть возможные риски, инфраструктурные ограничения и институциональные условия. С позиции инвестора особенно важной становится оценка инвестиционной привлекательности территорий как интегральной характеристики, включающей уровень развития инвестиционного климата, наличие инфраструктуры, доступность ресурсов и общее состояние деловой среды. Эти параметры в совокупности определяют, насколько выгодно и безопасно осуществлять инвестиции в тот или иной регион.

Вопросы модернизации инвестиционной политики и активизации инвестиционной деятельности находят отражение в работах как казахстанских, так и российских исследователей. Так, в трудах Ковалевского и соавторов (2014), Кенжебаевой и Мазиева (2019), Архипкиной (2019) рассматриваются различные подходы к повышению инвестиционной активности. Значительный вклад в систематизацию и анализ методик оценки инвестиционной привлекательности внесён в исследованиях О.Б. Шевелевой и М.К. Начевой (2012), Е.В. Красовой и Э.А. Газиевой (2019), где представлены классификации существующих подходов и проведено их сравнительное сопоставление.

Эти научные разработки подчеркивают важность комплексного подхода к оценке инвестиционной привлекательности, особенно в условиях перехода к устойчивому и экологически ориентированному экономическому развитию.

Авторы приходят к выводу, что все существующие методики оценки инвестиционной привлекательности опираются на анализ комплекса разнообразных факторов, влияющих на

потенциал стран или регионов как объектов вложения капитала. При этом перечень факторов, а также подходы к их оценке и количественному выражению зависят от цели анализа и особенностей конкретной методики. В научной литературе подчёркивается, что многообразие социально-экономических характеристик регионов требует применения широкого набора как количественных, так и качественных показателей.

Однако в контексте устойчивого развития и актуализации темы «зелёной» экономики следует отметить, что большинство существующих подходов к оценке инвестиционной привлекательности регионов в недостаточной степени учитывают ESG-факторы. Между тем, на глобальном уровне наблюдается устойчивая тенденция к активному внедрению принципов ответственного инвестирования и «зелёного» финансирования, что подтверждается рядом международных исследований (Park & Jang, 2021; Zhan & Santos-Paulino, 2021).

В условиях приоритетного перехода к экологически устойчивой модели экономического развития становится особенно важным при оценке инвестиционной привлекательности учитывать экологические параметры. Среди них – энергоэффективность, использование возобновляемых источников энергии, рациональное управление отходами, степень воздействия на природные ресурсы (воду, воздух, почвы), экологичность производственного цикла и упаковки продукции. Интеграция этих факторов в систему оценки позволяет более объективно отразить реальный потенциал региона как объекта долгосрочного и устойчивого инвестирования.

Обзор современных научных исследований подтверждает, что влияние экологических факторов на экономическое развитие регионов остаётся актуальной темой, активно обсуждаемой в научном сообществе. Ряд учёных и специалистов, таких как А.Т. Серикбаева (2016), Б. Есекина и соавт. (2018), И.А. Яковлев и Кабир (2018), Е.В. Варавин и Козлова (2018), Н.А. Львова (2019), Е.О. Вострикова и Мешкова (2020), Д.О. Ерболатова (2020), С. Ниязбекова и др. (2021), а также С.Н. Бобылев и соавт. (2021), С.Д. Суворова и Куликова (2021), рассмотрели различные аспекты формирования «зелёной» экономики, внедрения принципов ESG и развитие системы экологически ответственного инвестирования. В их работах акцент сделан на внедрении инновационных подходов и финансирования проектов, ориентированных на устойчивое развитие.

На наш взгляд, «зелёная» привлекательность региона может быть оценена через способность его ключевых отраслей эффективно минимизировать негативное воздействие на окружающую среду в сравнении с аналогичными отраслями или регионами. Очевидно, что чем более экологически загрязняющее производство, тем больше необходимо инвестировать в его «озеленение». В данном контексте объём инвестированных средств не всегда будет непосредственно свидетельствовать о «зелёной» привлекательности отрасли. Важно учитывать, сколько инвестиций требуется для минимизации или полного устранения негативного воздействия на природу.

Для казахстанских компаний, особенно в добывающем и обрабатывающем секторах, внедрение экологических технологий и адаптация к климатической повестке требует значительных капиталовложений и времени. Это представляет собой вызов для таких предприятий. Если они не смогут адаптировать свои производственные процессы в соответствии с требованиями «зелёной» экономики, то в будущем могут столкнуться с нехваткой финансирования. Причина заключается в том, что ESG-рейтинги становятся важнейшими критериями привлекательности для инвесторов. В свою очередь, компании, активно внедряющие принципы устойчивого развития, смогут привлекать инвестиции на более выгодных условиях благодаря доступу к финансированию через ESG-фонды (Giese et al., 2019).

Таким образом, в современных условиях развитие компаний, отраслей и регионов должно происходить с учётом экологических требований. Соответствие этим требованиям не только улучшает имидж компании в глазах государства и общества, но и способствует улучшению её финансовых результатов, увеличивая её стоимость на рынке.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Мы предлагаем провести оценку инвестиционной привлекательности региона, рассматривая базовые отрасли, и соотнести полученные результаты с показателями «зелёной» привлекательности этих отраслей. Такой подход позволит выявить экологически ориентированные отрасли, оценить их инвестиционную привлекательность в широком смысле, а также определить их потенциал для дальнейшего развития. Кроме того, это даст возможность понять, насколько инвестиционно привлекательные отрасли региона соответствуют принципам экологически ответственного инвестирования.

Для ответа на вопрос о достаточности объёмов «зелёных» инвестиций в базовых отраслях региона будет использована методика оценки эффекта декаплинга. Это основано на анализе взаимосвязи между экономическим ростом и уровнем загрязнения окружающей среды, что позволяет оценить, насколько эффективен рост в контексте экологической устойчивости.

Из-за ограниченности статистических данных, касающихся «зелёных» инвестиций на региональном и отраслевом уровнях, мы отдали предпочтение методике, основанной на сравнении реального и нормативного уровней капиталовложений. Эта методика, предложенная Береславской и соавторами (2007), позволяет эффективно оценить степень соответствия фактических инвестиционных потоков с ожидаемыми или нормативными показателями, что важно для дальнейшего анализа и принятия управленческих решений.

В соответствии с предложенной методикой регион рассматривается как совокупность размещённых в нём отраслей промышленности. Нормативный уровень инвестиций, который мог бы быть осуществлён в данном регионе или отрасли при благоприятном инвестиционном климате, определяется на основе доли основных фондов региона в общенациональных основных фондах. Результатом таких расчётов является средняя оценка инвестиционной привлекательности региона. Этот подход, по нашему мнению, может быть адаптирован для оценки «зелёной» привлекательности отраслей региона, с использованием показателя «инвестиции, направленные на охрану окружающей среды».

Кроме того, важно учитывать, что рост инвестиций в ту или иную отрасль ведёт к увеличению объёмов производства, что в контексте зелёного развития не должно приводить к росту антропогенного воздействия на окружающую среду и ухудшению экологических показателей. В связи с этим необходимо стремиться к достижению эффекта декаплинга, при котором положительная динамика экономического роста будет сопровождаться стабилизацией или снижением показателей экологического ущерба в тот же период. Реализация эффекта декаплинга станет подтверждением достаточности объёма осуществлённых «зелёных» инвестиций в отрасль для нейтрализации её негативного воздействия на окружающую среду (Арсаханова и др., 2019).

Таким образом, при определении расширенного индекса «зелёной» инвестиционной привлекательности целесообразно скорректировать соответствующую формулу, введя в знаменатель индекс декаплинга. Это позволит учесть влияние экономического роста на экологические показатели, что важно для оценки устойчивости «зелёных» инвестиций.

В соответствии с применяемой методикой проводится градация значений индексов, основанная на экспертных оценках. Если инвестиционная привлекательность большинства отраслей находится ниже среднего уровня, это свидетельствует о существующих проблемах в инвестиционной сфере региона. В то же время, значительный разброс значений показателя привлекательности указывает на высокую отраслевую дифференциацию инвестиционных процессов и наличие различий в уровне развития и привлекательности отдельных отраслей экономики региона.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Описываемая методика была применена к одному из промышленных регионов Казахстана – Восточно-Казахстанской области. Для проведения оценки использовались официальные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому

планированию и реформам Республики Казахстан. Инвестиционная привлекательность ВКО оценивалась в разрезе базовых отраслей за пятилетний период с 2019 по 2024 годы. Выбор указанного периода обусловлен доступностью статистических данных. Данные 2020 года не были включены в анализ из-за кризисной ситуации в инвестиционной сфере, вызванной пандемией коронавируса.

В структуре валового регионального продукта области преобладают следующие отрасли: обрабатывающая промышленность (22%), горнодобывающая промышленность (12%), сельское хозяйство (9%) и транспорт (9%). Данная структура стала основой для выбора отраслей, которые были проанализированы на предмет инвестиционной привлекательности. Кроме того, именно эти отрасли оказывают наибольшее влияние на окружающую среду.

В соответствии с выбранной методикой на первом этапе была определена доля основных средств региона по базовым отраслям в общеказахстанском объеме.

Согласно представленным данным, в 2019 году основные средства обрабатывающей промышленности области составили 6,53% от общереспубликанского значения и 19,16% от основных средств региона, что свидетельствует о её доминирующем положении в экономике области.

Таблица 1. Методика расчета расширенного индекса инвестиционной привлекательности

№	Показатель	Расчетная формула	Пояснение
1	Доля основных фондов региона по каждой отрасли (k_i)	$k_i = \text{ОФР}_i / \text{ОФК}_i$	ОФР_i – объем основных средств в i -й отрасли региона; ОФК_i – объем основных средств в i -й отрасли по Казахстану.
2	Нормативная величина инвестиций (НВИ_i) и нормативная величина зеленых инвестиций (НВЗИ_i)	$\text{НВИ}_i = k_i * \text{ОИ}_i$ $\text{НВЗИ}_i = k_i * \text{ОЗИ}_i$	ОИ_i (ОЗИ_i) – общий объем инвестиций (зеленых) в i -ю отрасль по Казахстану.
3	Нормативные величины общих ($\text{НВИ}_{\text{общ}}$) и зеленых ($\text{НВЗИ}_{\text{общ}}$) капиталовложений	$\text{НВИ}_{\text{общ}} = \text{сумма}(\text{НВИ}_i)$ $\text{НВЗИ}_{\text{общ}} = \text{сумма}(\text{НВЗИ}_i)$	Суммирование по всем отраслям региона.
4	Реальные величины общих ($\text{РВИ}_{\text{общ}}$) и зеленых ($\text{РВЗИ}_{\text{общ}}$) капиталовложений	$\text{РВИ}_{\text{общ}} = \text{сумма}(\text{РВИ}_i)$ $\text{РВЗИ}_{\text{общ}} = \text{сумма}(\text{РВЗИ}_i)$	Фактические данные по капиталовложениям.
5	Простой индекс инвестиционной привлекательности ($\text{И}_{\text{ип}}$) и зеленой ($\text{И}_{\text{зип}}$)	$\text{И}_{\text{ип}} = \text{РВИ}_{\text{общ}} / \text{НВИ}_{\text{общ}}$ $\text{И}_{\text{зип}} = \text{РВЗИ}_{\text{общ}} / \text{НВЗИ}_{\text{общ}}$	Показывают, насколько фактические инвестиции соответствуют нормативным.

6	Индекс объема капиталовложений (И _{кв}) и индекс объема зеленых капиталовложений (И _{зкв})	$I_{кв} = РВИ_{общ} / КВ_{ср}$ $I_{зкв} = РВЗИ_{общ} / ЗКВ_{ср}$	КВ _{ср} – средний объем капиталовложений; ЗКВ _{ср} – средний объем <i>зеленых</i> капиталовложений.
7	Расширенный индекс инвестиционной привлекательности (РИ)	$РИ = I_{инп} * I_{кв}$	Комбинированный показатель инвестиционной активности и масштабности.
8	Индекс декарбонизации (DI)	$DI = TR / TY$	TR – относительное изменение выбросов; TY – относительное изменение экономической активности.
9	Расширенный индекс зеленой инвестиционной привлекательности (РИзип)	$РИ_{зип} = I_{зкв} * DI$	Включает влияние экологической устойчивости (через индекс декарбонизации).

Таблица 2. Значения индексов инвестиционной привлекательности

Индекс	Очень низкий	Низкий	Средний	Высокий	Очень высокий
Иип (Изип)	до 0,8	0,8 – 0,9	0,9 – 1,0	1,0 – 1,2	более 1,2
Икв (Изкв)	до 0,3	0,3 – 0,6	0,6 – 1,0	1,0 – 2,0	более 2,0
РИип (РИзип)	до 0,5	0,5 – 0,75	0,75 – 1,0	1,0 – 1,5	более 1,5

За анализируемый период, несмотря на проводимую политику индустриально-инновационного развития, доля основных средств Восточно-Казахстанской области в обрабатывающей промышленности снизилась почти в 1,36 раза по сравнению с общереспубликанским объёмом. Существенное снижение удельного веса наблюдается в таких отраслях, как электроснабжение (на 58%) и транспорт (на 30%). В то же время, обратная тенденция наблюдается в строительстве, где доля основных средств увеличилась на 49,45%, а также в сельском хозяйстве, где доля основных средств в республиканском объёме выросла с 2,12% до 2,31% (на 8,96%).

Разнонаправленная динамика также характерна для горнодобывающей промышленности: если в 2016 году доля снизилась с 2,46% до 1,67% (на 32%), то в последующие годы наблюдается рост до 4,10% (в 2,5 раза), а в 2019 году эта доля вновь снизилась до уровня 2015 года (2,42%). В целом удельный вес основных средств региона имеет неблагоприятную тенденцию к снижению – с 3,86% в 2015 году до 2,66% в 2019 году.

Следующим этапом была рассчитана нормативная величина инвестиций (табл. 3).

В ходе исследования было проведено сопоставление реальных и нормативных величин капиталовложений в базовые отрасли Восточно-Казахстанской области за анализируемый период (2015-2019 гг.). Как показали результаты, реальная величина капиталовложений увеличилась в 1,46 раза, что указывает на улучшение инвестиционной привлекательности региона. В свою очередь, рост нормативной величины капиталовложений составил только 1,26 раза. Этот факт свидетельствует о том, что в регионе наблюдается ускоренное привлечение реальных инвестиций, что подтверждает положительную динамику в инвестиционной сфере.

Таблица 3. Доля основных средств ВКО в общеказахстанском объеме (ki), %

Отрасль	2015	2016	2017	2018	2019	Темп прироста
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	2,12	2,28	1,96	2,26	2,31	+8,96%
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	2,46	1,67	4,10	4,09	2,42	-1,63%
Обрабатывающая промышленность	10,13	8,58	7,73	7,30	6,53	-35,54%
Электроснабжение, подача газа, пара и кондиционирование	5,50	6,07	6,10	5,98	2,33	-57,64%
Строительство	2,71	2,57	2,60	3,73	4,05	+49,45%
Транспорт и складирование	2,76	2,04	2,09	1,75	1,92	-30,43%

Наибольший удельный вес среди всех инвестиций в ВКО приходится на горнодобывающую промышленность. Это связано как с абсолютным ростом капиталовложений в данной отрасли, так и с увеличением ее доли в общем объеме всех инвестиций региона. Отметим, что несмотря на рост инвестиций в горнодобывающую промышленность, наблюдается уменьшение доли капиталовложений в электроснабжение, что может быть связано с меньшей потребностью в дополнительных инвестициях в этой области.

Реальные зеленые инвестиции в Восточно-Казахстанской области демонстрируют гораздо более выраженную концентрацию в обрабатывающей промышленности. В 2019 году доля обрабатывающей промышленности в общем объеме зеленых инвестиций составила 85,2%. Однако в 2016 и 2018 гг. наблюдалось значительное распределение зеленых инвестиций на электроснабжение, где почти половина всех зеленых вложений приходилась на этот сектор.

Стоит также отметить значительное увеличение доли зеленых инвестиций в горнодобывающей промышленности, которая в 2019 году составила 7,45%, что на 6,89% больше по сравнению с 2016 годом (0,56%). В то же время, в таких отраслях, как сельское хозяйство, строительство и транспорт, природоохранные инвестиции носили эпизодический характер, что указывает на недостаточность экологически ориентированных вложений в этих секторах.

Для оценки инвестиционной привлекательности отраслей региона был использован простой индекс инвестиционной привлекательности (Иип), который рассчитывался как отношение реальных инвестиций к нормативным для каждой отрасли. Это позволяет оценить, насколько фактический уровень капиталовложений в различные сектора превышает или отстает от норм, установленных в условиях благоприятного инвестиционного климата.

Аналогично, для оценки зеленой инвестиционной привлекательности отраслей был вычислен простой индекс зеленой инвестиционной привлекательности (Изип). Этот индекс рассчитывался на основе сравнения реальных зеленых инвестиций с нормативными для каждой отрасли, что дает возможность оценить, насколько эффективно различные отрасли региона инвестируют в охрану окружающей среды и соблюдают принципы устойчивого развития.

Ожидается, что данные индексы помогут выявить экологически ориентированные отрасли региона, оценить их инвестиционную привлекательность с учетом экологических факторов и определить, насколько регионы способны привлекать инвестиции для развития зеленой экономики и реализации экологически ответственных проектов.

Эти расчетные индексы в дальнейшем будут служить инструментом для более глубокого

анализа и оценки инвестиционной привлекательности региона в контексте перехода к устойчивому развитию, что в свою очередь может стать основой для выработки стратегий дальнейшего развития Восточно-Казахстанской области в рамках принципов зеленой экономики.

Таблица 4. Нормативная величина инвестиций по годам, млн тенге

Отрасль	2015	2016	2017	2018	2019
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	3482,2	5785,3	6813,7	8246,7	11 453,8
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	56 449,7	45 471,3	121 346,7	183 866,9	13 4057,4
Обрабатывающая промышленность	83 638,81	75 298,62	73 872,18	90 612,09	66 396,30
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	30 002,8	29 794,7	34 799,4	32 494,9	21 324,0
Строительство	2 658,8	1 637,9	2 419,0	4 264,7	4 965,7
Транспорт и складирование	31 379,5	23 987,3	26 436,4	25 393,0	23 477,7
Нормативная величина капиталовложений в регион (НВИОбщ)	207 611,9	181 975,0	265 687,4	344 878,1	261 675,0

Таблица 5. Простой индекс инвестиционной привлекательности и простой индекс зеленой инвестиционной привлекательности по отраслям

Отрасль	2015	2016	2017	2018	2019	Среднее
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	3,26	2,24	2,70	3,29	2,59	2,78
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	3,65	5,09	1,08	0,94	1,89	1,84
Обрабатывающая промышленность	0,52	0,67	0,80	0,73	0,99	0,73
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	1,31	1,79	1,47	0,98	1,76	1,44
Строительство	1,50	0,55	1,60	2,20	3,22	2,14
Транспорт и складирование	0,64	0,74	1,78	2,04	3,06	1,59
Обобщенный простой индекс	1,56	2,01	1,17	1,04	1,81	1,45

Анализируя динамику простого индекса инвестиционной привлекательности, можно выделить следующие ключевые моменты. В 2015 году инвестиционно привлекательными

являлись только четыре из анализируемых отраслей, в то время как к 2019 году все отрасли, за исключением обрабатывающей промышленности, стали инвестиционно привлекательными. Оценка среднего значения простого индекса привлекательности за пять лет показывает, что максимальный приток инвестиций наблюдался в таких отраслях, как сельское хозяйство, строительство и горнодобывающая промышленность.

Кроме того, изменение индекса зеленой инвестиционной привлекательности за пятилетний период, а также усредненный индекс, демонстрируют, что среди отраслей явным лидером является обрабатывающая промышленность. На втором месте находятся транспорт, а затем электроснабжение. Важно отметить, что в последние два года значение простого индекса зеленой привлекательности для большинства рассматриваемых отраслей остаётся ниже 1, что указывает на недостаточное инвестирование в сферы, связанные с охраной окружающей среды.

Значения индекса зеленой инвестиционной привлекательности по всем анализируемым отраслям, за исключением обрабатывающей промышленности, остаются на низком уровне, не превышая 0,6. Это указывает на недостаточную заинтересованность предприятий региона в экологически ответственных инвестициях. Однако более высокое среднее значение общего зеленого индекса (0,87) складывается благодаря высокому индексу обрабатывающей промышленности. Этот индекс превышает среднеказахстанский уровень инвестиций в охрану окружающей среды в 3,35 раза, что свидетельствует о значительном внимании к экологическим аспектам в данной отрасли.

Такое высокое значение индекса, вероятно, связано с реализацией в стране индустриально-инновационной стратегии, направленной на развитие обрабатывающих и перерабатывающих отраслей. В рамках этой стратегии активно внедряются современные инновационные технологии, соответствующие высоким экологическим стандартам и требованиям, что способствует увеличению инвестиций в охрану окружающей среды.

Для более детального анализа сбалансированности экономического и экологического развития базовых отраслей Восточно-Казахстанской области можно ознакомиться с расчетом индекса декаплинга, который представлен в таблице 6.

Таблица 6. Индекс декаплинга по базовым отраслям ВКО

Отрасль	2015	2016	2017	2018	2019
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	0,82	0,89	1,18	1,01	0,91
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	0,71	1,08	1,18	0,87	0,98
Обрабатывающая промышленность	0,99	0,98	0,98	0,86	0,90
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	1,11	0,91	0,97	1,07	1,13
Строительство	0,99	0,93	0,75	0,88	1,09
Транспорт и складирование	0,86	0,94	1,07	0,79	0,93
Среднее значение индекса	0,90	0,95	1,01	0,91	0,99

Оценка эффекта декаплинга показала, что текущий уровень зеленых инвестиций в Восточно-Казахстанской области недостаточен для полноценного перехода к зеленой

экономике и минимизации негативного воздействия на окружающую среду. В дальнейшем был рассчитан расширенный индекс инвестиционной привлекательности. Анализ этого индекса показал, что за весь период его значение было выше среднего (более 1), за исключением 2018 года, когда индекс составил 0,88. Это связано с разнонаправленной динамикой в различных отраслях. Так, наибольший рост индекса был зафиксирован в транспорте (в 4 раза), строительстве (в 2,6 раза) и обрабатывающей промышленности (в 1,53 раза). К концу периода строительство стало наиболее привлекательной для инвесторов отраслью в регионе. Однако в горнодобывающей промышленности индекс снизился в два раза.

Стоит отметить, что общий расширенный индекс зеленой инвестиционной привлекательности также показал снижение. Это объясняется, прежде всего, снижением показателей в обрабатывающей промышленности и электроснабжении, несмотря на небольшой рост в таких отраслях, как горнодобывающая промышленность, строительство и сельское хозяйство.

Из всех отраслей только обрабатывающая промышленность может быть отнесена к сферам с высокой экологической ответственностью. Однако с точки зрения традиционной инвестиционной привлекательности, она оценивается как отрасль со средним уровнем. С учетом важности индустриализации и диверсификации экономики, необходимы меры по улучшению инвестиционного климата в этой отрасли, включая предоставление преференций для развития.

Хотя сельское, лесное и рыбное хозяйство является наиболее инвестиционно привлекательной отраслью, оно страдает от дефицита зеленых инвестиций. Внедрение инновационных и ресурсосберегающих технологий, а также усиленное лесовоспроизводство могут вывести эту отрасль на новый уровень, минимизируя негативное воздействие на природу.

Строительство, несмотря на свою инвестиционную привлекательность, сталкивается с рядом экологических проблем. Использование экологически небезопасных материалов для снижения стоимости, сохранение энергозатратных технологий и высокий уровень отходов при застройке делают эту отрасль одной из самых «грязных» с экологической точки зрения.

Горнодобывающая промышленность и электроэнергетика имеют схожие показатели инвестиционной привлекательности. Для дальнейшего развития этих отраслей необходимо активно внедрять принципы устойчивого развития (ESG), что позволит привлекать экологически ориентированные инвестиции, например, через выпуск зеленых облигаций, включая зарубежные рынки.

Транспортный сектор имеет среднюю инвестиционную привлекательность, включая аспекты зеленого развития. Учитывая стратегическое положение Восточно-Казахстанской области, развитие транспортно-логистического комплекса региона может сопровождаться более активным применением экологически чистых технологий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В работе была проведена оценка инвестиционной привлекательности ключевых отраслей Восточно-Казахстанской области, учитывая как традиционные, так и экологически ориентированные подходы, с использованием методики, основанной на сравнении реальных и нормативных инвестиций. Полученные результаты показали, что среди отраслей с высокой инвестиционной привлекательностью оказались сельское хозяйство и строительство, а с привлекательностью выше среднего – горнодобывающая промышленность и электроснабжение. Однако объем зеленых инвестиций в этих отраслях оказался недостаточным для того, чтобы их можно было отнести к экологически ответственным.

Единственной отраслью, которая привлекает экологически ориентированных инвесторов, является обрабатывающая промышленность, для которой был установлен расширенный индекс зеленой инвестиционной привлекательности на уровне 2,75. Это свидетельствует о том, что, несмотря на усилия государства по диверсификации экономики и увеличению доли обрабатывающей промышленности, большинство инвесторов региона по-

прежнему склоняются к вложениям в более традиционные отрасли, такие как сельское хозяйство, строительство и горнодобывающая промышленность, тем самым поддерживая устоявшуюся модель «коричневой» экономики.

Таким образом, исследование показало, что для достижения устойчивого развития региона необходимо на уровне местных властей определить приоритеты для дальнейшего роста зеленых инвестиций и разработки экологически ответственной инвестиционной политики. Основными направлениями такого инвестирования должны стать модернизация и техническое перевооружение основных отраслей и производственной инфраструктуры с целью сокращения затрат, минимизации экологических рисков, повышения энергоэффективности и конкурентоспособности продукции.

К важнейшим мерам в этой области можно отнести:

1. Активное развитие возобновляемых источников энергии (солнечная, ветровая, геотермальная энергия).
2. Развитие атомной и водородной энергетики.
3. Внедрение органического земледелия и стимулирование активного лесовоспроизводства.
4. Совершенствование ирригационной инфраструктуры в сельском хозяйстве.
5. Строительство экологически чистых зданий и сооружений, повышение их энерго- и теплоэффективности.
6. Развитие общественного транспорта и транспортных средств на экологически чистых источниках энергии, а также создание соответствующей инфраструктуры.
7. Модернизация металлургических производств для снижения выбросов углекислого газа и достижения углеродной нейтральности.

Эти меры помогут не только уменьшить экологический след, но и создать долгосрочные конкурентные преимущества для региона.

Повышение инвестиционной привлекательности Восточно-Казахстанской области требует комплексного подхода, включающего как традиционные методы привлечения инвестиций, так и активное внедрение экологически устойчивых практик. На основе проведенного анализа можно выделить несколько ключевых направлений для улучшения инвестиционного климата в регионе.

Во-первых, несмотря на значительный рост инвестиционной привлекательности в таких отраслях, как строительство и транспорт, важно уделить внимание диверсификации экономики и переходу к более экологически чистым и эффективным технологиям. Включение принципов устойчивого развития в стратегию привлечения инвестиций позволит не только улучшить экологическую ситуацию, но и повысить долгосрочную конкурентоспособность региона.

Во-вторых, необходимо увеличить объем зеленых инвестиций, особенно в таких отраслях, как сельское хозяйство, горнодобывающая промышленность и электроснабжение. Для этого потребуются разработка и внедрение государственных программ и инициатив, направленных на стимулирование экологически ориентированных вложений. Важным шагом будет поддержка экологически чистых технологий, включая возобновляемые источники энергии, органическое земледелие и модернизацию инфраструктуры.

В-третьих, особое внимание следует уделить обрабатывающей промышленности, которая уже продемонстрировала высокий уровень зеленой инвестиционной привлекательности. Создание условий для дальнейшего роста этой отрасли, включая предоставление преференций и субсидий, может стать важным элементом в стратегии перехода области к зеленой экономике.

Таким образом, для повышения инвестиционной привлекательности Восточно-Казахстанской области необходимо сочетать традиционные методы стимулирования инвестиций с активным внедрением экологически устойчивых технологий и практик. Это обеспечит не только рост экономики, но и минимизацию экологических рисков, что, в свою очередь, привлечет новые инвестиции, соответствующие современным требованиям устойчивого развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Falcone, P. (2020). Environmental regulation and green investments: The role of green finance. *International Journal of Green Economics*, 14(2), 159-173. DOI: <http://dx.doi.org/10.1504/IJGE.2020.10032078>
- Арсакханова, З. А., Хажмурадов, З. Д., Хажмурадова, С. Д. (2019). Декаплинг в экономике – сущность, определение и виды. *Общество, экономика, управление*, 4, 13–18. // Arsakhanova, Z. A., Khazhmuradov, Z. D., Khazhmuradova, S. D. (2019). Dekapling v ekonomike – sushchnost', opredelenie i vidy. *Obshchestvo, ekonomika, upravlenie*, 4, 13–18.
- Архипкина, Е. В. (2019). Анализ сложившейся инвестиционной ситуации в РФ и предложения по совершенствованию механизмов повышения инвестиционной привлекательности российской экономики. *Экономика и предпринимательство*, 8(109), 174–177. // Arkhipkina, E. V. (2019). Analiz slozhivsheysya investitsionnoi situatsii v RF i predlozheniya po sovershenstvovaniyu mekhanizmov povysheniya investitsionnoi privlekatel'nosti rossiiskoi ekonomiki. *Ekonomika i predprinimatel'stvo*, 8(109), 174–177.
- Береславская, В. А., Гамова, Э. М., Гамова, Е. Е. (2007). Региональные аспекты инвестиционной привлекательности (на примере Республики Марий Эл). *Региональная экономика: теория и практика*, 14, 53–58. // Bereslavskaya, V. A., Gamova, E. M., Gamova, E. E. (2007). Regional'nye aspekty investitsionnoi privlekatel'nosti (na primere Respubliki Marii El). *Regional'naya ekonomika: teoriya i praktika*, 14, 53–58.
- Бобылев, С. Н., Кирюшин, П. А., Кошкина, Н. Р. (2021). Новые приоритеты для экономики и зеленое финансирование. *Экономическое возрождение России*, 1(67), 152–166. <https://doi.org/10.37930/1990-9780-2021-1-67-152-166> // Bobylev, S. N., Kiryushin, P. A., Koshkina, N. R. (2021). Novye prioritety dlya ekonomiki i zelenoe finansirovanie. *Ekonomicheskoe vozrozhdenie Rossii*, 1(67), 152–166. <https://doi.org/10.37930/1990-9780-2021-1-67-152-166>
- Варавин, Е. В., Козлова, М. В. (2018). Оценка развития зеленой экономики в регионе (на примере Республики Казахстан). *Экономика региона*, 14(4), 1282–1297. <https://doi.org/10.17059/2018-4-18> // Varavin, E. V., Kozlova, M. V. (2018). Otsenka razvitiya zelenoi ekonomiki v regione (na primere Respubliki Kazakhstan). *Ekonomika regiona*, 14(4), 1282–1297. <https://doi.org/10.17059/2018-4-18>
- Вострикова, Е. О., Мешкова, А. П. (2020). ESG-критерии в инвестировании: зарубежный и отечественный опыт. *Финансовый журнал*, 12(4), 117–129. <https://doi.org/10.31107/2075-1990-2020-4-117-129> // Vostrikova, E. O., Meshkova, A. P. (2020). ESG-kriterii v investirovanii: zarubezhnyi i otechestvennyi opyt. *Finansovyi zhurnal*, 12(4), 117–129. <https://doi.org/10.31107/2075-1990-2020-4-117-129>
- Ерболатова, Д. О. (2020). Современное состояние «зеленого» финансирования в Казахстане. *Наука без границ*, 4(44), 95–101. // Yerbolatova, D. O. (2020). Sovremennoe sostoyanie «zelenogo» finansirovaniya v Kazakhstane. *Nauka bez granits*, 4(44), 95–101.
- Есекина, Б. К., Бектурганова, М. С., Опитц, П. (2018). Оценка потенциала декарбонизации базовых секторов экономики Казахстана. *Вестник Казахского национального университета. Сер. экономическая*, 1(123), 87–95. // Yesekina, B. K., Bekturganova, M. S., Opits, P. (2018). Otsenka potentsiala dekarbonizatsii bazovykh sektorov ekonomiki Kazakhstana. *Vestnik Kazakhskogo natsional'nogo universiteta. Ser. ekonomicheskaya*, 1(123), 87–95.
- Кенжебаева, М. Т., Мазиев, Д. Ч. (2019). Инвестиционный климат как условие развития региона. В *Высокие технологии, наука и образование: актуальные вопросы, достижения и инновации* (сб. ст. III междунар. науч.-практ. конф., 12 мая 2019 г., с. 72–75). Пенза: Наука и просвещение. // Kenzhebaeva, M. T., Maziev, D. Ch. (2019). Investitsionnyi klimat kak uslovie razvitiya regiona. In *Vysokie tekhnologii, nauka i obrazovanie: aktual'nye voprosy, dostizheniya i innovatsii* (sb. st. III mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 12 maya 2019 g., pp. 72–75). Penza: Nauka i prosveshchenie.
- Ковалевский, В. В., Никитина, Т. И., Азаренко, Н. Ю. (2014). Социальные инвестиции и

- инновации в России. Москва: Перо. // Kovalevskii, V. V., Nikitina, T. I., Azarenko, N. Yu. (2014). *Sotsial'nye investitsii i innovatsii v Rossii*. Moskva: Pero.
- Красова, Е. В., Газиева, Э. А. (2019). Современные методологические подходы к оценке инвестиционного потенциала региона. *Азимут научных исследований: экономика и управление*, 8(3(28)), 124–128. <https://doi.org/10.26140/anie-2019-0803-0027> // Krasova, E. V., Gazieva, E. A. (2019). *Sovremennye metodologicheskie podkhody k otsenke investitsionnogo potentsiala regiona*. *Azimut nauchnykh issledovaniy: ekonomika i upravlenie*, 8(3(28)), 124–128. <https://doi.org/10.26140/anie-2019-0803-0027>
- Львова, Н. А. (2019). Ответственные инвестиции: теория, практика, перспективы для Российской Федерации. *Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент*, 3, 56–67. <https://doi.org/10.17586/2310-1172-2019-12-3-56-67> // Lvova, N. A. (2019). *Otvetstvennye investitsii: teoriya, praktika, perspektivy dlya Rossiiskoi Federatsii*. *Nauchnyi zhurnal NIU ITMO. Ser. Ekonomika i ekologicheskii menedzhment*, 3, 56–67. <https://doi.org/10.17586/2310-1172-2019-12-3-56-67>
- Матвеев, В. В., Резвякова, И. В. (2020). Инвестиционная привлекательность регионов в современных реалиях. *Известия Юго-Западного государственного университета. Сер. Экономика. Социология. Менеджмент*, 10(4), 114–124. // Matveev, V. V., Rezvyakova, I. V. (2020). *Investitsionnaya privlekatel'nost' regionov v sovremennykh realiyakh*. *Izvestiya Yugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Ekonomika. Sotsiologiya. Menedzhment*, 10(4), 114–124.
- Серикбаева, А. Т. (2016). «Зеленые» финансы в мире и Казахстане: основные направления развития. *Экономическое обозрение Национального Банка Республики Казахстан*, 4, 47–56. // Serikbayeva, A. T. (2016). *«Zelenye» finansy v mire i Kazakhstane: osnovnye napravleniya razvitiya*. *Ekonomicheskoe obozrenie Natsional'nogo Banka Respubliki Kazakhstan*, 4, 47–56.

Сведения об авторах

- Чамойев Руслан Ерболсынұлы** – магистр государственного управления, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан, e-mail: chamoiev001@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8287-8727>
- Споткай Максим Александрович** – научный руководитель, Аппарат Парламента Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан, e-mail: spotkay@parlam.kz

Авторлар туралы мәліметтер

- Чамойев Руслан Ерболсынұлы** – мемлекеттік басқару магистрі, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан, e-mail: chamoiev001@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8287-8727>
- Споткай Максим Александрович** – ғылыми жетекші, Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты, Астана қ., Қазақстан, e-mail: spotkay@parlam.kz

Information about the authors

- Ruslan Chamoiev** – master of public administration, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: chamoiev001@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8287-8727>
- Spotkay Maxim Alexandrovich** – scientific director, Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: spotkay@parlam.kz

ЭКОНОМИКА И БИЗНЕС

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_5

МРНТИ 06.67

JEL: B22, E6, H54

Князева Е.В. *

Индивидуальный предприниматель, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Мировой опыт использования эндаумент фондов в инженерном образовании

АННОТАЦИЯ. Эндаумент-фонды играют важную роль в обеспечении устойчивого финансирования образовательных учреждений по всему миру. Фонды формируются за счет пожертвований и инвестируются для получения дохода, который используется для поддержания и развития образовательных программ. В инженерном образовании эндаумент-фонды оказываются особенно важными, так как они позволяют финансировать дорогостоящие научные исследования, техническое оснащение лабораторий и поддерживать высокие стандарты подготовки специалистов. Мировой опыт демонстрирует различные подходы к использованию эндаумент-фондов для поддержки инженерного образования, что способствует как развитию национальных экономик, так и укреплению позиций университетов на глобальной арене. В связи с этим в данной статье изучается опыт использования эндаумент фондов в зарубежных странах.

Следует отметить, что в настоящее время важным аспектом в развитии высшего образования Казахстана является финансирование, осуществляемое с помощью эндаумент-фондов, призванных создать эффективные и прозрачные условия для частных взносов со стороны физических и юридических лиц, расширения доходной базы образовательного учреждения и повышения его финансовой стабильности.

Чтобы получить более полную картину эндаумент-финансирования в высшем образовании и оценить тенденции его развития в статье был проведен анализ научных публикаций и материалов. Результаты данного исследования позволят расширить фундаментальные знания об эндаумент-финансировании в системе высшего образования, методах формирования эндаумент-фондов и подходах к оценке их функционирования в инженерных вузах, заложат основу для нового направления исследований.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инженерное образование, эндаумент-фонд, финансирование образования, устойчивое развитие, международный опыт.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Князева, Е.В. (2026). Мировой опыт использования эндаумент фондов в инженерном образовании. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 73-86. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_5

История статьи:

Получено: 14.01.2026

Принято: 13.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Князева Елена Владимировна, e-mail: mailbox_123456@mail.ru

Князева Е.В. *

Жеке кәсіпкер, Өскемен қ., Қазақстан

Инженерлік білім беруде эндаумент қорларын пайдаланудың әлемдік тәжірибесі

АҢДАТПА. Эндаумент-қорлар бүкіл әлем бойынша білім беру ұйымдарының тұрақты қаржылануын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Қорлар жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардың қайырымдылық салымдары есебінен қалыптасып, кейіннен білім беру бағдарламаларын қолдауға және дамытуға бағытталатын табыс алу мақсатында инвестицияланады. Инженерлік білім беру саласында эндаумент-қорлар қымбат ғылыми зерттеулерді, зертханалардың техникалық жабдықталуын қаржыландыруға және мамандарды даярлау сапасын жоғары деңгейде ұстап тұруға мүмкіндік беретін маңызды құрал ретінде көрінеді. Дүниежүзілік тәжірибе инженерлік білімді қолдауда эндаумент-қорларды пайдаланудың әртүрлі тәсілдерін көрсетеді, бұл ұлттық экономикалардың дамуына және университеттердің жаһандық деңгейдегі беделін арттыруға ықпал етеді. Осыған байланысты мақалада шетелдік елдердегі эндаумент қорларын қолдану тәжірибесі талданады.

Қазіргі таңда Қазақстанда жоғары білім беруді дамытудың маңызды аспектісі ретінде эндаумент-қорлар арқылы жүзеге асырылатын қаржыландыру танылады. Мұндай қорлар жеке және заңды тұлғалардың ерікті салымдарына арналған тиімді әрі ашық жүйе құрып, жоғары оқу орындарының кіріс базасын кеңейтіп, олардың қаржылық тұрақтылығын арттыруға бағытталған.

Мақалада эндаумент қаржыландыруының даму үрдістерін бағалау үшін ғылыми жарияланымдар мен материалдар талданып, жоғары білім беру жүйесіндегі эндаумент-қорлар жайлы түсінікті кеңейтуге, олардың қалыптасу әдістері мен инженерлік жоғары оқу орындарындағы қызмет ету тетіктерін зерттеуге жол ашады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: инженерлік білім беру, эндаумент-қор, білімді қаржыландыру, тұрақты даму, халықаралық тәжірибе.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Князева, Е.В. (2026). Инженерлік білім беруде эндаумент қорларын пайдаланудың әлемдік тәжірибесі. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 73-86. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_5

---

* Хат-хабаршы автор: Князева Елена Владимировна, e-mail: mailbox_123456@mail.ru

Elena V. Knyazeva *

Self employed, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Global Experience of Using Endowment Funds in Engineering Education

ABSTRACT. Endowment funds play a crucial role in ensuring the sustainable financing of educational institutions worldwide. These funds are formed through private donations and invested to generate income that supports and develops educational programs. In engineering education, endowment funds are especially significant as they help finance costly scientific research, equip laboratories with advanced technologies, and maintain high standards of specialist training. International experience demonstrates diverse approaches to using endowment funds to support engineering education, contributing both to national economic development and to strengthening universities' positions in the global academic arena. In this regard, the article explores how endowment funds are applied in foreign countries. Currently, in Kazakhstan, financing through endowment funds is becoming an important aspect of higher education development. These funds aim to create effective and transparent mechanisms for voluntary contributions from individuals and organizations, expand the financial base of universities, and enhance their fiscal stability. To gain a comprehensive view of endowment financing in higher education and assess its development trends, this article analyzes scientific publications and related materials. The results of the study expand the theoretical understanding of endowment financing in higher education, reveal methods of fund formation, and examine approaches to assessing their functioning in engineering universities, laying the foundation for future academic research.

KEYWORDS: engineering education, endowment fund, education financing, sustainable development, international experience.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Knyazeva, E. V. (2026). Global Experience of Using Endowment Funds in Engineering Education. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 73-86. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_5

---

* Corresponding author: Knyazeva Elena Vladimirovna, e-mail: mailbox_123456@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Для повышения конкурентоспособности Казахстана на мировой арене необходимо развивать собственное промышленное производство, а значит, увеличивать количество специалистов инженерных профессий и повышать качество инженерного образования. Но для повышения качества инженерного образования в условиях недостатка финансирования вузам приходится искать дополнительные источники.

Казахстанская система образования делает огромные шаги к расширению источников финансирования высшего образования: реализуются проекты по усилению материально-технической базы университетов, поощряется сотрудничество с индустрией, выделяется больше грантов на обучение и т.д. Для того, чтобы совершить этот переход, надо понимать вызовы, с которыми мы сталкиваемся. К основным вызовам можно отнести цифровизацию и быстрое появление новых профессий, недостаточную квалификацию научно-педагогических работников при реализации новых образовательных программ, сложности при переходе к дистанционному обучению, усиление конкуренции среди вузов и др. В связи с этим возрастает внимание к решению проблемы финансирования высшего образования как важнейшего инструмента инновационного развития страны. Одним из источников финансовой поддержки могут стать эндаумент-фонды, которые позволят снизить зависимость технических вузов от государственного финансирования. Подобные фонды помогут университетам обрести долгосрочную финансовую стабильность, поддержат научные исследования и инновации. Быстрая технологическая эволюция делает учреждение эндаумент-фондов в инженерных вузах всё более актуальным.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Инженерное образование требует значительных ресурсов для создания и поддержания лабораторий, проведения сложных исследований и разработки передовых технологий. Эндаумент-фонды становятся источником долгосрочного финансирования, что особенно важно в условиях сокращения государственного финансирования или нестабильности на рынке.

Исследование публикаций по данной теме позволило сделать вывод, что в развитых странах, где первая статья по эндаументу была опубликована еще в 1952 г., и где система эндаумента успешно работает, в настоящее время больше внимания уделяется развитию новых финансовых форм аккумуляции средств в эндаумент-фонды. Как отмечают К. Jenkins и др. (2015), эндаумент-фонды позволяют университетам разрабатывать инновационные программы и привлекать лучшие кадры для преподавания и исследований (Jenkins, Brooks, & Thompson, 2015). В условиях конкурентной глобальной образовательной среды эндаумент-фонды помогают университетам удерживать свои позиции среди лидеров в области инженерного образования (Smith, Allen, & Ferguson, 2018).

На постсоветском пространстве, эндаумент более широко изучается в трудах российских исследователей, а применение эндаумент-фондов стало там распространенным явлением. Так, в работе (Богомолова & Зюзина, 2021), (Моженко, 2014) эндаумент или целевой капитал рассматривается, как эффективный финансовый инструмент внебюджетных фондов. Проблемам и возможностям создания эндаумент фондов в российском образовании посвящены статьи (Букалерева и др., 2020), (Климанов & Казакова, 2022), (Берлизев, 2021), (Николаева и др., 2021). Современное состояние, перспективы развития эндаумента в образовании в России раскрыты в работах (Учайкина & Ковалева, 2021) системное исследование рынка эндаументов с позиций социально-ответственного маркетинга проведено в научной статье (Максаев, 2020).

Пристальное изучение зарубежного материала по эндаументу в образовании необходимо, поскольку в нашей стране этот процесс лишь в стадии становления, практически отсутствуют концептуальные исследования в этой области. Несмотря на вклад ученых в исследовании данной проблемы, недостаточно полно отражена специфика эндаумент-фондов в системе высшего образования Республики Казахстан, а также методы их формирования в целях

обеспечения устойчивого развития вузов; требуется дальнейшее изучение зарубежного опыта формирования университетских эндаумент-фондов, совершенствование нормативно-правовых актов; отмечается необходимость создания методики формирования и оценки эффективности функционирования эндаумент-фондов. В связи, с чем несомненна актуальность теоретико-методологического, научно-практического исследования эндаумент-фондирования, как важнейшего направления дополнительного финансирования высшего образования в Казахстане.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В рамках исследования использован комплексный подход, включающий как количественные, так и качественные методы анализа. Для оценки роли и развития эндаумент-фондов в инженерном образовании были проанализированы открытые источники – статистические данные университетов, отчёты о доходности фондов, годовые отчёты вузов и аналитические публикации. Основное внимание уделено университетам Соединённого Королевства и Соединённых Штатов Америки как лидерам в этой сфере.

Количественный анализ проведён на основе динамики изменения размеров фондов за пятилетний период (2019–2023 гг.) с расчётом абсолютного и относительного прироста, что позволило оценить эффективность накопительных стратегий. Качественная часть исследования включала сопоставление практик управления фондами, структуры фондов, а также влияние на академическое и научное развитие вузов.

Визуализация данных представлена в виде таблиц и диаграмм, что усиливает наглядность сопоставительного анализа. Для более полного понимания влияния фондов на устойчивое развитие инженерного образования использован сравнительный метод и элементы контент-анализа стратегических и нормативных документов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Эндаумент-фонды учреждаются для того, чтобы финансировать некоммерческие организации и некоммерческую деятельность, включая университеты, больницы и благотворительные организации. Доход от эндаументов дает организациям стабильность, позволяет им составлять эффективные долгосрочные планы и покрывает административные расходы, содержание и техническое обслуживание зданий и оборудования, поддерживать конкретные программы на неопределенный срок (Davies, Roberts, & Zhang, 2019; Mok, 2018).

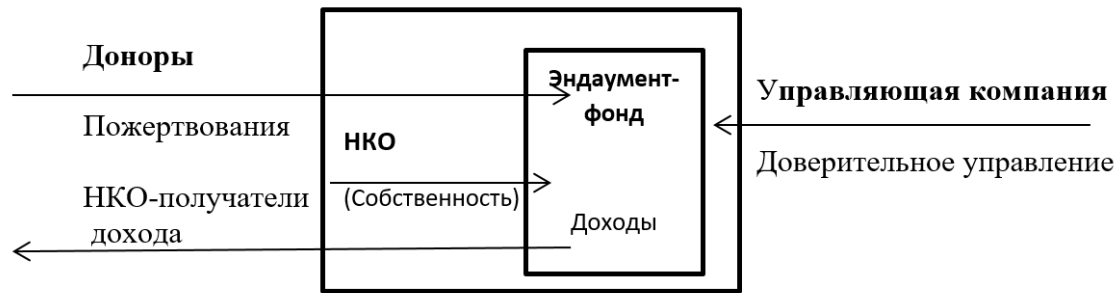
Эндаумент-фонд (endowment fund) вуза означает накопление финансовых средств, которые университет может периодически изымать, чтобы покрыть конкретные затраты, одновременно с этим со временем намеренно наращивая фонд. Эндаумент-фонды находятся под контролем либо университета, либо какой-то группы, непосредственно связанной с университетом.

Смысл деятельности эндаумент-фонда изображён схематически на рисунке 1.

Активы, которые составляют эндаумент-фонд, принадлежат на праве собственности НКО - собственнику целевого капитала (учредителю Эндаумент-Фонда).

Пожертвования от доноров в виде денежных средств, ценных бумаг или имущества, передаются в доверительное управление профессиональным управляющим. Тратить можно только доход, полученный от доверительного управления активами эндаумент-фонда, поэтому все пожертвования остаются в фонде и приносят доход компании-владельцу фонда вечно.

Эндаумент-фонды отличаются от обычных благотворительных организаций тем, что они тратят на свои цели не пожертвования доноров, а только доход, полученный от этих пожертвований, а сами пожертвования остаются неприкосновенными.

Рисунок 1. Схематичное изображение основных принципов деятельности эндаумент-фонда в четырёх проанализированных нами странах

Примечание - адаптировано автором из [3]

В последние десятилетия эндаумент-фонды стали значимым инструментом финансирования вузов во всём мире, особенно технических. Такие фонды помогают университетам повысить свою конкурентоспособность в мире. По данным отчёта Массачусетского технологического института (MIT) за 2023 год, большая часть доходов от эндаумент-фонда идёт на финансирование научных исследований и поддержку новых технологий в сфере инженерных наук (Mok, 2018). Это даёт возможность университетам лидировать в мировых рейтингах и нанимать лучшие научные кадры.

Эндаумент-фонды позволяют поддерживать долгосрочные научные проекты. Так, например, в Стэнфордском университете в 2023 году примерно 30% дохода от фонда было потрачено на исследовательские инженерные проекты, что способствовало развитию передовых технологий в области искусственного интеллекта и робототехники (Palfreyman, 2013).

Также подобные фонды помогают финансировать исследования, требующие крупных инвестиций, и которые не всегда могут быть поддержаны из государственных источников. Университеты Оксфорд и Кембридж каждый год тратят миллионы фунтов на инженерные исследования и инновационные программы (Shattock, 2014).

И самым главным преимуществом эндаумент-фондов служит тот факт, что они в условиях нестабильности экономики они дают стабильное финансирование, что является особенно важным для технических университетов, в которых исследовательские проекты длятся долгое время и являются дорогостоящими. В университете Кембридж около 15% бюджета инженерного факультета идёт из эндаумент-фонда.

Также благодаря эндаумент-фондам можно привлекать талантливых студентов и преподавателей. Так, например, Национальный университет Сингапура (NUS) за счёт средств эндаумент фонда финансирует стипендии и гранты, и таким образом привлекает одаренных студентов со всего мира.

Подробнее рассмотрим опыт развития эндаумент-фондов инженерных университетов двух стран: Соединённом Королевстве и Соединённых Штатах.

Эндаумент-фонды инженерных университетов Соединённого Королевства

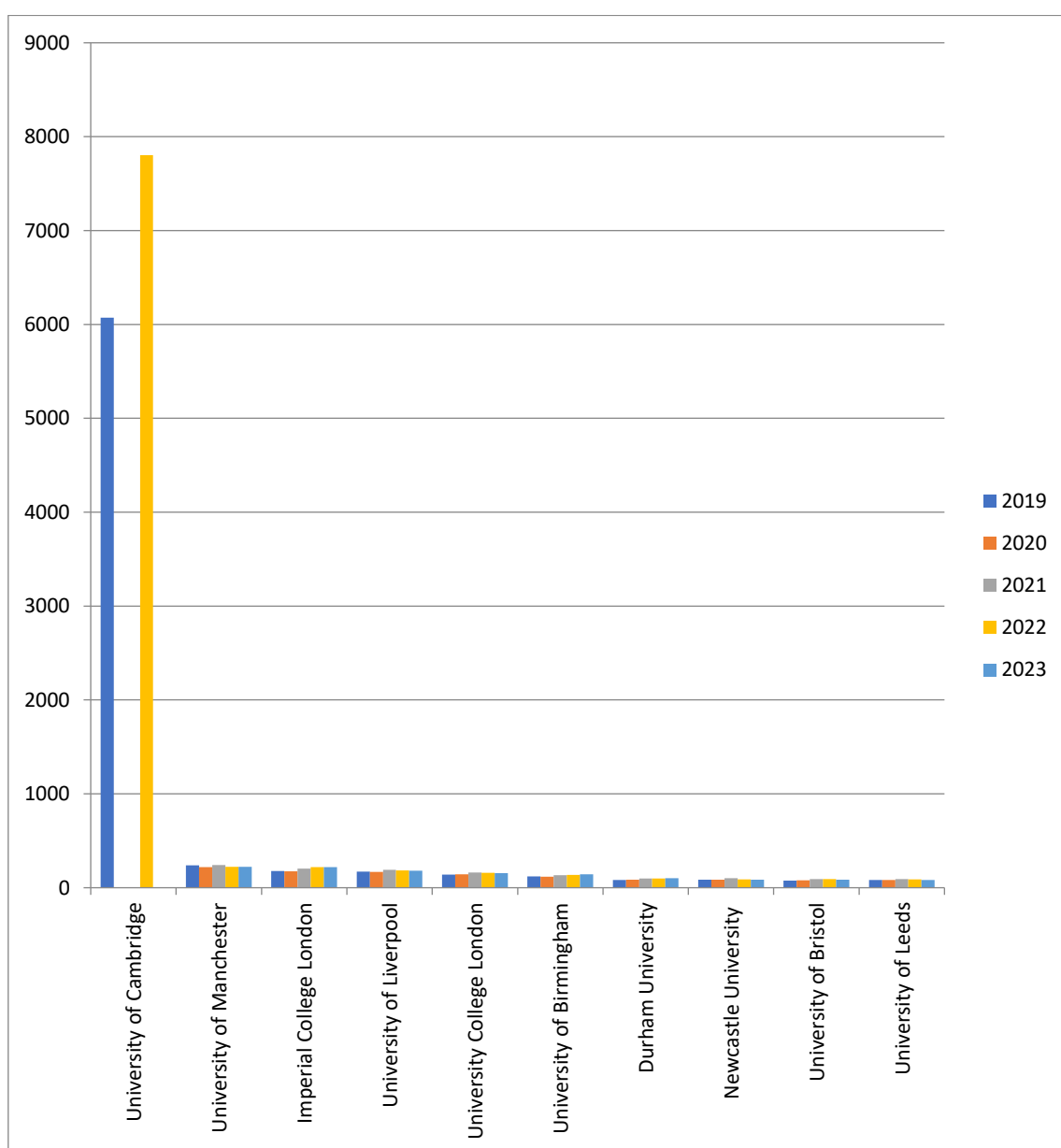
Данные о размерах десяти крупнейших эндаумент-фондов инженерных университетов Соединённого Королевства за последние 5 лет приведены в таблице 1.

Таблица 1. Десять крупнейших эндаумент-фондов инженерных университетов в Соединённом Королевстве, 2019 – 2023 гг. (миллионов фунтов)

Название учреждения	Эндаумент-фонд, финансовый год (миллионов фунтов)						
	2019	2020	2021	2022	2023	Абс. изм	Отн. изм
University of Cambridge (включая колледжи)	6072,5	Нет данных	Нет данных	7801,9	Нет данных	1729,4	28,48

University of Manchester	238,4	220,5	242,2	223,5	221,6	-16,8	-7,05
Imperial College London	178,1	176	202,1	219,6	220,1	42	23,58
University of Liverpool	171,7	168,3	190,2	184,4	182,7	11	6,4
University College London	138,7	143,2	163,3	158,8	156,8	18,1	13,05
University of Birmingham	121,6	116,7	134,5	138	142,5	20,90	17,19
Durham University (за исключением независимых колледжей)	81,9	86,4	98,2	99,4	101,7	19,79	24,18
Newcastle University	85,1	87,2	101,8	87,6	87,1	2,0	2,35
University of Bristol	77,2	78,7	91,3	91,6	86,1	8,89	11,53
University of Leeds	82,3	82,1	90,5	87,4	83,2	0,90	1,09

На основании таблицы 1 наглядно динамику изменения показателей можно увидеть на рисунке 2.

Рисунок 2. Десять крупнейших эндаумент-фондов инженерных университетов в Соединённом Королевстве, 2019–2023 гг. (миллионов фунтов)

Эндаумент-фонды инженерных университетов Соединенных Штатов Америки

Механизм финансирования некоммерческой деятельности с помощью эндаументов больше всего развит в Соединённых Штатах Америки.

Многие колледжи и университеты в США содержат финансовый эндаумент-фонд, состоящий из активов, которые инвестируются в финансовую безопасность, недвижимость и другие инструменты. Инвестирование приносит доход, который финансирует часть операционных расходов учреждения, в то время как основной капитал существует вечно. Американские колледжи и университеты содержат некоторые из самых крупных эндаумент-фондов в мире и составляют большинство высших учебных заведений с эндаумент-фондами больше чем 1 миллиард долларов США.

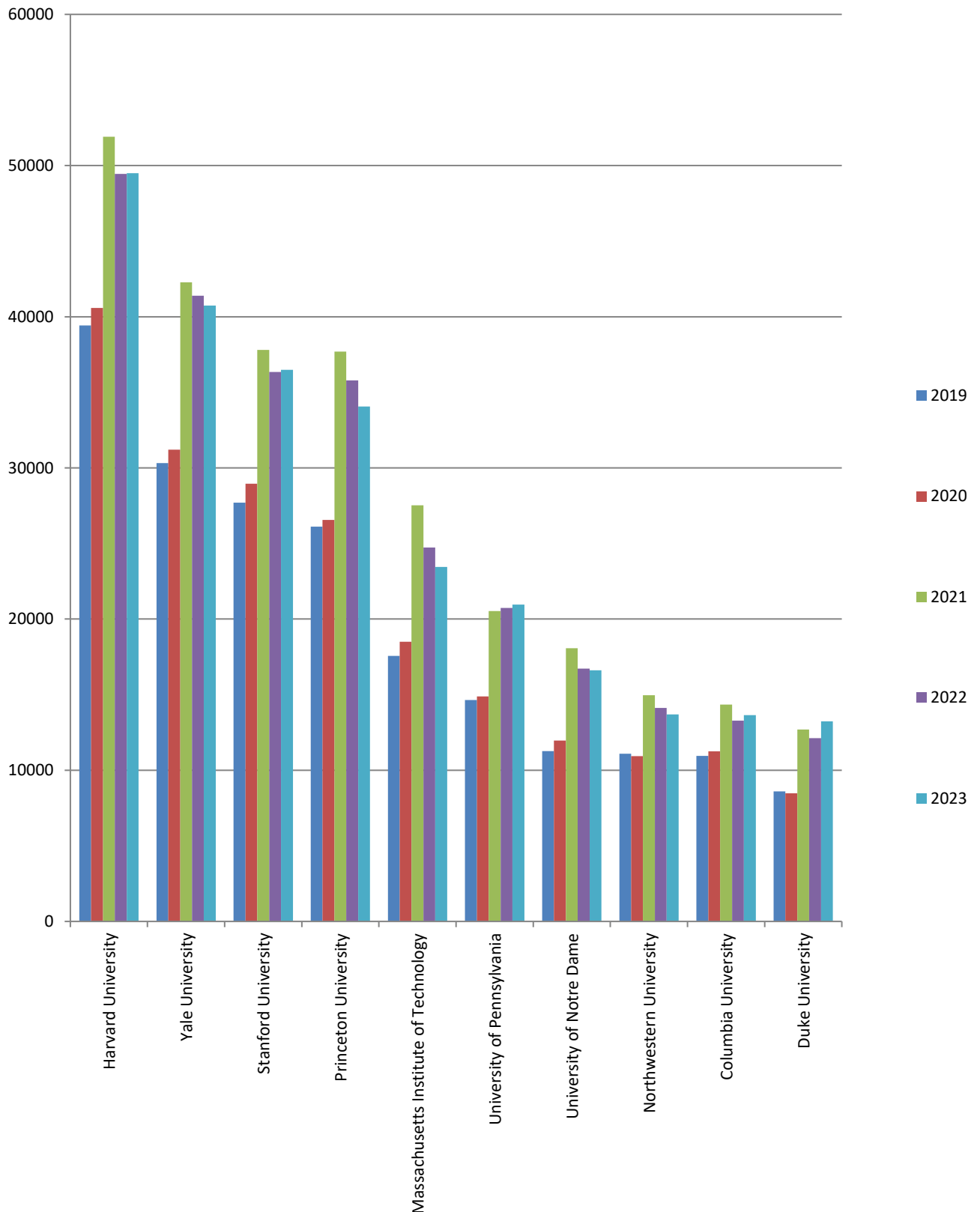
На 2023 финансовый год стоимость всего эндаумент-рынка Соединённых Штатов Америки составляла 839 090 миллиардов долларов США со средней величиной среди всех учреждений в 1215 миллиардов долларов США и медианой в 215 682 миллиардов долларов США.

Данные о размерах десяти крупнейших эндаумент-фондов частных инженерных университетов Соединённых Штатов Америки за последние 5 лет, с 2019 г. по 2023 г. приведены в таблице 2.

Таблица 2. Десять крупнейших эндаумент-фондов частных инженерных университетов США, 2019 – 2023 гг. (миллионов долларов США)

Название учреждения	Эндаумент-фонд, финансовый год (миллионов долларов США)						
	2019	2020	2021	2022	2023	Абс. изм	Отн. изм
Harvard University	39427,896	40575,027	51900,662	49444,494	49495,108	10067,21	25,53%
Yale University	30314,8	31201,7	42282,9	41383,3	40746,900	10432,1	34,41%
Stanford University	27699,834	28948	37800	36339	36495	8795,166	31,75%
Princeton University	26116,022	26558,643	37697,509	35794,186	34058,774	7942,752	30,41%
Massachusetts Institute of Technology	17569,328	18495,905	27527,204	24739,862	23453,446	5884,118	33,49%
University of Pennsylvania	14649,762	14877,363	20523,546	20724,351	20962,965	6313,203	43,09%
University of Notre Dame	11268,365	11962,82	18074,543	16729,299	16616,524	5348,159	47,46%
Northwestern University	11091,516	10926,51	14958,441	14121,488	13699,895	2608,379	23,52%
Columbia University	10950,738	11257,021	14349,97	13279,846	13642,667	2691,929	24,58%
Duke University	8609,004	8474,071	12692,472	12116,260	13237,963	4628,959	53,77%

На основании таблицы 2 наглядно динамику изменения показателей можно увидеть на рисунке 3.

Рисунок 3. Десять крупнейших эндаумент-фондов частных инженерных университетов США, 2019 – 2023 гг. (миллионов долларов США)

Государственные (муниципальные) инженерные университеты

Данные о размерах десяти крупнейших эндаумент-фондов государственных (муниципальных) инженерных университетов Соединённых Штатов Америки за последние 5 лет, с 2019 г. по 2023 г. приведены в таблице 3.

Таблица 3. Десять крупнейших эндаумент-фондов государственных (муниципальных) инженерных университетов США, 2019–2023 гг. (миллионов долларов США)

Название учреждения	Эндаумент-фонд, финансовый год (миллионов долларов США)						
	2019	2020	2021	2022	2023	Абс. изм-ие	Отн. изм-ие
University of Texas System	30958,239	31958,313	42906,847	42668,276	44967,186	14008,95	45,25%
Texas A&M University System	13514,528	13594,482	18028,267	18243,191	19285,472	5770,944	42,70%
University of Michigan	12448,817	12476,874	17022,683	17347,188	17875,691	5426,874	43,59%
University of California System	11797,543	12141,762	16267,485	15417,663	17689,324	5891,781	49,94%
University of Virginia	7058,235	7255,701	10532,651	9858,442	9799,87	2741,635	38,84%
Ohio State University	5256,759	5287,131	6814,413	6960,782	7383,676	2126,917	40,46%
University of Minnesota	3951,464	3871,526	5443,913	5365,669	5501,497	1550,033	39,23%
University of Pittsburgh	4311,387	4172,38	5647,017	5528,91	5489,296	1177,909	27,32%
University of North Carolina at Chapel Hill	3671,351	3712,117	5166,5	5317,821	5200,812	1529,461	41,66%
University of Washington	3087,433	3075,651	4075,743	4678,009	4940,534	1853,101	60,02%

На основании данных таблицы 3 можно сделать вывод о том, что государственные (муниципальные) инженерные университеты США также демонстрируют устойчивую и положительную динамику в наращивании эндаумент-фондов. Особенно выделяется University of Texas System, чьи активы превысили 44,9 млрд долларов США в 2023 году, увеличившись более чем на 14 млрд долларов за 5 лет. Это свидетельствует о высокой эффективности инвестиционных стратегий, а также о доверии со стороны доноров и выпускников.

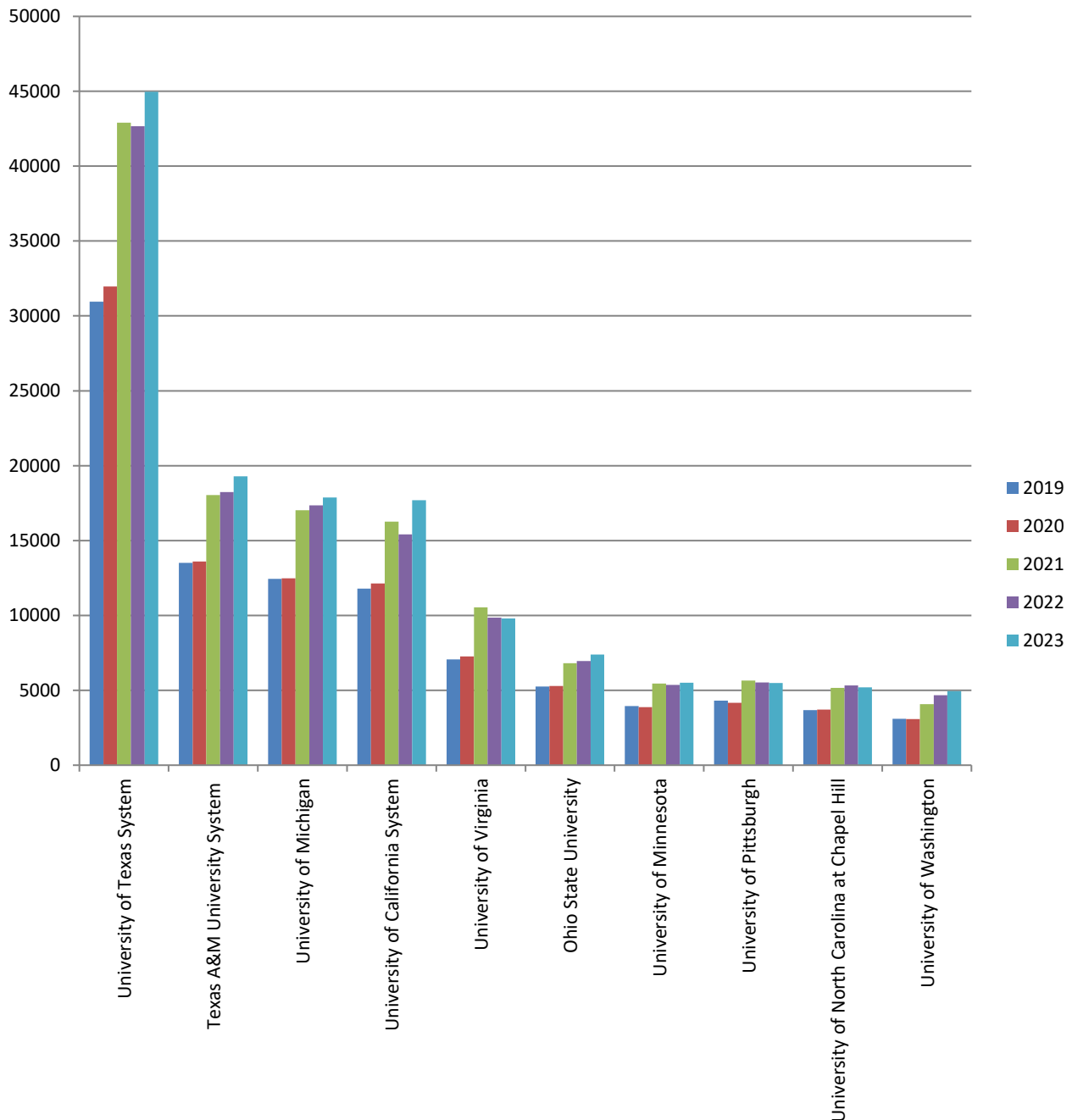
Рост фондов Texas A&M University System и University of Michigan также показывает, что даже в условиях экономической нестабильности эндаумент-финансирование обеспечивает стабильную поддержку образовательных и исследовательских процессов. Это особенно актуально для инженерных вузов, где содержание лабораторий, закупка оборудования и проведение прикладных научных исследований требуют значительных долгосрочных вложений.

Стоит подчеркнуть, что в отличие от частных университетов, государственные вузы часто сталкиваются с ограничениями государственного бюджета и непостоянным финансированием. Эндаумент-фонды в таких случаях становятся не только источником

ресурсов, но и инструментом укрепления автономии, позволяющим самим вузам гибко планировать развитие, открывать новые направления подготовки и модернизировать инфраструктуру.

На основании таблицы 3 наглядно динамику изменения показателей можно увидеть на рисунке 4.

Оценив данные размеров эндаумент-фондов Соединённого Королевства и Соединённых Штатов Америки, Казахстану рекомендуется перенимать опыт США. В Соединённых Штатах Америки намного более развита политика дополнительного финансирования вузов при помощи эндаумент-фондов, количество подобных фондов в США больше чем в Соединённом Королевстве и большинство крупнейших эндаумент-фондов в мире принадлежат именно американским университетам. США – это мировой лидер по вопросам эндаумент-фондов. Это говорит о грамотно выстроенной политике привлечения средств и грамотном инвестировании.

Рисунок 4. Десять крупнейших эндаумент-фондов государственных (муниципальных) инженерных университетов США, 2019-2023 гг. (миллионов долларов США)

Соединённые Штаты Америки и Соединённое Королевство – это наиболее успешные страны касательно вопросов учреждения и управления эндаумент-фондов в инженерных вузах. Другие страны (Германия, Япония, Канада, Австралия, Нидерланды, Франция, Швеция, Австрия, Российская Федерация, Республика Казахстан) начали развивать эндаумент-фонды относительно недавно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проведённый анализ показал, что эндаумент-фонды играют стратегически важную роль в поддержке инженерного образования, особенно в условиях сокращения государственного финансирования и возрастания потребности в устойчивых источниках средств. Мировая практика, в частности опыт США и Соединённого Королевства, наглядно демонстрирует, как эффективно выстроенные эндаумент-механизмы позволяют университетам достигать долгосрочной финансовой стабильности, поддерживать научно-исследовательские проекты, модернизировать инфраструктуру и привлекать талантливых преподавателей и студентов.

Американские университеты, такие как Harvard, MIT, Yale и Stanford, демонстрируют не только высокий уровень накоплений в эндаумент-фондах, но и активную инвестиционную стратегию, направленную на финансирование инновационных проектов в инженерной сфере. Соединённое Королевство также показывает положительную динамику, особенно в университетах Кембриджа и Империял Колледже, хотя масштабы фондов здесь в целом скромнее, чем в США.

Для Казахстана актуальным становится заимствование элементов этой практики с адаптацией к национальным условиям. Необходимо формирование правовой, институциональной и финансовой базы для полноценного запуска и эффективного функционирования эндаумент-фондов в технических вузах страны. Это позволит не только привлечь частные и корпоративные пожертвования, но и обеспечить вузам независимость, гибкость в управлении ресурсами и повышение их конкурентоспособности.

Также стоит подчеркнуть, что успешное развитие эндаумент-фондов требует комплексного подхода, включающего:

- подготовку специалистов в области фондрайзинга и управления активами;
- прозрачные механизмы отчётности и доверительного управления;
- вовлечённость выпускников и делового сообщества в поддержку вузов;
- активную цифровую трансформацию процессов финансирования и взаимодействия с донорами.

Будущее развитие инженерного образования в Казахстане невозможно без обеспечения устойчивого и диверсифицированного финансирования. Эндаумент-фонды могут стать ключевым элементом новой финансовой архитектуры вузов, особенно в инженерной сфере, где необходимы значительные инвестиции в научные исследования и технологии. В условиях глобальной конкуренции за таланты и ресурсы именно долгосрочные финансовые инструменты, такие как эндаумент-фонды, позволят университетам Казахстана войти в число лидеров международного научно-образовательного пространства.

Таким образом, дальнейшие шаги должны включать:

- 1) Разработку национальной стратегии развития эндаумент-финансирования;
- 2) Проведение образовательных программ по управлению фондами;
- 3) Институционализацию механизмов частного участия в финансировании вузов.

Только в случае системной государственной поддержки и активности со стороны вузов возможно создание сильной эндаумент-культуры, которая станет основой для устойчивого развития инженерного образования и подготовки высококвалифицированных кадров для экономики будущего.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Davies, A., Roberts, C., & Zhang, Y. (2019). Financial management of endowment funds in universities: Challenges and strategies. *Financial Accountability & Management*, 35(3), 245–260.
- Jenkins, K., Brooks, M., & Thompson, L. (2015). Endowment funds and their role in the sustainability of higher education institutions. *Journal of Higher Education Finance*, 42(2), 123–135.
- Mok, M. (2018). The rise of endowment funds in Asian higher education: A new model for financial sustainability. *Asian Journal of Education and Development*, 9(1), 22–30.
- Palfreyman, D. (2013). The Oxford and MIT endowment models: A comparison of approaches to sustainability in education. *Journal of University Management*, 28(4), 400–412.
- Smith, R., Allen, M., & Ferguson, J. (2018). Engineering education and endowment: A critical review of financial support systems. *International Journal of Engineering Education*, 34(3), 345–360.
- Берлизев, Р. Н. (2021). Источники софинансирования в сфере высшего образования как инструмент стратегического планирования социально-экономического развития региона. *Экономика и предпринимательство*, 2(127), 407–410. // Berlizev, R. N. (2021). Istochniki sofinansirovaniya v sfere vysshego obrazovaniya kak instrument strategicheskogo planirovaniya sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya regiona. *Ekonomika i predprinimatel'stvo*, 2(127), 407–410.
- Богомолова, Е. В., & Зюзина, Н. Н. (2021). Анализ системы финансирования высшего образования. *Инновационная экономика и право*, 4(19), 35–40. // Bogomolova, E. V., & Zyuzina, N. N. (2021). Analiz sistemy finansirovaniya vysshego obrazovaniya. *Innovatsionnaya ekonomika i pravo*, 4(19), 35–40.
- Букалерева, Л. А., Остроушко, А. В., Шагиева, Р. В., & Байркенова, Г. Т. (2020). Эндаументы в сфере российского образования. *Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата*, 1(56), 52–59. // Bukaleroval, L. A., Ostroushko, A. V., Shagieva, R. V., & Bayrkenova, G. T. (2020). Endaumenty v sfere rossiyskogo obrazovaniya. *Uchenye trudy Rossiyskoy akademii advokatury i notariata*, 1(56), 52–59.
- Климанов, В. В., & Казакова, С. М. (2022). Эндаументы в России: состояние и перспективы. АНО «Институт реформирования общественных финансов», 31 с. // Klimanov, V. V., & Kazakova, S. M. (2022). Endaumenty v Rossii: sostoyanie i perspektivy. АНО «Institut reformirovaniya obshchestvennykh finansov», 31 s.
- Максаев, А. А. (2020). Эндаумент как технология социально ответственного маркетинга в образовании. *Экономика устойчивого развития*, 2(42), 151–155. // Maksaev, A. A. (2020). Endaument kak tekhnologiya sotsial'no otvetstvennogo marketinga v obrazovanii. *Ekonomika ustoichivogo razvitiya*, 2(42), 151–155.
- Моженко, О. В. (2014). Эндаумент и фандрайзинг как средства повышения конкурентоспособности российских вузов. *Управление мегаполисом*, 5(41), 104–110. // Mozhenko, O. V. (2014). Endaument i fandrayzing kak sredstva povysheniya konkurentosposobnosti rossiyskikh vuzov. *Upravlenie megapolisom*, 5(41), 104–110.
- Николаева, А. Н., Минова, М. В., Чараха Бэр Ада Рут, & Адасова, Я. Б. (2021). О возможностях эндаумент-фондов в развитии системы высшего образования в Российской Федерации. *Экономические науки*, 195, 114–117. // Nikolaeva, A. N., Minova, M. V., Charakha Ber Ada Rut, & Adasova, Ya. B. (2021). O vozmozhnostyakh endaument-fondov v razvitii sistemy vysshego obrazovaniya v Rossiyskoy Federatsii. *Ekonomicheskie nauki*, 195, 114–117.
- Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана (2022). Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество. URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> // Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana (2022). Spravedlivoe gosudarstvo. Eedinaya natsiya. Blagopoluchnoe obshchestvo.
- Учайкина, И. П., & Ковалева, Т. В. (2021). Анализ перспектив развития эндаумент-фондов образовательных организаций высшего образования. *Экономика и бизнес: теория и практика*, 6-2(76), 225–229. // Uchaikina, I. P., & Kovaleva, T. V. (2021). Analiz perspektiv

razvitiya endaument-fondov obrazovatel'nykh organizatsiy vysshego obrazovaniya. Ekonomika i biznes: teoriya i praktika, 6-2(76), 225–229.

Шатток, М. (2014). Роль эндаумент-фондов в европейском высшем образовании: баланс традиций и инноваций. *European Journal of Higher Education*, 4(2), 123–138. // Shattock, M. (2014). Rol' endaument-fondov v evropeyskom vysshem obrazovanii: balans traditsiy i innovatsiy. *European Journal of Higher Education*, 4(2), 123–138.

Сведения об авторе

Князева Елена Владимировна – индивидуальный предприниматель, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: mailbox_123456@mail.ru

Автор туралы мәліметтер

Князева Елена Владимировна – жеке кәсіпкер, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: mailbox_123456@mail.ru

Information about the author

Knyazeva Elena Vladimirovna – individual entrepreneur, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: mailbox_123456@mail.ru

ECONOMY AND BUSINESS

Research paper/Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_6

IRSTI 14.35.07

JEL: I23, O33, J24

Jolanta Słonieć *, **Justyna Michaluk**

Lublin University of Technology, Lublin, Poland

Quality of engineering education in the era of digitalization and globalization

ABSTRACT. The purpose of this article is to examine and evaluate the standards of engineering education in the face of the challenges of digitization and globalization, and to identify important areas that require modification of educational programs to meet the demands of today's labor market. The study focuses on the effectiveness of current educational methods and tools in developing technical, global and interpersonal competences crucial in the era of Industry 4.0. The article analyses the transformation of engineering education, focusing on the incorporation of modern technologies, such as artificial intelligence and digital twins, and the development of global and interdisciplinary skills. The empirical part presents the results of a study conducted at the Lublin University of Technology, which revealed a high overall standard of educational quality, although areas for improvement, such as infrastructure and curriculum flexibility, were recognized. The research methods used were literature review and an online survey conducted using a questionnaire. The survey was conducted in the 2024-2015 academic year and involved 54.4% of all university students. Overall, the quality of education was rated at a good - good plus level on a five-point scale, with second-degree students rating the quality higher than first-degree students, and men rating it higher than women. The quality of the infrastructure at the university was rated the lowest. Among the students of individual faculties, the highest quality of education was rated by the students of the Faculty of Electrical Engineering and Computer Science, and the highest by the Faculty of Civil Engineering and Architecture. The results of the research highlight the need to implement more innovative and sustainable educational techniques, as well as to strengthen cooperation between universities and the industrial sector in order to prepare students more effectively for the challenges of the global labor market. It is also recommended to implement an 'Education 5.0' model that integrates technology, humanism and sustainability goals, providing a personalized and interdisciplinary approach to engineering education. The most important areas for improving the quality of education at the university include: the actual flexibility of the study program, the attractiveness of the course offerings, and the staffing of classes.

KEYWORDS: engineering education, digitalization, globalization, Industry 4.0, Education 5.0.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Słonieć, J., Michaluk, J. (2026). Quality of engineering education in the era of digitalization and globalization. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 87-101. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_6

Article history:

Received: 20.01.2026

Accepted: 10.02.2026

Published: 31.03.2026

---

* Corresponding author: Jolanta Słonieć, e-mail: j.slonec@pollub.pl

Jolanta Słonieć *, Justyna Michaluk

Люблин технологиялық университеті, Люблин қ., Польша

Цифрландыру және жаһандану дәуіріндегі инженерлік білім сапасы

АҢДАТПА. Мақаланың мақсаты цифрландыру және жаһандану сын-қатерлері жағдайында инженерлік білім беру стандарттарын зерделеу және бағалау және бүгінгі еңбек нарығының талаптарына сәйкес білім беру бағдарламаларын өзгертуді қажет ететін маңызды бағыттарды анықтау болып табылады. Зерттеу Индустрия 4.0 дәуірінде маңызды техникалық, жаһандық және тұлғааралық құзыреттерді дамытудағы қазіргі білім беру әдістері мен құралдарының тиімділігіне назар аударады. Мақалада жасанды интеллект және цифрлық егіздер сияқты заманауи технологияларды енгізуге, жаһандық және пәнаралық дағдыларды дамытуға баса назар аудара отырып, инженерлік білімнің трансформациясы талданады. Эмпирикалық бөлімде инфрақұрылым мен оқу жоспарының икемділігі сияқты жақсартуды қажет ететін салалар мойындалғанымен, білім сапасының жоғары жалпы стандартын анықтаған Люблин технологиялық университетінде жүргізілген зерттеу нәтижелері берілген. Қолданылған зерттеу әдістері әдебиеттерге шолу және сауалнама арқылы жүргізілген онлайн сауалнама болды. Сауалнама 2024-2015 оқу жылында жүргізілді және оған барлық университет студенттерінің 54,4%-ы қатысты. Жалпы алғанда, білім сапасы бес балдық шкала бойынша жақсы – жақсы плюс деңгейінде бағаланды, екінші дәрежелі студенттер сапаны бірінші дәрежелі студенттерге қарағанда жоғары, ал ерлер әйелдерге қарағанда жоғары бағалады. Университеттегі инфрақұрылым сапасы ең төмен бағаға ие болды. Жекелеген факультеттердің студенттері арасында ең жоғары білім сапасын электротехника және информатика факультетінің студенттері, ал ең жоғары бағаны құрылыс және сәулет факультетінің студенттері иеленді. Зерттеу нәтижелері студенттерді әлемдік еңбек нарығының сын-қатерлеріне тиімдірек дайындау үшін инновациялық және тұрақты білім беру әдістерін енгізу, сондай-ақ университеттер мен өнеркәсіптік сектор арасындағы ынтымақтастықты нығайту қажеттілігін көрсетеді. Сондай-ақ, инженерлік білімге жекелендірілген және пәнаралық тәсілді қамтамасыз ететін технологияны, гуманизмді және тұрақтылық мақсаттарын біріктіретін «Білім 5.0» үлгісін енгізу ұсынылады. Университетте білім беру сапасын арттырудың маңызды бағыттарына мыналар жатады: оқу бағдарламасының нақты икемділігі, курс ұсыныстарының тартымдылығы және сыныптардың кадрлық құрамы.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: инженерлік білім, цифрландыру, жаһандану, Индустрия 4.0, Білім 5.0.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Słonieć, J., Michaluk, J. (2026). Цифрландыру және жаһандану дәуіріндегі инженерлік білім сапасы. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 87-101. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_6

---

* Хат-хабаршы автор: Jolanta Słonieć, e-mail: j.slonec@pollub.pl

Jolanta Słonieć *, Justyna Michaluk

Люблинский Технологический Университет, г. Люблин, Польша

Качество инженерного образования в эпоху цифровизации и глобализации

АННОТАЦИЯ. Целью данной статьи является изучение и оценка стандартов инженерного образования в условиях вызовов цифровизации и глобализации, а также выявление важных областей, требующих модификации образовательных программ для соответствия требованиям современного рынка труда. Исследование фокусируется на эффективности современных методов и инструментов образования в развитии технических, глобальных и межличностных компетенций, имеющих решающее значение в эпоху Индустрии 4.0. В статье анализируется трансформация инженерного образования с упором на внедрение современных технологий, таких как искусственный интеллект и цифровые близнецы, а также развитие глобальных и междисциплинарных навыков. Эмпирическая часть представляет результаты исследования, проведенного в Люблинском технологическом университете, которое выявило высокий общий стандарт качества образования, хотя были признаны области для улучшения, такие как инфраструктура и гибкость учебной программы. В качестве методов исследования использовались обзор литературы и онлайн-опрос, проведенный с использованием анкеты. Опрос проводился в 2024-2015 учебном году и охватил 54,4% всех студентов университета. В целом качество образования было оценено на уровне «хорошо - хорошо плюс» по пятибалльной шкале, причем студенты второй ступени оценили качество выше, чем студенты первой ступени, а мужчины - выше, чем женщины. Качество инфраструктуры в университете было оценено ниже всего. Среди студентов отдельных факультетов наивысшее качество образования оценили студенты факультета электротехники и компьютерных наук, а наивысшее - факультета гражданского строительства и архитектуры. Результаты исследования подчеркивают необходимость внедрения более инновационных и устойчивых образовательных технологий, а также укрепления сотрудничества между университетами и промышленным сектором в целях более эффективной подготовки студентов к вызовам мирового рынка труда. Также рекомендуется внедрить модель «Образование 5.0», которая объединяет цели технологий, гуманизма и устойчивости, обеспечивая персонализированный и междисциплинарный подход к инженерному образованию. Наиболее важными областями для повышения качества образования в университете являются: фактическая гибкость учебной программы, привлекательность предлагаемых курсов и кадровое обеспечение занятий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: инженерное образование, цифровизация, глобализация, Индустрия 4.0, Образование 5.0.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Słonieć, J., Michaluk, J. (2026). Качество инженерного образования в эпоху цифровизации и глобализации. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 87-101. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSAHD_2026_1_6

---

* Автор-корреспондент: Jolanta Słonieć, e-mail: j.slonec@pollub.pl

LITERATURE REVIEW

Digitalization and globalization have had a significant impact on engineering education, creating the need to adapt curricula to meet the changing needs of the labor market. Currently, key aspects of engineering education are modern technologies (such as artificial intelligence and the Internet of Things) and global skills. The authors point out that existing educational frameworks, such as the NRC Framework, rely too heavily on scientific models and do not fully reflect the specific nature of engineering, which emphasizes optimization and multiple solutions to problems. The proposed set of nine practices considers key aspects such as problem formulation, testing and improving solutions, and prototyping to foster a better preparation of students for professional reality. Grounded in global technological change, the approach offers a more comprehensive vision of engineering education, responding to the challenges of digitalization and globalization (Lavi et al., 2022). They examined 13 cases involving digital transformation (DT) frameworks and models, highlighting their significance for educational practices, ranging from classroom settings to systemic changes in universities. The authors noted the need for comprehensive approaches to integrating technology, such as digital tools and hybrid learning models. The text also offers guidance for universities and researchers to promote the development of innovative teaching methods in engineering (Nor et al., 2019). According to research, the engineers of tomorrow should not only have advanced technical skills but also the ability to work in culturally diverse international groups. Therefore, universities need to include aspects in their curricula that develop global skills, such as an understanding and respect for cultural diversity, the ability to communicate effectively in an international context, and an openness to lifelong learning. It is important to adequately prepare future engineers to work in a global world where international cooperation and respect for diverse cultures are necessary (Shah & Sadeghzadeh, 2017). Technical students in higher education should be prepared to seek sustainable answers to the complex challenges of the modern world, which requires the development of important interpersonal skills, such as collaboration in multidisciplinary teams or flexibility toward innovative technologies (Diaz Lantada, 2020).

Equally important are modern methods of teaching industrial engineering, particularly highlighting the benefits of digital technologies and innovative methodologies. We highlight the importance of modern technologies like e-learning platforms in teaching hard and soft skills in Industry 4.0, and select cases from various countries like Poland, Italy, Spain, and Sweden demonstrate effective teaching methods in practice (Hernandez-de-Menendez et al., 2020). Researchers have identified seven key areas for digital transformation, which include improving teachers' skills, supporting students online, and forming partnerships with universities and industry. This adaptation process is considered important for universities and can transform teaching and learning, giving greater flexibility and accessibility in learning while preparing students for the challenges of the digital world (Caeiro Rodriguez et al., 2021).

The impact of online and hybrid teaching methods on engineering programs is also important, indicating the growing importance of these methods in higher education. Frankly, it is important to note how coronavirus has accelerated the adoption of these technologies, providing flexibility in teaching but also posing challenges in engaging students and maintaining quality online education (Gamage et al., 2022). Various universities widely use Moodle as a support for traditional teaching, but its total access to online content can lead to information overload and absenteeism among students. A study based on the Delphi methodology, with expert input, identifies key elements of effective Moodle use that reduce these negative effects and enrich student learning (Mogos et al., 2018).

Accreditation, especially in the context of international agreements such as the Washington Accord, is important for raising the standards of engineering education globally, ensuring that programs comply with international standards. Globalization and increasing competition in the labor market make accreditation an increasingly important tool to support the professional mobility of engineers and the quality of educational programs, especially in developing countries (Oleskow-Szlapka et al., 2020).

In an era of globalized industry and engineering practices, the role of the engineer of the future is becoming increasingly complex, necessitating modifications in the engineering education system. The Malaysian Ministry of Higher Education (MOHE) is emphasizing the education of competitive engineers through the development of programs that provide mobility, flexibility, and adaptation to changing technologies and conditions. This article examines the response of Malaysian universities to these demands, highlighting the need for a new concept of engineering education that incorporates a flexible curriculum, skills development of academic staff, and methods of educating engineers relevant to the needs of the market in 2020 and beyond (Simarro & Couso, 2021).

Among other researchers, Lavi R. and Bidemi H. emphasize the importance of modern teaching methods and technology in engineering education. They emphasize the need to change traditional educational strategies, noting the increased value of digital technologies and innovative approaches, such as learning through hands-on engineering experiences and problem solving (Yeakub Ali et al., 2021). Both articles highlight the need to adapt educational programs to the changing environment of the global labor market, proposing new teaching methods that engage students in hands-on and interactive learning processes (Al-Zoubi et al., 2023). Texts on the quality of engineering education in the era of digitization and globalization note the increasing importance of modern technologies in the learning process (Gkrimpizi et al., 2024a). The use of digital technologies, such as digital twins, in engineering teaching helps prepare students for the needs of today's industry. Gkrimpizi T., Peristeras V., and Magnisalis I. emphasize the importance of digital transformation and the challenges of introducing new educational tools and hybrid teaching methods (Gkrimpizi et al., 2024b). In relation to the fourth industrial revolution, they discuss how technological advances affect the need to adapt curricula to better prepare engineers for global challenges. According to this research, engineering education must consider global labor market needs and future technologies. Raising the profile of digital competences and interdisciplinary skills is necessary to maintain a high level of engineering education. The interaction of universities with industry and the use of innovative teaching methods are important factors in preparing students for the current challenges of a global society. Research confirms that engineering education must adapt to the increasing demands of the digital and globalized labor market (Rasul et al., 2023).

Engineering education is evolving towards an 'Engineering Education 5.0' paradigm that goes further than the technologies of Industry 4.0, combining ethics, humanism, and sustainability goals in the education of future engineers. Universities currently teach specialized skills for managing modern manufacturing systems, a prerequisite for Industry 4.0, which is based on technologies like IoT, robotics, data analytics, and augmented reality. 'Engineering Education 5.0' and Industry 4.0-related education underscore the necessity of continuously updating curricula to keep pace with modern technologies and rapidly evolving market demands (Infante et al., 2024; Victor-Akinyemi, 2023).

CHANGES OF THE ENGINEERING SECTOR

Sectoral changes stem from several sources, primarily: technical advancements, escalating globalization, demands for sustainability, and shifts in consumer tastes.

Developments and transformations in the sector are:

1. Automation and digitalization.
  - Industry 4.0: The application of the Internet of Things (IoT), artificial intelligence, big data, and cloud technologies to enhance manufacturing processes.
  - Robotization: The escalating deployment of industrial robots in manufacturing facilities, resulting in enhanced efficiency while simultaneously diminishing the necessity for manual labor.
2. Green transformation
  - Decarbonization: Mitigating CO₂ emissions through the transition to renewable energy sources and the advancement of energy-efficient technologies.
  - Circular economy: Emphasizing recycling and waste reduction in industrial methodologies.
  - Regulatory modifications: Escalating environmental restrictions compel corporations to implement more sustainable methods.

3. Personalization and adaptability
  - Rising demand for tailored products.
  - Advancement of technologies like 3D printing that facilitate swift prototyping and brief production cycles.
4. Globalization versus regionalization
  - Re-shoring: the practice of relocating production nearer to consumer markets to minimize supply chain length and mitigate the risk of global disruptions.
  - Diversification of supply chains: The pursuit of alternate suppliers and markets in reaction to geopolitical concerns and the COVID-19 epidemic.
5. Emerging industry sectors
  - Renewable technologies: Rapid expansion of solar, wind, and hydrogen technology sectors.
  - Electrification of transportation: Augmentation of electric vehicle manufacturing and advancement of charging infrastructure.
6. Impact of Artificial Intelligence (AI)
  - Utilization of AI in production optimization, demand forecasting, inventory management, and predictive maintenance of equipment.
7. HR Issues
  - The Growing Importance of Digital Skills Among Workers.
  - Skilled Workforce Shortages in Traditional Industry Sectors.

Sectoral changes arise from multiple reasons, chiefly: technological innovations, increasing globalization, sustainability concerns, and alterations in consumer preferences. The principal advancements and changes in the field are automation and digitization.

In the literature, the skills needed in engineering sector are divided into essential and optional.

Essential skills are:

⇒ knowledge

- engineering principles
- engineering processes
- machinery products

–technical drawings

⇒ skill/competence

- adjust engineering designs
- approve engineering design
- ensure compliance with safety legislation
- perform scientific research
- use technical drawing software

Optional skills are:

⇒ knowledge

- engineering products
- contamination exposure regulations
- renewable energy technologies

⇒ skill/competence

- analyse environmental data
- abide by regulations on banned materials
- assess project resource needs
- collect mapping data
- develop efficiency plans for logistics operations.

RESEARCH ON THE QUALITY OF ENGINEERING EDUCATION BASED ON THE EXAMPLE OF LUBLIN UNIVERSITY OF TECHNOLOGY (POLAND)

To improve the quality of education for engineers, a study of the quality of education of students at the Lublin University of Technology (Poland) was conducted in the academic year 2024-2025. Basic information about the study is included in Tables 1 and 2.

Table 1. Number and structure of respondents

Specification		Number	Structure, %
Gender	Woman	955	29.8
	Man	2187	68.2
Level of study	First cykle	2376	74.1
	Second cykle	831	25.9
Form of studies	Full-time	2598	81
	Part-time	609	19

Source: Own elaboration

As it is a technical university, most students are men, therefore almost 70% of the respondents were men. Almost 3/4 of students studied at first-cycle level and slightly more than 1/4 at second-cycle level. Over 80% of respondents were full-time students and slightly less than 20% were studying part-time.

Table 2. Number and structure of respondents depending on the faculty

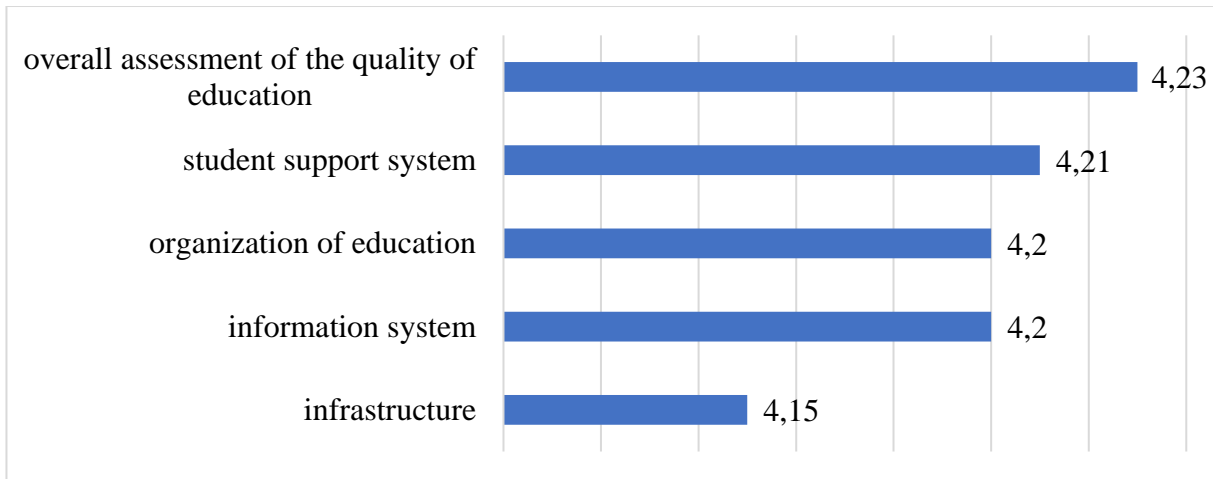
Faculty	Number	Structure, %	Total number of students	Share of respondents, %
Construction and Architecture	629	19.6	1103	57
Electrical Engineering and Computer Science	1145	35.7	2186	52.4
Environmental Engineering	219	6.8	411	53.3
Mechanical Engineering	518	16.2	959	54
Mathematics and Technical Computer Science	246	7.7	468	52.6
Management	450	14.0	772	58.3
Total	3207	100	5899	54.4

Source: Own elaboration

In terms of the structure of responses, almost 55% of students took part in the survey across the entire university, and it should be noted that more than half of students from each faculty took part in the survey. The faculty with the largest participation in the survey was the Faculty of Management (58.3%), and the smallest number of students participated in the survey from the Faculty of Electrical Engineering and Computer Science (52.4%).

Then, basic information about the quality of education was presented.

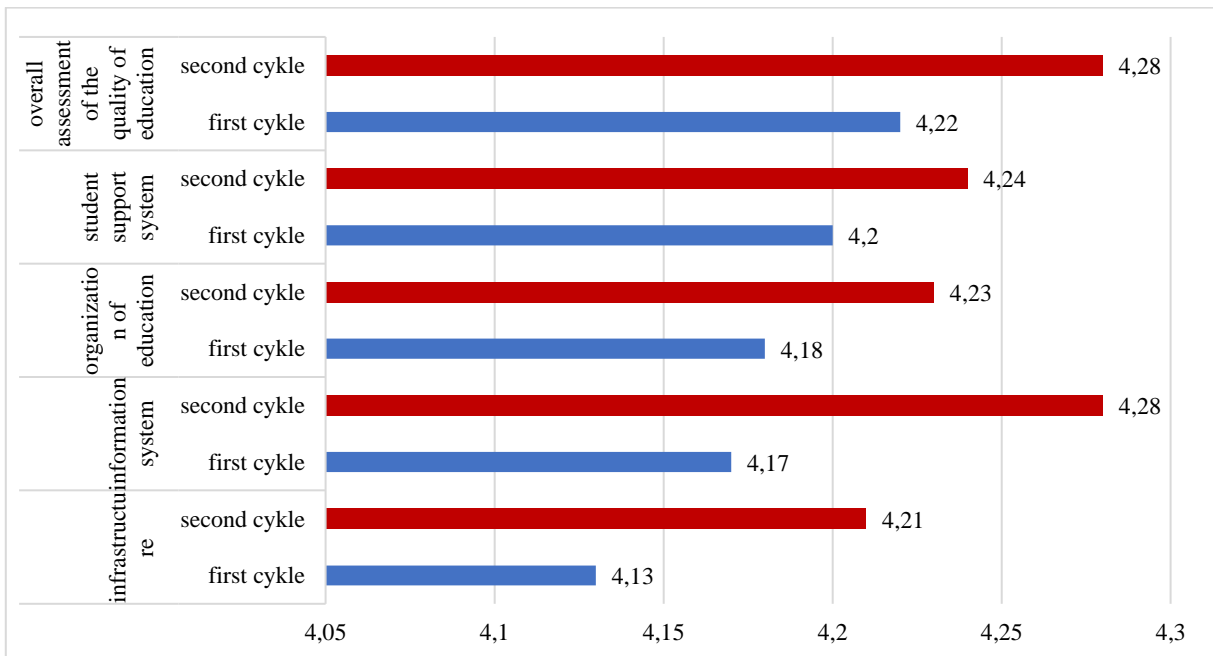
The Figure 1 shows the overall assessment of the quality of education in the entire university on a five-point Likert scale.

Figure 1. Assessments of the quality of education

Source: Own elaboration

The data obtained indicate that the overall assessment of the quality of education and the elements examined was at a good – good plus level. All elements of the quality of education at the university (overall assessment, student support system, organization of education, information system, infrastructure) were rated above good. The overall quality of education was rated the highest (4.23) and the infrastructure the lowest (4.15). The lowest infrastructure rating is due to several reasons. The oldest buildings of the university (Faculty of Management) date back to the early 20th century and although they have been renovated many times, their quality is lower. The second reason for the low assessment of infrastructure concerns the rapid aging of IT and research equipment. Although the infrastructure is constantly being gradually replaced, sometimes it does not meet the modern requirements of science and research.

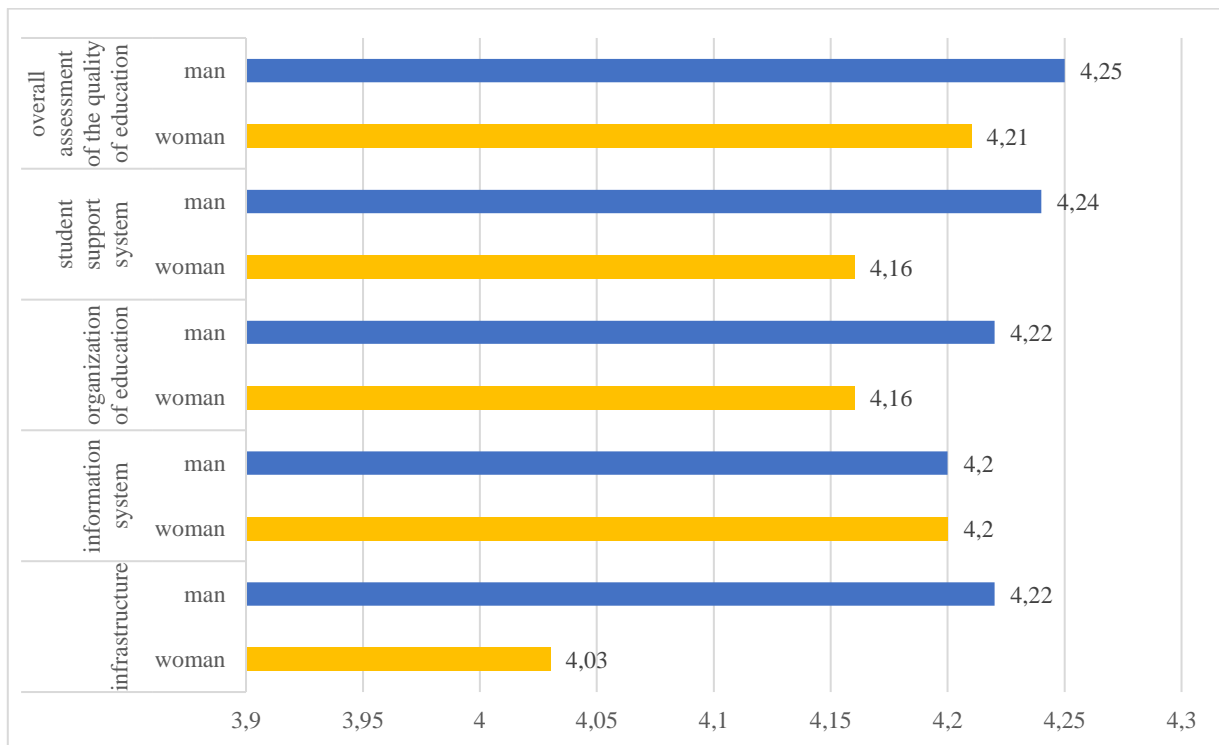

Figure 2. Assessment of selected aspects of the educational process according to the level of studies criterion

Source: Own elaboration

The Figure 2 shows the assessment of individual elements of the quality of education by students of the first and second cycle of studies. As can be seen from the figure, each characteristic

of the quality of education is rated higher by second-cycle students than by first-cycle students, and the differences in ratings range from 0.04 (*student support system*) to 0.11 (*information system*).

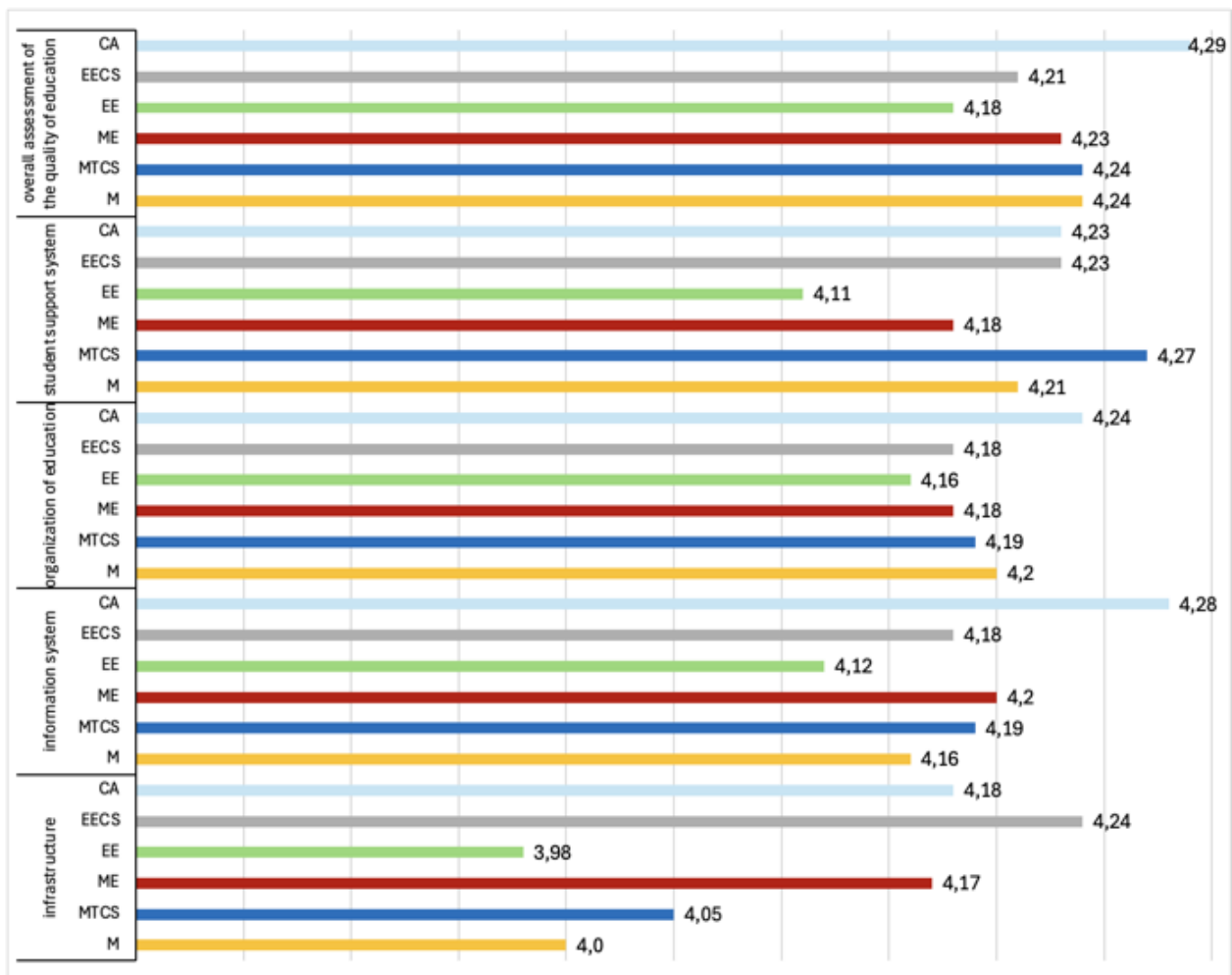
Figure 3. Assessment of selected aspects of the educational process according to gender

Source: Own elaboration

Figure 3 presents the assessment of the same characteristics of the quality of education depending on the respondent's gender. In general, men rate individual aspects higher than women, apart from the *information system*, where the rating is the same for women and men. The biggest difference in the assessment concerns *infrastructure*, which men rate at 4.22 and women at 4.03.

This observed gender-based differentiation in the perception of quality indicators underlines the importance of taking into account the diverse expectations and experiences of students when assessing the effectiveness of educational processes. While gender disparities are relatively minor, they may reflect deeper issues related to inclusivity, accessibility, or communication within specific educational components. In order to obtain a more nuanced understanding of the overall educational environment, it is also essential to analyze these quality indicators across different faculties. Figure 4 presents a comparative assessment of selected aspects of the educational process by faculty, allowing for the identification of structural strengths and areas in need of improvement within each academic unit.

Differences across faculties may stem from a variety of structural and organizational factors, including the specificity of academic programs, availability of modern infrastructure, staff qualifications, and faculty-level management practices. By analyzing the distribution of student perceptions at the faculty level, it becomes possible to identify best practices that contribute to higher satisfaction, as well as systemic weaknesses that may hinder the overall quality of education. Such a comparison offers valuable insights for institutional benchmarking and targeted improvements. Figure 4 illustrates how students from different faculties assess key dimensions of the educational process, providing a more granular perspective on how quality is experienced across the university.

Figure 4. Assessment of selected aspects of the educational process according to faculty (faculties: CA – Construction and Architecture, EESC - Electrical Engineering and Computer Science, EE - Environmental Engineering, ME - Mechanical Engineering, MTCS – Mathematics and Technical Computer Science, M – Management)

Source: Own elaboration.

The overall level of quality of education was assessed the highest by students of the Faculty of Civil Engineering and Architecture (4.29) and the lowest by students of the Faculty of Electrical Engineering and Computer Science (4.18). However, it should be noted that the overall assessment of the level of quality of education was high.

Reference to other aspects of the educational process, the *information system* was rated the highest by students of the Faculty of Civil Engineering and Architecture (4.28), the *student support system* was rated the highest by students of the Faculty of Mathematics and Technical Computer Science (4.27), and the *infrastructure* was rated the highest by students of the Faculty of Electrical Engineering and Computer Science (4.24), while *organization of education* were rated the highest by students of the Faculty of Civil Engineering and Architecture (4.24). The lowest rated aspect of the educational process at the university was the *infrastructure* at the Faculty of Environmental Engineering (3.98).

An in-depth analysis of the obtained results showed that the overall assessment of the quality of education had a clear connection with the assessment of individual elements of the education process and their aspects. The calculated correlation indices ranged from 0.672 to 0.826.

The obtained results allow us to indicate those elements and aspects of the educational process carried out at the university that received a lower score, and therefore in which irregularities may potentially occur. This concerns aspects such as:

1. In the area of organization of studies:

- actual flexibility of the study program (the possibility of actual choice of elective subjects, diploma blocks and study specializations),
  - valuation of ECTS points (adequacy of assigning ECTS points to the actual workload of students),
  - construction of class schedules (daily and weekly schedule of classes),
  - attractiveness of the offer of elective subjects, diploma blocks and study specializations,
2. In the area of infrastructure: places for students to rest (so-called relaxation zones),
3. In the area of student support: organization of additional internships, apprenticeships, trainings to obtain or improve students' competences.

Comparing the detailed results of the quality assessment of engineering education at Lublin University of Technology and the directions for the development of engineering education, it should be stated that in various areas of competency acquisition, there are spheres for improvement. In the area of technical competencies:

- Class staffing (competencies of academic teachers and their preparation for classes),
- The quality of educational materials provided by academic teachers,
- Support for students by academic teachers during the educational process,
- Organization of additional internships, placements, and training to acquire or enhance students' competencies,
- The functioning of the remote learning platform and the transmission of information and materials,
- Actual flexibility of the study program (the possibility of genuinely choosing elective subjects, diploma blocks, and study specializations),
- The attractiveness of the elective courses, diploma blocks, and study specializations offered,
- The possibility of participating in scientific circles.

In the area of methodological competencies:

- Availability of library resources and databases (reading room hours, ease of using the system, access to the system from outside the university),
- Equipping classrooms and facilities with teaching and research equipment,
- Support for students in job searching (job fair, mobile Career Office, career counseling),
- Organization of the graduation process,
- Support for students by academic teachers in the educational process,
- The functioning of the information system.

In the area of social competencies:

- The possibility of organizing participation in events organized by the university,
- Organization of national and international exchanges.

In the area of personal competencies:

- Interpersonal relationships between students and academic teachers,
- Integration and activity of the student environment.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE FACULTY OF MANAGEMENT AGAINST OTHER FACULTIES OF LUBLIN UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

The analysis of the assessment of the quality of education at Lublin University of Technology in the academic year 2023/2024 made it possible to compare the results achieved by the Faculty of Management with other faculties of the university. The analysis covered aspects such as the overall quality of education, infrastructure, the student support system and the organization of the teaching process.

Overall quality of education

The overall assessment of the quality of teaching at the Faculty of Management reached 4.22, which places the faculty in a higher range of average scores compared to other faculties of the university. The best results in this category were achieved by students of the Faculty of Building and

Architecture (4.29), while the Faculty of Electrical Engineering and Computer Science scored slightly lower with 4.18.

Infrastructure

Infrastructure was rated differently depending on the department. In the Faculty of Management, the average score was 4.03, suggesting the need for improvements, especially in student relaxation areas and lecture theatre facilities. Compared to other departments, the infrastructure of the Faculty of Electrical Engineering and Computer Science was rated the best (4.24), while the Faculty of Environmental Engineering received the lowest score of 3.98.

Student support system

The Faculty of Management received an average score of 4.24 in student support, coming close to the leading results in this area. Students positively assessed the opportunity to get involved in research clubs and the functioning of the student government but noted shortcomings in the organization of additional internships and training. Compared to others, the Faculty of Mathematics and Technical Informatics scored highest in this category (4.27).

Organization of education

The organization of the teaching process at the Faculty of Management scored 4.06, suggesting a stable but in need of improvement result. The Faculty of Building and Architecture received the highest score (4.24), mainly due to the flexibility of the curriculum and well-planned classes. The Faculty of Management, like the other faculties, emphasizes the need to better adapt the timetables and to make the proposals for elective subjects more attractive.

Conclusions

Analysis of the results indicates that the Faculty of Management achieves satisfactory results in the assessment of the quality of education, ranking close to the university average. However, there are areas for improvement, especially regarding infrastructure and curriculum flexibility. Improving these aspects, together with continuing student support, could significantly increase student satisfaction. These results can serve as a basis for recommendations to the faculty authorities, which can be applied to increase competitiveness towards other Polish universities and within the university.

PROSPECTS FOR CHANGES IN ENGINEERING EDUCATION

Nine trends characterize Education 4.0:

1. Learning can occur at any location and at any time.
2. Students will engage with a combination of tools, programs, and strategies that they favor most.
3. Educational tools will be tailored to the individual learning preferences of each learner.
4. Students will engage in self-directed learning, while instructors will assume the role of mentors.
5. Students will engage in experiential learning through internships and collaborative projects.
6. Students must enhance their organizational skills and improve time management to accomplish their responsibilities within a reduced timeframe.
7. Students will create personalized curriculum tailored to their interests.
8. Evaluations will be determined on outcomes rather than tests.
9. Data interpretation will be an essential competence that must be incorporated into all curriculum (Lyngdorf et al., 2024).

Universities must adopt a more multidisciplinary approach, as Industry 4.0 has many elements necessitating competence across multiple fields.

Table 3. Competencies required by the Industry 4.0 workforce

Technical competencies	Methodological competencies	Social competencies	Personal competencies
<ul style="list-style-type: none"> • State-of-the-art knowledge 	<ul style="list-style-type: none"> • Creativity 	<ul style="list-style-type: none"> • Intercultural skills • Language skills 	<ul style="list-style-type: none"> • Flexibility

<ul style="list-style-type: none"> • Technical skills • Process understanding • Media skills • Coding skills • Understanding IT security 	<ul style="list-style-type: none"> • Entrepreneurial thinking • Problem-solving • Conflict-solving • Decision-making • Analytical skills • Research skills • Efficiency orientation 	<ul style="list-style-type: none"> • Communication skills • Networking skills • Ability to work in a team • Ability to be compromising and cooperative • Ability to transfer knowledge • Leadership skills 	<ul style="list-style-type: none"> • Ambiguity tolerance • Motivation to learn • Ability to work under pressure • Sustainable mindset • Compliance
<p>Source: (Victor-Akinyemi, 2023)</p>			

To maintain their market share, industrial enterprises are working on meeting the changing needs and desires of their customers, who demand more personalized products. This has caused efforts of enterprises to adapt production processes to be more efficient and flexible. In the future, factories will be completely digital; different production units will be integrated and managed by central computer. This approach is currently known as Industry 4.0, which is evolving and impacting global goods production. The advent of Industry 4.0 means that universities must take responsibility for providing students with the necessary skills to effectively perform tasks in future industries. More than ever, universities need to update their existing curricula and develop programs to support the training of the future workforce. Content and competencies must be developed and ideally balanced with technology in appropriate educational programs aimed at training future professionals.

New curricula need to be developed, considering technologies and topics related to the Industry 4.0 environment. The technologies are diverse and interconnected; the most important ones, considered the pillars of Industry 4.0, include: autonomous robots, simulation, horizontal and vertical integration, industrial internet of things, augmented reality, the cloud, additive technology, cybersecurity, and big data and analytics.

Innovations in higher education include:

- developing innovative educational programs and incorporating innovative elements into existing programs
- introducing innovative learning and teaching methods (i.e. student-centered learning and learning based on solving real-world problems)
- active interaction with the business community and scientific research, organization of continuing education programs and events within and within enterprises
- effective networking in scientific research, scientific and technological innovation.

REFERENCES

- Al-Zoubi, A., Castro, M., Shahroury, F. R., & Sancristobal, E. (2023). Impact of remote labs in preparing students for Work 4.0. *IEEE Global Engineering Education Conference (EDUCON)*.
- Caeiro Rodriguez, M., Manso Vázquez, M., Fernández, A., & Sørensen, L. (2021). Teaching soft skills in engineering education: A European perspective. *IEEE Access*, 9, 29222–29242. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3058829>
- Diaz Lantada, A. (2020). Engineering education 5.0: Continuously evolving engineering education. *International Journal of Engineering Education*.
- Gamage, K. A. A., Gamage, A., & Dehideniya, S. C. P. (2022). Online and hybrid teaching and learning: Enhance effective student engagement and experience. *Education Sciences*, 12(10), 651. <https://doi.org/10.3390/educsci12100651>
- Gkrimpizi, T., Peristeras, V., & Magnisalis, I. (2024). Defining the meaning and scope of digital transformation in higher education institutions. *Administrative Sciences*, 14(3), 48. <https://doi.org/10.3390/admsci14030048>

- Gkrimpizi, T., Peristeras, V., & Magnisalis, I. (2024). Digital transformation in engineering education: Trends and challenges. *Engineering Education*, 12(3), 245–260.
- Hernandez-de-Menendez, M., Escobar Díaz, C. A., & Morales-Menendez, R. (2020). Engineering education for smart 4.0 technology: A review. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing (IJIDeM)*, 14, 789–803. <https://doi.org/10.1007/s12008-020-00662-6>
- Infante, A., Infante Moro, J. C., Gallardo Pérez, J., & Nguyen, T.-L. (2024). Aspects to be taken into account by teachers for the correct use of Moodle as a support tool for face-to-face teaching. *Campus Virtuales*, 13(2), 215.
- Lavi, R., Marti, D., Du, X., & Mitra, A. (2022). Transforming engineering education through technology. *IEEE Transactions on Education*.
- Lyngdorf, N. E. R., Jiang, D., & Xiangyun, D. (2024). Frameworks and models for digital transformation in engineering education: A literature review using a systematic approach. *Journal of Engineering Education*.
- Mogos, R. I., Bodea, C. N., Dascalu, M. I., Safonkina, O., Lazarou, E., Trifan, E. L., et al. (2018). Technology enhanced learning for Industry 4.0 engineering education. *Revue Roumaine des Sciences Techniques. Série Électrotechnique et Énergétique*, 63, 429–435.
- Nor, N. M., Rajab, N., & Ismail, K. M. (2019). Educating the engineer of 2020: Malaysian scenario. University Teknologi Malaysia / College of Science and Technology, Kuala Lumpur, Malaysia.
- Oleskow-Szlapka, J., Ortega-Mier, M., Ordieres-Mere, J., Facchini, F., Mossa, G., & Lundquist, J. (2020). Innovative methodologies and digital tools for higher education in industrial engineering and management. In 14th International Technology, Education and Development Conference (INTED2020) (pp. 1019–1027).
- Rasul, A. A., G., M., & Taylor, B. A. (2023). Developing a skilled workforce for future industry demand: The potential of digital twin-based teaching and learning practices in engineering education. *Sustainability*, 15(23), 16433. <https://doi.org/10.3390/su152316433>
- Shah, M., & Sadeghzadeh, M. (2017). Self-designed drone as a platform for engineering education. In Proceedings of the LACCEI International Multiconference for Engineering, Education and Technology.
- Simarro, C., & Couso, D. (2021). Engineering practices as a framework for STEM education: A proposal based on epistemic nuances. *International Journal of STEM Education*, 8(1), Article 8. <https://doi.org/10.1186/s40594-021-00271-1>
- Victor-Akinyemi, B. H. (2023). Enhancing science, technology, engineering and mathematics (STEM) curriculum with integration of artificial intelligence (AI). Department of Curriculum & Instruction, Federal College of Education, Okene.
- Yeakub Ali, M., Ya'akub, S. R., Singh, R., Al Hazza, M. H. F., & Adesta, E. (2021). Quality assurance in engineering education: Accreditation and its global influence. In Proceedings of the 11th Annual International Conference on Industrial Engineering and Operations Management. IEOM Society International.

Information about the authors

Sloniec Jolanta – PhD. Dr. Sc., professor at Lublin University of Technology, Department of Enterprise Organization, Lublin, Poland, e-mail: j.sloniec@pollub.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8869-5059>

Justyna Michaluk – Msc., assistant professor at Lublin University of Technology, Department of Enterprise Organization, Lublin, Poland, e-mail: j.michaluk@pollub.pl, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5969-9989>

Авторлар туралы мәліметтер

Sloniec Jolanta – PhD. д-р., Люблин технологиялық университетінің Кәсіпорындарды ұйымдастыру департаментінің профессоры, Люблин, Польша, e-mail: j.sloniec@pollub.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8869-5059>

Justyna Michaluk – магистр, Люблин технологиялық университетінің Кәсіпорындарды ұйымдастыру департаментінің доценті, Люблин, Польша, e-mail: j.michaluk@pollub.pl, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5969-9989>

Сведения об авторах

Śloniec Jolanta – Доктор наук, профессор Люблинского политехнического университета, кафедра организации предприятий, Люблин, Польша, e-mail: j.slonec@pollub.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8869-5059>

Justyna Michaluk – Магистр, доцент Люблинского политехнического университета, кафедра организации предприятий, Люблин, Польша, e-mail: j.michaluk@pollub.pl, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5969-9989>

ДЕМОГРАФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ

Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_7

FTAXP 05.11.27

Адильбаева А.С. , **Ақашева Д.Ж.***, **Кумарханова Е.Б.**

«Alikhan Bokeikhan University», Семей қ., Қазақстан

Экологиялық үдерістер және олардың миграциялық үдерістерге әсері (этностардың қоныс аударуы)

АҢДАТПА. Экологиялық үдерістер этностардың миграциялық қозғалыстарына үлкен әсер етеді, табиғи жағдайларға да, әлеуметтік-экономикалық ортаға да ықпал жасайды. Климаттың өзгеруі, мысалы, температураның жоғарылауы, құрғақшылық, су тасқыны және басқа да төтенше ауа райы құбылыстары ресурстардың, соның ішінде судың және азық-түліктің жетіспеушілігіне әкелуі мүмкін. Бұл, өз кезегінде, адамдардың қолайлы өмір сүру жағдайларын іздеу үшін көшуіне себеп болады.

Сонымен қатар, экожүйелердің бұзылуы және биологиялық әртүрліліктің жоғалуы этностарды өздерінің тарихи жерлерін тастап кетуге мәжбүр етуі мүмкін, бұл көбінесе мәдени ассимиляцияға және дәстүрлі білімнің жоғалуына әкеледі. Экожүйелері қауіп төніп тұрған аймақтарда ресурстар үшін қақтығыстар көбейіп, миграциялық үдерістерді одан әрі жеделдетеді.

Экологиялық дағдарыстар тек табиғи ортаға емес, сонымен бірге этностардың экономикалық қызметіне де ықпал етеді: ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, балық шаруашылығы сияқты негізгі тіршілік көздерінің әлсіреуі халықтың қоныс аударуына түрткі болады. Миграциялық үдерістердің салдарынан жаңа аймақтарға қоныстанған этностар жергілікті халықпен мәдени, тілдік және әлеуметтік тұрғыда өзара ықпалдасады, бұл этномәдени әртүрліліктің жаңа формаларын қалыптастырады.

Бұдан бөлек, экологиялық миграция үрдістері көбінесе саяси тұрақсыздық пен әлеуметтік шиеленісті де күшейтуі мүмкін, себебі табиғи ресурстарға деген бәсекелестік артып, көші-қон ағындары бақылаусыз сипатқа ие болады. Осылайша, экологиялық өзгерістер этностардың қоныс аударуына тікелей де, жанама да факторлар ретінде ықпал етуі мүмкін, жаңа миграциялық ағымдарды қалыптастырып, мәдени және әлеуметтік өзара әрекеттесу динамикасын өзгертеді. Бұл құбылыстарды зерттеу болашақтағы миграциялық саясатты дұрыс жоспарлау және этностардың бейімделу механизмдерін түсіну үшін маңызды.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: миграциялық қозғалыс, экожүйе, экологиялық үдеріс, ресурс, агроэкологиялық өзгеріс, биоалуантүрлілік, радиациялық ластану, миграция.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Адильбаева, А.С., Ақашева, Д.Ж., Кумарханова, Е.Б. (2026). Экологиялық үдерістер және олардың миграциялық үдерістерге әсері (этностардың қоныс аударуы). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 102-116. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_7

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті: 14.01.2026

Жариялау туралы шешім қабылданды: 04.02.2026

Жарияланды: 31.03.2026

* Хат-хабаршы авторы: Ақашева Дильназ Жұлдызқызы, e-mail: akasheva02@inbox.ru

Адильбаева А.С. , Ақашева Д.Ж. *, Кумарханова Е.Б.

«Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Казахстан

Экологические процессы и их влияние на миграционные процессы (переселение этносов)

АННОТАЦИЯ. Экологические процессы оказывают значительное влияние на миграционные движения этносов, воздействуя как на природные условия, так и на социально-экономическую среду. Изменение климата, например, повышение температуры, засухи, наводнения и другие экстремальные погодные явления могут привести к нехватке ресурсов, включая воду и продовольствие. Это, в свою очередь, становится причиной переселения людей в поисках более благоприятных условий для жизни.

Кроме того, разрушение экосистем и утрата биологического разнообразия могут вынудить этносы покинуть свои исторические земли, что нередко приводит к культурной ассимиляции и утрате традиционных знаний. В районах, где экосистемам угрожает опасность, конфликты за ресурсы учащаются, что дополнительно ускоряет миграционные процессы.

Экологические кризисы влияют не только на природную среду, но и на экономическую деятельность этносов: ослабление таких основных сфер жизнеобеспечения, как сельское хозяйство, скотоводство и рыбный промысел, способствует увеличению числа переселений. В результате миграционных процессов этносы, переселяясь в новые регионы, вступают в культурное, языковое и социальное взаимодействие с местным населением, что способствует формированию новых форм этнокультурного разнообразия.

Кроме того, процессы экологической миграции зачастую усиливают политическую нестабильность и социальную напряженность, поскольку конкуренция за природные ресурсы возрастает, а потоки миграции приобретают неконтролируемый характер.

Таким образом, экологические изменения могут воздействовать на переселение этносов как прямыми, так и косвенными факторами, формируя новые миграционные потоки и изменяя динамику культурного и социального взаимодействия. Изучение этих процессов имеет важное значение для правильного планирования будущей миграционной политики и понимания механизмов адаптации этносов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: миграционные движения, экосистема, экологический процесс, ресурс, агроэкологические изменения, биоразнообразие, радиоактивное загрязнение, миграция.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Адильбаева, А.С., Ақашева, Д.Ж., Кумарханова, Е.Б. (2026). Экологические процессы и их влияние на миграционные процессы (переселение этносов). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 102-116. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_7

---

* Автор-корреспондент: Ақашева Дильназ Жұлдызқызы, e-mail: akasheva02@inbox.ru

Aigul S. Adilbayeva , Dilnaz Zh. Akasheva *, Erkezhan B. Kumarhanova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Ecological Processes And Their Impact On Migration Processes (Ethnic Relocation)

ABSTRACT. Ecological processes have a significant impact on the migratory movements of ethnic groups, affecting both natural conditions and the socio-economic environment. Climate change, such as rising temperatures, droughts, floods, and other extreme weather events, can lead to a shortage of resources, including water and food. This, in turn, drives people to migrate in search of more favorable living conditions.

In addition, the destruction of ecosystems and the loss of biodiversity may force ethnic groups to abandon their historical lands, often leading to cultural assimilation and the loss of traditional knowledge. In regions where ecosystems are under threat, conflicts over resources tend to increase, further accelerating migration processes.

Ecological crises affect not only the natural environment but also the economic activities of ethnic groups: the decline of key livelihoods such as agriculture, livestock farming, and fishing promotes population displacement. As a result of migration processes, ethnic groups settling in new regions engage in cultural, linguistic, and social interaction with the local population, leading to the emergence of new forms of ethnocultural diversity.

Moreover, ecological migration processes often exacerbate political instability and social tensions, as competition for natural resources intensifies and migration flows become increasingly uncontrolled.

Thus, ecological changes can influence the migration of ethnic groups through both direct and indirect factors, forming new migration flows and altering the dynamics of cultural and social interaction. Studying these phenomena is crucial for the proper planning of future migration policies and for understanding the mechanisms of ethnic adaptation.

KEYWORDS: migratory movements, ecosystem, ecological process, resource, agroecological changes, biodiversity, radiation pollution, migration.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Adilbayeva, A.S., Akasheva, D.Zh., Kumarhanova, E.B. (2026). Ecological processes and their impact on migration processes (ethnic relocation). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 102-116. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_7

---

* Corresponding author: Akasheva Dilnaz Zhuldyzkzy, e-mail: akasheva02@inbox.ru

КІРІСПЕ

Бұл мақалада экологиялық факторлардың этностардың миграциясына әсері теориялық және тарихи мысалдар арқылы жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – экологиялық өзгерістер мен этностар қозғалысының өзара байланысын ашу және оның қазіргі заманғы үдерістердегі орнын анықтау.

Экологиялық процестер – климаттың өзгеруі, шөлейттену, табиғи апаттар, экожүйелердің бұзылуы – адамның өмір сүру жағдайына, табиғи ресурстарды пайдалану мүмкіндіктеріне және белгілі бір аймақта тұрақтап қалу қабілетіне тікелей әсер етеді. Тарихи деректер көрсеткендей, адамзаттың ежелгі дәуірден бері миграциялық қозғалыстары көбінесе қоршаған ортаның табиғи өзгерістеріне жауап ретінде туындаған. Мысалы, мұз дәуірлерінің аяқталуы немесе құрғақшылық кезеңдері халықтардың жаңа мекендерге көшуіне түрткі болған.

Экологиялық өзгерістер миграцияның қозғаушы күші ғана емес, сонымен бірге этностардың жаңа табиғи және әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне ықпал ететін маңызды фактор ретінде де көрінеді. Белгілі бір этностың жаңа экологиялық ортаға бейімделуі оның шаруашылық түрінің, мәдениетінің және өмір салтының өзгеруіне алып келуі мүмкін. Сонымен қатар, экологиялық өзгерістер этностардың әлеуметтік ұйымдарына, мәдени байланыстарға және саяси құрылымдарға да әсер етеді. Әсіресе табиғи ресурстардың тапшылығы және жердің құнарсыздануы этностар арасында ресурстар үшін бәсекелестікті күшейтіп, жаңа қоныстарға көшуді қажет еткен.

Бұл мақалада этностардың миграциясына әсер ететін негізгі экологиялық факторлар тереңінен зерттеледі, сондай-ақ олардың әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымдарға тигізетін ықпалы талданады. Миграциялық процестер тек бір аймақтың ішіндегі ғана емес, сондай-ақ халықаралық деңгейдегі әлеуметтік өзгерістерге әсер ететін фактор болып табылады. Мысалы, белгілі бір аймақтағы экологиялық дағдарыс, мысалы, шөлейттену немесе су тапшылығы, өзге елдерге қоныс аударған халықтардың көбеюіне және халықаралық көші-қон саясатының қайта қаралуына әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы жаһандық экологиялық дағдарыстардың (мысалы, климаттың жаһандық жылынуы, судың тапшылығы, биологиялық әртүрліліктің азаюы) болашақтағы миграциялық қозғалыстарға ықтимал әсері де қарастырылады. Бұл факторлар тек этностардың физикалық көшуін ғана емес, сонымен қатар олардың мәдени интеграциясын, жаңа қоғамдарға бейімделуін, және түрлі әлеуметтік және саяси құрылымдардағы жаңа өзгерістерді алып келуі мүмкін. Әсіресе экологиялық қауіп-қатерлердің күшеюі халықтардың мәжбүрлі қоныс аударуын жиілетіп отыр. Бұл өз кезегінде жаңа әлеуметтік қақтығыстарға, мәдени өзара әрекеттестікке және халықаралық көші-қон саясатының қайта қаралуына себеп болуы мүмкін. Сонымен бірге, миграциялық үдерістердің терең экологиялық себептері мен әлеуметтік-саяси салдарын түсіну, тек қазіргі заманның ғана емес, болашақта да жаһандық деңгейдегі экологиялық және әлеуметтік теңсіздікті шешуге бағытталған ғылыми зерттеулер мен саясаттар қалыптастыруға көмектеседі.

Мақалада сонымен қатар экологиялық қауіп-қатерлердің халықтың денсаулығына әсері, экологиялық миграцияның жаңа тенденциялары және миграцияның саяси әсерлері сияқты қосымша аспектілер талқыланады. Бұл мәселелер қазіргі заманғы қоғамның алдында тұрған негізгі экологиялық және саяси сұрақтарды қозғап, көші-қон мәселесінің тек экономикалық немесе әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге экологиялық көзқарас тұрғысынан да қарастыру қажеттілігін көрсетеді.

Экологиялық үдерістердің миграцияға бірнеше әсерлері болады, соларға тоқталсақ, бірінші әсері климаттың өзгеруі.

Климаттық өзгерістердің нәтижесінде кейбір аймақтарда өмір сүру жағдайлары қиындай түседі. Мысалы, шөлейттену, теңіз деңгейінің көтерілуі, су тапшылығы, табиғи апаттар (су тасқыны, құрғақшылық, жер сілкінісі) халықты өз аймақтарынан көшуге мәжбүр етеді. Бұндай көші-қон үрдісіндегі адамдарды климаттық мигранттар деп атайды. Яғни, климаттың өзгеруі немесе қоршаған ортадағы табиғи апаттар салдарынан уақытша немесе тұрақты түрде өз мекенінен басқа жерге қоныс аударуға мәжбүр болған адамдар. Мұндай жағдайлар көбіне ауыл

шаруашылығына тәуелді этностарға әсер етеді, себебі олардың өмір сүруі тікелей табиғи ресурстарға байланысты.

Климаттық өзгерістердің көші-қонға әсері көбіне адамдардың өмір сүру үшін қажетті ресурстарға қол жеткізу қабілетінің төмендеуімен байланысты. Ауа райының күрт өзгеруі, жауын-шашынның ауытқуы, ауыл шаруашылығы үшін қолайсыз жағдайлардың пайда болуы адамзаттың өмір сүру салтына және экономикалық тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Мысалы, құрғақшылық кезеңдері ауыл шаруашылығына тәуелді халықты егіншілікпен айналысатын аймақтардан өзге жерлерге көшуге мәжбүр етеді. БҰҰ деректеріне сүйенсек, 2022 жылы табиғи апаттар салдарынан 32,6 миллион адам ішкі көші-қонға ұшыраған, ал 2050 жылға қарай климаттық себептермен 200 миллионға жуық адам өз аймақтарынан көшуі мүмкін деген болжам бар.

Бангладеш сияқты елдерде, теңіз деңгейінің көтерілуі нәтижесінде жыл сайын 500,000-нан астам адам жағалаулық аймақтардан ішкі миграцияға ұшырайды. Сахель аймағында Солтүстік Африка жерінде шөлейттену мен құрғақшылық салдарынан миллиондаған адам ауыл шаруашылығынан бас тартып, қалаларға қоныс аударуға мәжбүр болады. Бұл көрініс климаттық миграцияның жаһандық масштабы мен оның адамның өмір сүру шарттарына әсерін айқын көрсетеді.

Климаттың өзгеруі экожүйелердің қалыпты функцияларын да өзгерте алады. Ауа температурасының көтерілуі, жауын-шашынның ауытқуы, құрғақшылықтың жиілеуі және су ресурстарының өзгеруі өсімдіктер мен жануарлардың жаңа жағдайларға бейімделу қажеттілігін арттырады. Табиғаттағы тепе-теңдіктің бұзылуы, кейбір түрлердің жойылып кетуі немесе таралу аймақтарының өзгеруі биоалуантүрліліктің азаюына алып келеді. Сонымен қатар, экологиялық процестердің өзгеруі жергілікті экожүйелердегі су, көміртегі және азот циклдерінің өзгеруіне әкеп соғады. Бұл өзгерістер ғаламдық деңгейде де байқалып, мысалы, мұздықтардың еруі немесе теңіз деңгейінің көтерілуі сияқты үлкен экологиялық дағдарыстарға алып келеді.

Климаттық өзгерістердің әсерінен экологиялық теңсіздіктер тереңдей түсуі мүмкін, себебі қоршаған ортадағы тұрақсыздықтар мен табиғи апаттар халықтар арасындағы әлеуметтік теңсіздікті күшейтуі ықтимал. Әсіресе экологиялық дағдарыстардың ықпалы ең әлсіз және кедей қоғамдарға көбірек сезіледі, себебі олар табиғи ресурстарға тәуелді және бұл өзгерістерге бейімделу қабілеттері шектеулі. Мұның өзі жаңа миграциялық толқындарға, сонымен қатар әлеуметтік, саяси және экономикалық тұрақсыздықтарға себеп болуы мүмкін.

Климаттық өзгерістердің тек экожүйелер мен адамдарға емес, сондай-ақ саяси, экономикалық жүйелерге де кері әсерін тигізетіні анық. Жаһандық экологиялық дағдарыстарды шешу үшін халықаралық ынтымақтастық қажет, бірақ климаттық миграция мен экологиялық теңсіздікті жөну үшін жеке мемлекеттер мен өңірлік ұйымдар да белсенді әрекет етуі тиіс. Климаттық өзгерістердің салдарын жеңілдету, тұрақты экожүйелер мен табиғи ресурстарды қорғау үшін инновациялық әдістер мен шешімдер қажет.

Осылайша, климаттық өзгерістер тек экологиялық және экономикалық процестерді ғана емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік жүйелерді де өзгертіп, этностардың миграциясына үлкен әсерін тигізуде. Тұрақты экологиялық жүйелер мен адамзаттың тіршілік жағдайларын сақтау үшін кешенді шаралар қабылдануы керек.

Табиғи ресурстардың сарқылуы экологиялық және әлеуметтік дағдарыстарды күшейтуі мүмкін, өйткені жергілікті халықтар мен этностар арасында осы ресурстарға қол жеткізу үшін бәсекелестік артады. Табиғи ресурстардың азаюы, мысалы, су ресурстарының тапшылығы немесе ормандардың кесілуі, жердің деградациясы мен шөлейттену сияқты экологиялық процестер халықтың экономикалық жағдайына теріс әсер етеді, сонымен қатар әлеуметтік шиеленістердің күшеюіне әкеледі. Қоғамдық бірліктің төмендеуі мен әлеуметтік

тұрақсыздықтың артуы миграциялық процестерді де шиеленістіреді. Бұл жағдайда табиғи ресурстардың тапшылығы экономикалық мүмкіндіктердің азаюына, жұмыссыздықтың өсуіне, өмір сүру деңгейінің төмендеуіне алып келуі мүмкін, нәтижесінде халық көшуге мәжбүр болады.

Ресурстардың сарқылуы кейде этностар арасында тікелей қақтығыстар мен дауларды туындатуы мүмкін, өйткені жер, су және басқа табиғи ресурстарға қол жеткізу – этникалық топтардың тіршілігі мен мәдениеті үшін маңызды. Мысалы, ауыл шаруашылығына тәуелді қоғамдарда су мен жер тапшылығы олардың дәстүрлі шаруашылығын жүргізу мүмкіндігін шектейді, бұл этностардың өз аумақтарынан қоныс аударуына әкеледі.

Көшіп барған аймақта жаңа жағдайларға бейімделу көптеген қиындықтарды тудырады. Жаңа жерлерде этникалық топтардың мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлерін сақтау қиын болады, өйткені олар жаңа әлеуметтік және экономикалық шарттармен бетпе-бет келеді. Бұл өз кезегінде этностардың өз мәдениетін қорғау, тілдерін сақтау және әлеуметтік интеграция мәселелерін көтереді. Сонымен қатар, басқа этностармен арадағы қарым-қатынастар мен қақтығыстар жаңа жерлерде этникалық қауымдастықтардың қалыптасуына әсер етуі мүмкін.

Нәтижесінде, табиғи ресурстардың сарқылуы тек экологиялық және экономикалық мәселелер туындатпайды, сонымен бірге әлеуметтік және мәдени процестерге теріс әсер етеді. Бұл этникалық топтардың өмір салтын өзгертуге, қоғамдағы орны мен әлеуметтік құрылымына қауіп төндіреді. Сонымен қатар, табиғи ресурстардың тапшылығы миграцияның кеңеюіне және әлем бойынша әлеуметтік шиеленістердің күшеюіне себеп болуы мүмкін.

АГРОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

Ауыл шаруашылығы өндірісінің өзгеруі және аграрлық жерлердің құлдырауы халықтың миграциясына айтарлықтай әсер етуде, әсіресе ауылдық аймақтардан қалаларға немесе басқа елдерге көшу тенденциясы байқалады. Аграрлық өндірістің тұрақсыздығы, табиғи ресурстардың сарқылуы және экологиялық дағдарыстар адамдарды өздерінің дәстүрлі шаруашылығын жүргізу мүмкіндіктерінен айырып, жаңа жерлерге көшуге мәжбүр етеді. Бұл процесс әсіресе ауыл шаруашылығына тәуелді этникалық топтарға қатты әсер етеді, себебі олар үшін жер мен су ресурстарының қолжетімділігі тіршіліктің негізі болып табылады.

Тарихта агроэкологиялық жағдайлардың нашарлауы көптеген халықтардың миграциясын тудырғанын көруге болады. Мысалы, Орта Азияда көшпелі халықтар климаттың өзгеруі мен экологиялық факторларға байланысты үнемі жаңа жайылымдар мен егіншілікке қолайлы жерлерді іздеп қоныс аударған. Түркі және моңғол тайпаларының көшуі көбінесе экологиялық факторларға байланысты болғаны тарихтан белгілі.

Қазақстан мен Орталық Азияда орын алған экологиялық дағдарыстар, оның ішінде Арал теңізінің тартылуы, агроэкологиялық жағдайлардың нашарлауына айқын мысал бола алады. Арал теңізінің экологиялық апаты аймақтағы халықтардың миграциясын жеделдетті. Сырдария мен Өмудария өзендерінің суын ауыл шаруашылығы алқаптарына бұру Арал теңізінің деңгейін күрт төмендетіп, оның экологиялық балансына үлкен әсер етті. Бұл жағдайдың салдары өте ауыр болды: суармалы жерлердің кебуі, топырақтың тұздануы және ауыл шаруашылығының құлдырауы аймақтың тұрғындарын күнкөріс көзін жоғалтуға алып келді. Арал теңізінің тартылуы миллиондаған адамды өз жерінен көшуге мәжбүр етті.

Арал теңізінің экологиялық дағдарысы агроэкологиялық миграцияның айқын мысалы болып табылады. Қызылорда облысы мен Өзбекстанның Қарақалпақстан өңірінен мыңдаған адам қалаларға көшіп, жаңа өмір сүру жағдайларына бейімделді. Бұл процесс этностардың мәдени ерекшеліктерін сақтауға қиындықтар туғызып, олардың дәстүрлі өмір салтын өзгертуге мәжбүр етті. Миграцияның нәтижесінде қалаларда жаңа этникалық қауымдастықтар қалыптасып, қоғамдағы әлеуметтік және мәдени өзгерістер орын алды.

Қазақстан үкіметі мен халықаралық ұйымдар Арал теңізінің экологиялық апатын жою

мақсатында бірқатар жобаларды жүзеге асырды, оның ішінде Кіші Арал жобасы, яғни Көкарал бөгеті салынды. Бұл жобаның нәтижесінде Солтүстік Арал аймағындағы су деңгейі біршама қалпына келіп, жергілікті балық шаруашылығы қайта жанданды. Бірақ Оңтүстік Арал әлі де экологиялық апат аймағы болып қалуда, ал оның салдары жергілікті халықтың миграциясын жалғастыруда.

Қазіргі уақытта климаттың өзгеруі ауыл шаруашылығына да әсер етуін тоқтатқан жоқ. Су тапшылығы, жер деградациясы және табиғи апаттар қазіргі заманғы экологиялық дағдарыстарға айналып, миграциялық процестерді жеделдетуде. Әсіресе ауыл шаруашылығымен айналысатын халықтар үшін бұл қиындықтар күнкөріс көзінің шектелуіне, жұмыс орындарының азаюына және өмір сүру жағдайларының күрт нашарлауына әкелуде. Болашақта климаттың өзгеруі мен экологиялық апаттар тұрғындардың көшіп-қонуына әкелетін басты факторлардың бірі болып қала бермек.

Бұл жағдайлар табиғи ресурстардың сарқылуы, агроэкологиялық жағдайлардың нашарлауы және климаттық өзгерістердің миграциялық процестермен өзара байланысын айқын көрсетеді. Экологиялық миграцияның ауқымы мен маңыздылығы, әсіресе ауылдық аймақтардан қалаларға көшу және басқа елдерге эмиграция жасайтын адамдардың санының өсуі, қазіргі кезде әлемдік қауымдастықтың басты назарында.

ТАБИҒИ АПАТТАР

Табиғи апаттар этностардың қоныс аударуына айтарлықтай зиян келтіреді және олардың әлеуметтік, экономикалық, мәдени жағдайына елеулі әсерін тигізеді. Қоныс аударудың негізгі себептері ретінде бірнеше табиғи апат түрлерін атауға болады: жер сілкіністері, су тасқындары, орман өрттері, құрғақшылықтар және тайфундар. Бұл апаттардың этностарға әсері төмендегідей сипатта болады:

Физикалық қауіп, яғни, адамның өміріне тікелей қатысы болады. Үйлердің қирауы, инфрақұрылымның бұзылуы, ауыз су тапшылығы және азық-түлік жетіспеушілігі сияқты мәселелер салдарынан адамдар мәжбүрлі түрде басқа аймақтарға қоныс аударады.

Экономикалық залал, көптеген этностар табиғи ресурстарға немесе жергілікті экономикалық жүйелерге тәуелді. Табиғи апаттар шаруашылықты, егіншілікті, мал өсіруді және басқа да тіршілік көзі болып табылатын салаларды жояды. Нәтижесінде халық жұмыссыздыққа ұшырап, басқа аймақтарға немесе қалаларға көшуге мәжбүр болады.

Мәдени ерекшеліктердің жоғалуы, көшіп-қону салдарынан этностардың мәдени ерекшеліктері, дәстүрлері, тілі және өмір салты өзгеріске ұшырауы мүмкін. Кейбір жағдайларда бұл мәдени элементтер уақыт өте келе жойылып кетуі мүмкін.

Әлеуметтік кедергілер, қоныс аударған халық жаңа аймақта тұрғылықты халықпен мәдениетаралық кедергілерге тап болуы мүмкін. Бұл жағдай этностар арасындағы шиеленістердің туындауына немесе әлеуметтік ыдырауға әкелуі мүмкін.

Этностардың құқығының бұзылуы, қоныс аударуға мәжбүр болған этностардың заңды құқықтары бұзылуы ықтимал. Жергілікті билік органдары мен халықаралық ұйымдар бұл халықтардың мәселелерін шеше алмауы немесе жеткіліксіз көмек көрсетуі мүмкін.

Табиғи апаттар этностарға үлкен залал келтіре отырып, олардың қоныс аударуына ықпал етеді, бұл тек әлеуметтік-экономикалық емес, сондай-ақ мәдениетаралық өзгерістерге де әкеледі.

Табиғи апаттар, әсіресе климаттың өзгеруі мен адам әрекетінің салдарынан жиі әрі қарқынды бола бастады. Осы жағдайларға тиімді алдын алу және бейімделу стратегиялары маңызды болып отыр. Мұндай стратегиялардың негізінде әртүрлі тәсілдер мен жүйелер қалыптасқан. Олардың ішінде ерте ескерту жүйелері, көшуді жоспарлау және инфрақұрылымды жақсарту сияқты негізгі бағыттар қарастырылады. Соның ішінде, ерте ескерту жүйелеріне тоқталсақ, ерте ескерту жүйелері табиғи апаттардың пайда болуын алдын ала анықтап, адамдарды ескерту үшін маңызды құрал болып табылады. Бұл жүйелер апаттардың ықтимал уақытта пайда болуын болжауға мүмкіндік береді және халықты тиісті

дайындыққа шақырады. Мысалы, дауыл, жер сілкінісі, су тасқыны сияқты табиғи апаттар бойынша ескерту жүйелері табиғи құбылыстарды бақылайтын құрылғыларды қолдану арқылы іске қосылады. Бұл жүйелердің тиімділігі халықтың қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді, өйткені олар адамдарды уақытында қауіпсіз орындарға көшіріп, қажетті шараларды қабылдауға мүмкіндік береді.

Келесі көшуді жоспарлау - табиғи апаттардан кейінгі қалпына келтіру жұмыстарын жеңілдету және адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды шара болып табылады. Бұл процесс әртүрлі деңгейде ұйымдастырылуы мүмкін: мемлекет деңгейінде көшуді ұйымдастыру, жедел қызметтер мен жергілікті билік органдарының үйлесімді жұмысы, сондай-ақ халыққа көшу жолдары мен орындары туралы ақпараттың уақытында берілуі қажет. Сонымен қатар, көшуді жоспарлау кезінде тұрғындардың әлеуметтік және экономикалық жағдайлары ескеріледі. Апат аймағында қалған адамдарды көшіру үшін, көлік инфрақұрылымын жақсарту және эвакуация жолдарының тиімділігі жоғары болуы керек.

Соңғы тиімді шара инфрақұрылымды жақсарту, яғни табиғи апаттардың салдарын азайту үшін инфрақұрылымды жақсарту маңызды рөл атқарады. Апаттарға қарсы тұруға арналған құрылыс нормаларын қатаң сақтау, су басуға қарсы бөгеттер мен нығайтылған ғимараттарды салу, электр және байланыс жүйелерін резервтік қуатпен қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрғын үйдің төзімділігін арттыру сияқты шаралар қолданылуы тиіс. Бұл инфрақұрылымдық шаралар апаттар кезінде адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ қалпына келтіру жұмыстарын жылдамдатуға мүмкіндік береді.

Табиғи апаттардың алдын алу мен бейімделу стратегияларының тиімділігі осы шаралардың жүйелі түрде жүзеге асырылуына байланысты. Ерте ескерту жүйелері, көшуді жоспарлау және инфрақұрылымдық жақсартулар апаттардың адам өміріне және экономикаға келтіретін зияндарын айтарлықтай төмендетеді. Сонымен қатар, халықтың табиғи апаттар жағдайында жауапкершілігін арттыру және апаттармен күресуге дайын болу олардың қауіпсіздігі үшін маңызды қадам болып табылады.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫ

Ірі өнеркәсіптік қалалар мен аймақтарда ауаның және судың ластануы тұрғындардың денсаулығына кері әсер етеді. Бұл этностардың өмір сүру жағдайларының нашарлауына, аурулардың таралуына және сол аймақтардан көшіп кетуіне себеп болады. Кейбір аудандарда өнеркәсіптік қалдықтар немесе басқа да ластану көздері экологиялық апаттарға (радиоактивті ластану, химиялық қалдықтар) әкелуі мүмкін. Бұл жағдайлар да тұрғындардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін көшу қажеттілігін туындатады.

Мысалы, Қазақстан экологиялық тарихында Семей ядролық полигоны мен Байқоңыр маңы сияқты аймақтар ерекше орын алады. Бұл екі аймақ та экологиялық дағдарыстардың айқын мысалдары болып табылады.

Семей ядролық полигоны – Кеңес Одағы кезеңінде ядролық қаруды сынау үшін пайдаланылған әлемдегі ең үлкен ядролық сынақ полигонының бірі. Бұл полигон 1949 жылдан бастап 1989 жылға дейін жұмыс істеп, жалпы саны 456 ядролық сынақ өткізілген. Оның ішінде атмосфералық, жер үсті және жер асты сынақтары болды. Семей ядролық полигонының орналасқан аймағы Қазақстанның Шығыс Қазақстан облысында, әсіресе Курчатов қаласының маңында еді.

Семей ядролық полигонының экологиялық және әлеуметтік зардаптары өте ауыр болды. Ең басты экологиялық әсері – радиациялық ластану. Ядролық сынақтар ауаға, жерге және су көздеріне радиация таратып, аймақтағы экожүйелерге, жергілікті флора мен фаунаға үлкен зиян келтірді. Радиоактивті заттар топырақ пен судың құрамында қалып, ұзақ уақыт бойы экологиялық тепе-теңдікті бұзды.

Аймақтағы тұрғындар, әсіресе Курчатов қаласының және полигонның айналасындағы

ауылдардың тұрғындары, радиациялық сәулелерден зардап шекті. Бұл сәулелердің әсерінен онкологиялық аурулар, генетикалық мутациялар және басқа да денсаулық мәселелері жиі байқалды. Семей аймағында көптеген адамдарда тұқым қуалайтын аурулар, балалардың денсаулығында ауытқулар, иммундық жүйенің әлсіреуі сияқты проблемалар анықталды.

Сонымен қатар, экожүйелердің бұзылуы да айқын байқалды. Семей ядролық полигонында жүргізілген сынақтар жердің, топырақтың, ауаның және су көздерінің ластануына себеп болды. Аймақтағы флора мен фауна түрлері азайып, көптеген жануарлар мен өсімдіктер жойылып кетті. Экологиялық жағдайдың нашарлауы ауыл шаруашылығын да елеулі түрде әсер етті, себебі топырақтың сапасы төмендеп, су көздері ластанды.

Жергілікті халықтың өмірі мен тұрмысы да қатты өзгерді. Көптеген тұрғындар радиациялық ластанудан қашып, басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. Мұндай көші-қон халықтың әлеуметтік жағдайына кері әсерін тигізіп, жаңа жерде өмір сүруге бейімделу, жұмыс табу және әлеуметтік қызметтерге қол жеткізу мәселелерін туындатты.

Семей ядролық полигонының экологиялық және әлеуметтік зардаптарын азайту үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі мен халықаралық ұйымдар бірқатар шараларды қабылдады. 1991 жылы Семей полигонындағы сынақтар тоқтатылды, ал 1993 жылы Қазақстан ядролық қарудан бас тартты. 1992 жылы Семей аймағын ядролық сынақтар жүргізілген аймақ ретінде жабу туралы шешім қабылданды, бұл халықтың денсаулығын қорғау және экологиялық қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу үшін маңызды қадам болды.

Семей ядролық полигонының тарихы мен оның экологиялық зардаптары қазіргі таңда әлемдік деңгейде танылған экологиялық апаттардың бірі болып саналады. Бұл оқиға адамдардың радиациялық қауіптер туралы хабардар болуын арттырды, ядролық қарулардың сынақтарынан туындайтын экологиялық және әлеуметтік мәселелерге назар аударды.

Экологиялық және әлеуметтік зардаптары:

– Радиациялық ластану: Семей ядролық полигонының жақын аймақтарында радиациялық деңгей өте жоғары болды. Бұл аймақтың тұрғындары жиі ауруларға, оның ішінде онкологиялық ауруларға, генетикалық бұзылуларға және басқа да денсаулық мәселелеріне ұшырады.

– Экожүйенің бұзылуы: Ядролық сынақтар экожүйелердің ауыр зардаптарына, топырақтың ластануына және биоалуантүрліліктің азаюына әкелді. Радиоактивті заттардың ауаға және суға таралуы табиғи ресурстарды ластаған.

– Миграция: Семей полигонының экологиялық жағдайы көптеген тұрғындарды, әсіресе ауыл шаруашылығымен айналысатын халықты, көшіруге мәжбүр етті. Бұл халықтың көші-қонуына әлеуметтік және экономикалық мәселелер қосылды. Жаңадан қоныс аударған адамдар өздерінің мәдениеті мен дәстүрлерін сақтап қалуда қиындықтарға тап болды. Бұл жағдай этностардың мәдени ерекшеліктерін сақтауға кедергі келтіріп, олардың дәстүрлі өмір салтының өзгеруіне ықпал етті.

Семей полигонының экологиялық жағдайын жақсарту үшін бірқатар шаралар қабылданды. Олардың бірі – экологиялық зиянды жою және халықтың денсаулығын қорғау бағдарламаларын іске асыру. Сонымен қатар, Семей полигонындағы радиациялық ластану деңгейін төмендету мақсатында ғылыми зерттеулер мен қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде.

Байқоңыр ғарыш айлағы – әлемдегі ең үлкен ғарыш айлағының бірі, ол Кеңес Одағының кезеңінде ғарышқа зымырандарды ұшыру үшін пайдаланылды. Қазіргі таңда Байқоңыр Қазақстанның Қызылорда облысында орналасқан және Ресей Федерациясының ғарыш саласына жататын аймақ болып табылады. Байқоңыр мен оның айналасындағы аймақтар экологиялық тұрғыдан ауыр зардаптардан өтуде.

Экологиялық және әлеуметтік зардаптары:

– Ауаның ластануы: Байқоңырдан ұшырылған зымырандардың қалдықтары мен ғарышқа ұшырылатын құрылғылардың химиялық компоненттері қоршаған ортаны ластайды. Бұл аймақтағы ауаның ластануы денсаулыққа теріс әсерін тигізеді.

– Жердің деградациясы: Байқоңыр ғарыш айлағының айналасындағы жерлердің көп бөлігі суармалы емес, күрделі экологиялық жағдайға тап болды. Ғарышқа ұшырылған зымырандар мен басқа да құрылғылардың қалдықтары топырақтың ластануына және жердің деградациясына әкелді.

– Жергілікті халықтың көші-қоны: Байқоңыр аймағында халықтың көп бөлігі ауыл шаруашылығымен айналысқан, бірақ экологиялық жағдайдың нашарлауы олардың күнкөріс көзін жоғалтуына және көші-қонға мәжбүр болуына себеп болды. Қоршаған ортаның ластануы мен шаруашылықтың құлдырауы көптеген этностар мен топтардың қоныс аударуына әкелді. Миграцияның нәтижесінде этностар жаңа жерлерде әлеуметтік және мәдени бейімделу мәселелеріне тап болды, бұл өз кезегінде жаңа әлеуметтік құрылымдардың қалыптасуына ықпал етті.

Семей ядролық полигоны мен Байқоңыр маңы Қазақстандағы экологиялық дағдарыстардың айқын мысалдары болып табылады. Бұл апаттар халықтың денсаулығына, экожүйелерге және әлеуметтік құрылымдарға теріс әсер етті. Адамдар экологиялық жағдайдың салдарынан көшуге мәжбүр болып, жаңа жағдайларға бейімделуге тура келді. Осыған байланысты экологиялық апаттар мен миграция арасындағы байланысты терең зерттеу және тиімді шешімдер қабылдау өте маңызды.

Қоршаған ортаның ластануы мен этностардың мәдени бейімделуі: Экологиялық дағдарыстар мен миграция этностардың мәдениетіне терең әсер етеді. Бұл процесс табиғи апаттардың және қоршаған ортаның ластануы салдарынан басталады, және ол этникалық топтардың әлеуметтік құрылымдары мен мәдени ерекшеліктеріне күрделі өзгерістер әкеледі. Қоныс аудару кезінде халықтар өздерінің мәдени ерекшеліктерін сақтауға, жаңа қоғамда жаңа әлеуметтік құрылымдарға бейімделуге мәжбүр болады. Бұл жағдай жаңа мәдени араласуларға, этникалық топтардың мәдени идентификациясына, сондай-ақ олардың жаңа қоғамдағы орнына айтарлықтай әсер етеді.

Миграция нәтижесінде көптеген этностар өздерінің дәстүрлі шаруашылығын және мәдени өмір салтын өзгертуге, кейде жаңа әлеуметтік жағдайлармен толықтай үйлесім табуға қиындықтармен бетпе-бет келеді. Бұл бейімделу процесі көбінесе әлеуметтік, мәдени және психологиялық деңгейде стресс пен қиындықтарға әкеледі. Мысалы, табиғи апаттар мен экологиялық дағдарыстар нәтижесінде қоныс аударған халықтар жаңа жерде өзінің дәстүрлі шаруашылығын жалғастыра алмайды, бұл өз кезегінде оларды жаңа еңбек нарығына бейімделуге, кәсіби дағдыларын өзгертуге мәжбүр етеді.

Қоршаған ортадағы өзгерістер, әсіресе экологиялық апаттар мен ластану, халықтың денсаулығына теріс әсерін тигізіп, олардың әлеуметтік құрылымдарын өзгертуге себеп болады. Өзіне тән мәдени ерекшеліктер мен өмір салтын сақтап қалу үшін адамдар жаңа ортада мәдени сәйкестіктерін қайта қарастырады, жаңа әлеуметтік топтарға қосылады, бұл өз кезегінде олардың қоғамдағы орны мен рөліне әсер етеді. Миграцияның арқасында әртүрлі этностар мен мәдениеттердің араласуы орын алады, бұл белгілі бір уақыт аралығында жаңа мәдени идентификацияның қалыптасуына әкеледі. Әсіресе ауылдық жерлерден қалаларға көшу жағдайында бұл құбылыс айқын көрінеді, өйткені қала өмірі мен ауыл өмірінің айырмашылығы, жаңа орта мен құндылықтардың өзгешелігі адамдардың мәдени бейімделуіне ерекше ықпал етеді.

Мәдени бейімделудің аспектілері:

– Тілдік бейімделу: Мигранттар үшін тіл үйрену, жаңа ортаға бейімделудің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл әсіресе көпұлтты немесе көптілді аймақтарда және

миграциялық ағындардың үлкен ауқымымен сипатталатын жерлерде өзекті болып табылады. Тілдік кедергілер адамдардың әлеуметтік қатынастарын қиындатуы мүмкін және жаңа қоғамға толықтай енуіне кедергі жасайды.

–Құндылықтар мен дәстүрлердің өзгеруі: Миграция кезінде әртүрлі мәдени құндылықтар мен дәстүрлердің араласуы орын алады. Адамдар жаңа әлеуметтік құрылымдарға енген кезде өздерінің бұрынғы дәстүрлерін сақтау мен жаңа қоғамдағы құндылықтарды қабылдау арасында теңгерім табуы қажет болады. Бұл процесс халықтың мәдени идентификациясына, дәстүрлеріне және ұлт ретінде өзін-өзі тануына әсер етеді.

–Дін мен дінге қатысты дәстүрлердің әсері: Дін де мәдени бейімделудің маңызды аспектісі болып табылады. Қоныс аударған этностар көбінесе өзінің діни наным-сенімдерін сақтай отырып, жаңа діндермен немесе дінсіздікпен бейімделуге ұмтылады. Бұл фактор мәдени шиеленістердің туындауына және жаңа қоғамда дінаралық қарым-қатынастардың дамуына әсер етеді.

–Қоғамдық құрылым мен әлеуметтік интеграция: Миграция кезінде жаңа әлеуметтік құрылымдар қалыптасады. Әр түрлі этностар жаңа ортада өздерінің қоғамдық құрылымдарын сақтайды, бірақ жаңа жердегі әлеуметтік қатынастарды түсіну мен оған бейімделу қиындық тудырады. Бұл жағдай этностардың әлеуметтік интеграциясына әсер етеді. Мигранттар кейде қоғамда толыққанды орнығып, жаңа ортаға бейімделуге қиыншылықтар туындайды.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДАҒДАРЫСТАР МЕН МИГРАЦИЯНЫҢ ҰЗАҚ МЕРЗІМДІ ӘСЕРЛЕРІ

Экологиялық дағдарыстар мен миграцияның ұзақ мерзімді әсерлері халықтардың әлеуметтік және мәдени дамуында маңызды рөл атқарады. Бірнеше буыннан тұратын миграциялық үрдістер кезінде этностардың мәдени бейімделуі кезең-кезеңімен жүзеге асырылады. Мысалы, алғашқы көшіп келушілер жаңа жерде өмір сүре отырып, өздерінің дәстүрлерін сақтап қалады, бірақ келесі ұрпақтар жаңа қоғамның ықпалымен бейімделіп, жергілікті мәдениетпен бірігіп кетуі мүмкін. Бұл процесс ұзақ уақытқа созылуы мүмкін және оның барысында көптеген әлеуметтік және мәдени өзгерістер орын алады.

Сондай-ақ, экологиялық миграцияның нәтижесінде пайда болатын жаңа әлеуметтік құрылымдар көбінесе бұрынғы ауылдық немесе дәстүрлі қоғамдық қатынастарды өзгертуге әкеледі. Миграцияның бірінші кезеңінде тұрғындар жаңа жерде әлеуетті қиындықтарға тап болуы мүмкін, бірақ ұзақ мерзімді перспективада олар жаңа қоғамда белсенді және өнімді мүшелерге айнала алады. Әсіресе, мигранттар білім, еңбек нарығында жаңа мүмкіндіктер мен әлеуметтік жағдайларды таба отырып, жаңа ортада жетістікке жетуі мүмкін.

Миграцияның экологиялық жүйелерге әсері. Экологиялық дағдарыстар мен миграцияның өзара байланысы күрделі және көпқырлы құбылыс болып табылады. Табиғи ресурстардың сарқылуы, экологиялық апаттар және қоршаған ортаның ластануы халықтардың көші-қонуына және жаңа жерлерде бейімделуіне тікелей әсер етеді. Осы факторлар этностардың мәдени бейімделуі мен әлеуметтік құрылымдарының өзгеруіне себеп болады, сондай-ақ экологиялық жүйелерге теріс ықпалын тигізеді.

Табиғи ресурстардың сарқылуы және экологиялық шиеленіс.

Табиғи ресурстардың, мысалы, жер, су, орман және пайдалы қазбалардың тапшылығы халықтар арасында бәсекелестікті күшейтеді. Бұл мәселе этникалық топтар арасында жерді пайдалану немесе ресурстарға қол жеткізу құқығы үшін дау-жанжалдардың туындауына әкелуі мүмкін. Ресурстардың азаюы әлеуметтік шиеленістерді өршітеді, бұл этностардың мәжбүрлі миграциясын тудырып, олардың өмір салты мен мәдениетін өзгертеді. Миграцияның нәтижесінде халықтар жаңа ортада өмір сүруге бейімделіп, өздерінің мәдени ерекшеліктерін сақтауға немесе өзгертуге мәжбүр болады. Мысалы, Арал теңізінің тартылуы мен

агроэкологиялық дағдарыс Қазақстан мен Өзбекстанның Арал маңы тұрғындарының қоныс аударуына себеп болды. Бұл апат аймақтың экологиялық жүйесін бұзып, әлеуметтік және мәдени салдарларға әкелді.

Қоршаған ортаның ластануы мен денсаулыққа әсері.

Ірі өнеркәсіптік қалалар мен экологиялық апат аймақтарында ауа мен судың ластануы халықтың денсаулығына кері әсер етеді. Семей ядролық полигоны мен Байқоңыр ғарыш айлағы сияқты аймақтар экологиялық зардаптардан зардап шегіп, халықтың көшуіне мәжбүр етті. Радиоактивті ластану мен химиялық қалдықтар жергілікті тұрғындардың денсаулығына теріс әсерін тигізіп, оларға жаңа аймақтарға көшу қажеттілігін туындатты. Мұндай жағдайлар этностардың мәдени бейімделуін қиындатады, себебі жаңа ортада өмір сүруге бейімделу барысында олар өздерінің дәстүрлерін сақтап қалуға тырысады, бірақ экологиялық қиындықтар мен жаңа әлеуметтік құрылымдарға ену көптеген қиындықтар тудырады.

Урбанизация және экологиялық жүйелерге әсері.

Миграция мен урбанизация табиғи ресурстарға жүктемені арттырып, экологиялық жүйелерді бұзуы мүмкін. Қалаларда инфрақұрылым салынуы, жаңа тұрғын үй алаңдарының пайда болуы және өнеркәсіптік нысандардың құрылуы табиғи жерлердің жойылуына және экосистемалардың әлсіреуіне әкеледі. Урбанизация нәтижесінде ормандар мен шалғындар, табиғи ландшафттар жойылып, олардың орнына құрылыс алаңдары мен өндірістік аймақтар пайда болады. Бұл флора мен фаунаға теріс әсер етеді, экологиялық жүйелердің бұзылуына себеп болады. Сонымен қатар, қалалардағы ауаның ластануы мен су тапшылығы экологиялық дағдарысқа ұрындыруы мүмкін. Жаңа тұрғындар санының өсуі қала маңындағы су ресурстарын теңгерімсіз пайдалануға әкеліп, экологиялық мәселелерді күшейтеді.

Климаттың өзгеруі және көші-қонның жаңа жағдайлары.

Климаттық өзгерістердің әсері де көші-қон процесіне әсер етеді. Жаһандық жылыну мен климаттық өзгерістер су тапшылығы, құрғақшылық және табиғи апаттардың жиілеуіне себеп болып, халықтың көшіп-қонуын күшейтеді. Осы өзгерістер табиғи ресурстардың тапшылығын тудырып, экологиялық дағдарысқа әкеледі. Ауыл шаруашылығымен айналысатын халық, климаттың өзгеруіне байланысты, жаңа жерлерге көшуге мәжбүр болады. Климаттық өзгерістер мен экологиялық апаттар арасында тығыз байланыс бар, және олар халықтың әлеуметтік және экономикалық жағдайына елеулі әсер етеді.

Қалалық инфрақұрылым және экологиялық тұрақтылық.

Урбанизация процесінің тағы бір маңызды салдары қалалық инфрақұрылымның дамуы мен экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы болып табылады. Қалаларда су, ауаның ластануы, қоқыс мәселелері, энергия тұтыну және табиғи ресурстардың шамадан тыс пайдаланылуы экологиялық дағдарысқа әкелуі мүмкін. Қалаларда инфрақұрылымның жетіспеушілігі, қалдықтарды басқарудың тиімсіздігі және экологиялық қауіпсіздіктің төмендеуі ресурстарды қайта пайдалану мен табиғи қорларды сақтау мәселелерін тудырады. Сонымен қатар, қала маңындағы аймақтарға миграция нәтижесінде урбанизация күшейіп, табиғи жүйелердің әлсіреуі мен экологиялық зиянға әкеледі.

Көші-қон мен урбанизация экологиялық дағдарыстар мен әлеуметтік өзгерістердің салдары ретінде экологиялық жүйелерге үлкен әсер етеді. Миграцияның нәтижесінде жаңа жерлерде экологиялық мәселелердің күрделенуі, табиғи ресурстардың тапшылығы, және әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі байқалады. Осыған байланысты, көші-қон мен урбанизацияның экологиялық және әлеуметтік аспектілерін үйлесімді басқару маңызды болып табылады. Экологиялық тұрақтылықты сақтау үшін қалалық инфрақұрылымның дамуы, экологиялық таза технологияларды енгізу және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселелеріне баса назар аудару қажет.

Кесте 1. Экологиялық факторлар мен олардың миграцияға әсері

Экологиялық фактор	Миграцияға әсері	Салдары
Климаттың өзгеруі	Шөлейттену, теңіз деңгейінің көтерілуі, су тапшылығы халықты көшуге мәжбүр етеді	Ауыл шаруашылығына кері әсер, экожүйенің бұзылуы
Табиғи ресурстардың сарқылуы	Жұмыссыздық, өмір сүру жағдайының нашарлауы	Әлеуметтік шиеленіс, этностар арасында қақтығыстар
Агроэкологиялық өзгерістер	Ауыл шаруашылығының құлдырауы, жердің тозуы	Ауыл тұрғындарының қалаларға немесе шетелге көшуі
Табиғи апаттар	Су тасқыны, құрғақшылық, жер сілкінісі, өрттер адамдарды қауіпсіз аймақтарға көшуге итермелейді	Тұрғын үйлердің жойылуы, экономикалық және мәдени шығындар
Қоршаған ортаның ластануы	Ауаның, судың ластануы – денсаулыққа зиян	Халықтың денсаулығының нашарлауы, көшуге мәжбүр болу

ҚОРЫТЫНДЫ

Экологиялық үдерістер мен этностардың миграциясы арасындағы өзара байланыс қазіргі таңда әлемдік масштабта маңызды мәселеге айналды. Климаттың өзгеруі, табиғи ресурстардың сарқылуы, агроэкологиялық жағдайлардың нашарлауы және табиғи апаттардың жиілеуі халықтың қоныс аударуына мәжбүр етеді. Осы факторлар экологиялық миграцияны күшейтеді, ол өз кезегінде жаңа экологиялық және әлеуметтік мәселелерді тудырады. Миграция процестері экожүйелердің бұзылуына, этностар арасындағы қақтығыстарға, жергілікті мәдениеттердің өзгеруіне және әлеуметтік тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Миграцияның экологиялық жүйелерге әсері де үлкен мәселе болып табылады. Халықтың жаңа аймақтарға көшуі экологиялық ресурстарға жаңа жүктеме түсіреді, бұл өз кезегінде жергілікті экожүйелердің сарқылуына және урбанизацияның күшеюіне әкеледі. Қалалар мен өнеркәсіптік аймақтардың кенәуі табиғи ресурстарды қайта бөлуді талап етеді, бұл жаңа экологиялық дағдарыстарға, сондай-ақ су тапшылығы, топырақтың деграациясы және басқа да экологиялық мәселелерге себеп болуы мүмкін. Қалалардың шоғырлануы және инфрақұрылымның дамуы экологиялық тепе-теңдікті бұзып, табиғи жерлердің жойылуына, ормандар мен су ресурстарының азаюына әкеледі.

Экологиялық миграцияның әлеуметтік салдары да елеулі. Халықтардың көшуі жаңа аймақтарда әлеуметтік шиеленістер мен қақтығыстарды күшейтуі мүмкін, әсіресе этностар арасында мәдени, тілдік және діндік айырмашылықтар болса. Бұл жағдай жергілікті тұрғындармен өзара түсіністікке және бейімделуге қатысты қиындықтарды туғызады. Мигранттар жаңа ортада еңбек нарығында бәсекелестікке, әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесінде қиындықтарға тап болуы мүмкін, бұл әлеуметтік тұрақсыздықтың пайда болуына ықпал етеді.

Осы мәселелерді шешу үшін бірнеше маңызды шаралар қарастырылуы қажет. Біріншіден, экологиялық қауіптерге бейімделу саясатын қалыптастыру өте маңызды. Мұндай саясат халықтың экологиялық дағдарыстарға және миграциядан туындайтын қиындықтарға бейімделуін жеңілдетуге көмектеседі. Бұл ретте экологиялық қауіптердің алдын алу, мигранттардың жағдайларын жақсарту және олардың жаңа қоғамда бейімделуін қамтамасыз ету мақсатында жергілікті және ұлттық деңгейде кешенді шаралар қолға алынуы тиіс.

Екіншіден, халықаралық ынтымақтастықты нығайту қажет. Экологиялық миграцияның салдары бір ғана мемлекеттің шеңберінде ғана емес, бүкіл өңір немесе әлем бойынша сезіледі.

Сондықтан халықаралық ұйымдар мен мемлекеттер бірлесіп жұмыс істеуі керек. Мысалы, экологиялық мигранттарға арналған көмек көрсету, климаттық өзгерістердің алдын алу бойынша бірлескен жобалар жасау және экологиялық дағдарыстарға қарсы тұрақтылықты қамтамасыз ету шаралары маңызды.

Үшіншіден, экологиялық мигранттарға арналған заңнамалық базаны құру және олардың құқықтарын қорғау қажет. Экологиялық миграцияның көбеюімен бірге, мигранттардың құқықтары мен қажеттіліктерін қорғау заңнамалық деңгейде реттелуі тиіс. Олар өздерінің жаңа қоғамда толыққанды азаматтық құқықтарға ие болуы және әлеуметтік қызметтерге қол жеткізуі керек. Халықаралық құқық жүйесі бұл мәселені шешуде маңызды рөл атқаруы мүмкін, сондай-ақ ұлттық заңдар мен халықаралық шарттар арасында үйлесімділік орнату қажет.

Қорытындылай келе, экологиялық өзгерістер мен миграциялық процестер арасындағы байланыс мәселесі тек теориялық ғана емес, сонымен қатар практикалық тұрғыда да зерттеліп, нақты шешімдер табуы талап етеді. Бұл үдерістердің нәтижелері бүкіл әлемде әлеуметтік және экологиялық тұрақтылыққа қауіп төндіруі мүмкін, сондықтан халықаралық ұйымдар мен мемлекеттердің бірлескен жұмысы экологиялық қауіптерді азайтып, этностардың жаңа жағдайларға бейімделуін жеңілдетуге мүмкіндік береді. Құрылымдық өзгерістер, экологиялық білім беру, тұрақты даму принциптерін іске асыру және экологиялық дағдарыстарды болдырмауға бағытталған саяси шешімдер маңызды болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Айбын. Энциклопедия / Бас ред. Б. Ө. Жақып. (2011). Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 880 б.// Aibyn. Entsiklopediia / Bas red. B. O. Zhakup. (2011). Almaty: Qazaq entsiklopediiasy.
- Алексеенко, Н. В., & Алексеенко, А. Н. (1999). Население Казахстана за 100 лет (1897–1997). Усть-Каменогорск, 15 б., 157 б.// Alekseenko, N. V., & Alekseenko, A. N. (1999). Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997). Ust-Kamenogorsk.
- Алимбаев, Т., Омарова, Б., Абжаппарова, Б., Ильясова, К., Ермагамбетова, К., & Мажитова, Ж. (2020). Окружающая среда Восточного Казахстана: состояние и основные направления оптимизации.// Alimbaev, T., Omarova, B., Abzhapparova, B., Ilyasova, K., Ermagambetova, K., & Mazhitova, Zh. (2020). Okruzhaiushchaia sreda Vostochnogo Kazakhstana: sostoianie i osnovnye napravleniia optimizatsii.
- Асылбеков, М.-А. Х., & Жаргенова, А. М. (2001). Қазақстан халқы XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында (1897–1917). Алматы, 25 б.// Asylbekov, M.-A. Kh., & Zhargenova, A. M. (2001). Qazaqstan khalqy XIX ghasyrdyng songy – XX ghasyrdyng basynda (1897–1917). Almaty.
- Гусев, Б. И., Абылқасимова, З. Н., & Апсаликов, К. Н. (1997). Семипалатинский ядерный испытательный участок: первая оценка радиологической ситуации и связанных с испытаниями доз радиации на окружающих территориях. Biophysics Radiat Environ, 36(3).// Gusev, B. I., Abylkassimova, Z. N., & Apsalikov, K. N. (1997). Semipalatinskii yadernyi ispytatel'nyi uchastok. Biophysics Radiat Environ, 36(3).
- Дүрмекбаева, Ш., & Мемешов, С. (2014). Қазақстандағы экология жағдайының қалыптасуы: оқулық. Астана, 160 б.// Durmekbaeva, Sh., & Memeshov, S. (2014). Qazaqstandagy ekologiia zhaqдайының qalyptasuу: oqūlyq. Astana.
- Исмаилова, А. Е. (2021). Экологические проблемы Казахстана: Семипалатинский ядерный полигон. Управление технологической сферой.// Ismailova, A. E. (2021). Ekologicheskie problemy Kazakhstana: Semipalatinskii yadernyi poligon. Upravlenie tekhnologicheskoi sferoi.
- Куйдин, Ю. (1997). Ядерная трагедия Казахстана. Алматы: Общественный антиядерный экологический фонд «Феникс», 256 с.// Kuidin, Yu. (1997). Yadernaia tragediia Kazakhstana. Almaty: Obshchestvennyi antiyadernyi ekolohicheskii fond "Feniks".
- Омурова, Д., Жанбоссинова, А., Курумбаева, Г., Курбанова, Н., Хассенова, Ж., Бекбоева, А., &

Карасартова, Ч. (2024). О состоянии окружающей среды и природной среды Восточно-Казахстанской области. Экология, охрана окружающей среды и сохранение биологического разнообразия.// Omurova, D., Zhanbossinova, A., Kurumbaeva, G., Kurbanova, N., Khassenova, Zh., Bekboeva, A., & Karasartova, Ch. (2024). O sostoianii okruzhaiushchei sredy i prirodnoi sredy Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti. Ekologiya, okhrana okruzhaiushchei sredy i sokhranenie biologicheskogo raznoobraziia.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Том 84: Семипалатинская область. (1905). Санкт-Петербург: Тип. «Слово», 147 с., с. 29.// Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda. Tom 84: Semipalatinskaia oblast'. (1905). Sankt-Peterburg: Tip. "Slovo", p. 29.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Том 84: Семипалатинская область. (1905). Санкт-Петербург: Тип. «Слово», 147 с., с. 31–37.// Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda. Tom 84: Semipalatinskaia oblast'. (1905). Sankt-Peterburg: Tip. "Slovo", pp. 31–37.

Первый общий перепис населения Российской империи 28 января 1897 года: Имперский свод данных. Том 1. (1898). Санкт-Петербург.// Pervyi obshchii perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 28 ianvaria 1897 goda: Imperskii svod dannykh. Tom 1. (1898). Sankt-Peterburg.

Сухорукова, С. М. (1988). Экономика и экология (политэкономический аспект). Москва: Высшая школа, 111 с.// Sukhorukova, S. M. (1988). Ekonomika i ekologiya (polit-ekonomicheskii aspekt). Moskva: Vysshiaia shkola.

Якубовская, Е. Я., Нагибин, В. И., & Суслин, В. П. (2000). Семей ядролық полигоны: кеше, бүгін, ертең. Новосибирск, 127 б.// Yakubovskaia, E. Ia., Nagibin, V. I., & Suslin, V. P. (2000). Semei yadrolyq poligony: keshe, búgin, erteń. Novosibirsk.

Авторлар туралы мәліметтер

Адилбаева Айгуль Серікқанқызы – «Alikhan Bokeikhan University» университеті тарих ғылымдарының докторы, Семей қ., Қазақстан, e-mail: aigulmalika@mai.ru

Ақашева Дильназ Жұлдызқызы – «Alikhan Bokeikhan University» университетінің 2 курс магистранты, Семей қ., Қазақстан, e-mail: akasheva02@inbox.ru

Кумарханова Еркежан Бауыржановна – «Alikhan Bokeikhan University» университетінің 2 курс магистранты, Семей қ., Қазақстан, e-mail: Kkumarxanova@gmail.com

Сведения об авторах

Адилбаева Айгуль Сериккановна – доктор исторических наук, университет «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Казахстан, e-mail: aigulmalika@mai.ru

Ақашева Дильназ Жұлдызқызы – магистрант второго курса университета «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Казахстан, e-mail: akasheva02@inbox.ru

Кумарханова Еркежан Бауыржановна – магистрант второго курса университета «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Казахстан, e-mail: Kkumarxanova@gmail.com

Information about the authors

Adilbayeva Aigul Serikkankyzy – Doctor of Historical Sciences, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan, e-mail: aigulmalika@mai.ru

Akasheva Dilnaz Zhuldyzkzy – second-year master's student at «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan, e-mail: akasheva02@inbox.ru

Kumarhanova Erkezhan Bauyrzhanovna – second-year master's student at «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan, e-mail: Kkumarxanova@gmail.com

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_8

МРНТИ 06.54.13

Аубакирова Ж.С. *, **Алексеев А.Н.** , **Краснобаева Н.Л.** , **Столярова Э.О.**

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Социально-экономическое развитие Казахстана через призму демографических тенденций

АННОТАЦИЯ. В статье показана проблема несоответствия динамики социально-экономического развития Казахстана темпам демографического роста. Основой суверенной стратегии демографического развития являлась этнодемографическая ситуация, сложившаяся в советскую эпоху. В настоящее время задача решена – уровень рождаемости высок, количество этнических иммигрантов превысило один миллион человек, численность населения, большинством которого является казахский этнос составило более 20 миллионов человек. Оформилась демографическая система, действующая на суверенной основе. В настоящее время прежняя стратегия, базирующаяся на количественных параметрах с целью ликвидации этнодемографических диспропорций прошлого, вступает во все большее противоречие с современными реалиями. Необходим поиск новых подходов, позволяющих адекватно характеризовать сложившуюся демографическую ситуацию. И на этой основе разрабатывать новую демографическую стратегию.

Формулируется вывод о том, что демографический фактор недостаточно учтен в программах государственного развития и находится вне контекста социально-экономического развития Казахстана. Постепенное взросление и социализация поколения «бэби-бума» XXI века приводит к появлению многих проблем: все более остро ощущается нехватка учебных мест в школах, количество рабочих мест в социально-экономической структуре явно не соответствует числу вступающей в трудоспособный возраст молодежи. Следствием неравномерного развития регионов становится неконтролируемая внутренняя миграция и концентрации населения в казахстанских мегаполисах, что существенно актуализирует проблемы безработицы. Нейтрализуется тезис о необходимости роста рождаемости, повышения численности населения с целью заполнения слабозаселенных территорий.

Авторами выявлен круг вопросов и проблем демографического развития и регулирования демографических процессов, которые нуждаются во внимании со стороны государственных структур и научного сообщества.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Казахстан, демография, возрастно-половая структура, социально-экономическое развитие, рождаемость, безработица.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Статья выполнена в рамках грантового научного проекта AP19676895 «Казахи как демографический потенциал Казахстана: ретроспектива и перспективы развития», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Аубакирова, Ж.С., Алексеев, А.Н., Краснобаева, Н.Л., Столярова, Э.О. (2026). Социально-экономическое развитие Казахстана через призму демографических тенденций. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 117-139. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_8

История статьи:

Получено: 08.01.2026

Принято: 30.01.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Аубакирова Жанна Сакеновна, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

Аубакирова Ж.С. *, Алексеенко А.Н. , Краснобаева Н.Л. , Столярова Э.О.

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Демографиялық үрдістер призмасы арқылы Қазақстанның әлеуметтік экономикалық дамуы

АНДАТПА. Мақалада Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму серпінінің демографиялық өсу қарқынына сәйкес келмеу проблемасы көрсетілген. Демографиялық дамудың егеменді стратегиясының негізі кеңес дәуірінде қалыптасқан этнодемографиялық жағдай болды. Қазіргі уақытта міндет шешілді - туу деңгейі жоғары, этникалық көшіп келушілер саны бір миллион адамнан асты, көпшілігі қазақ этносы болып табылатын халық саны 20 миллионнан астам адамды құрады. Егеменді негізде әрекет ететін демографиялық жүйе қалыптасты. Қазіргі уақытта өткенді этнодемографиялық үйлесімсіздіктерін жою мақсатында сандық параметрлерге негізделген бұрынғы стратегия қазіргі заманғы шындықтарға барған сайын қайшы келеді. Қалыптасқан демографиялық жағдайды барабар сипаттауға мүмкіндік беретін жаңа тәсілдерді іздеу қажет. Осы негізде жаңа демографиялық стратегия әзірлеу керек.

Демографиялық фактор мемлекеттік даму бағдарламаларында жеткіліксіз ескерілген және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму контекстінен тыс екендігі туралы қорытынды жасалады. ХХІ ғасырдағы «бэби-бума» буынының біртіндеп өсуі мен әлеуметтенуі көптеген проблемалардың туындауына алып келеді: мектептерде оқушы орындарының жетіспеушілігі барған сайын өткір сезіледі, әлеуметтік-экономикалық құрылымдағы жұмыс орындарының саны еңбекке жарамды жастағы жастардың санына анық сәйкес келмейді. Өңірлердің біркелкі емес дамуының салдары ішкі көші-қонның бақыланбауы және қазақстандық мегаполистерде халықтың шоғырлануы болып табылады, бұл жұмыссыздық проблемаларын айтарлықтай өзектендіреді. Халық аз қоныстанған аумақтарды толтыру мақсатында бала тууды арттыру, халық санын арттыру қажеттілігі туралы тезис бейтараптандырылады.

Авторлар мемлекеттік құрылымдар мен ғылыми қоғамдастық тарапынан назар аударуды қажет ететін демографиялық даму және демографиялық процестерді реттеу мәселелері мен проблемаларының шеңберін анықтады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: Қазақстан, демография, жас-жыныстық құрылым, әлеуметтік-экономикалық даму, туу коэффициенті, жұмыссыздық.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Мақала AP19676895 «Қазақтар Қазақстанның демографиялық әлеуеті ретінде: ретроспективті және даму перспективалары» тақырыбы бойынша ҒЖБМ ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде дайындалды.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Аубакирова, Ж.С., Алексеенко, А.Н., Краснобаева, Н.Л., Столярова, Э.О. (2026). Демографиялық үрдістер призмасы арқылы Қазақстанның әлеуметтік экономикалық дамуы. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 117-139. <https://doi.org/10.51885/3107-2755 SSADH 2026 1 8>

* Хат-хабаршы авторы: Аубакирова Жанна Сакеновна, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

Zhanna S. Aubakirova *, Alexander N. Alekseyenko , Nelly L. Krasnobayeva ,
Eleonora O. Stolyarova

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Socio-economic development of Kazakhstan through the prism of demographic trends

ABSTRACT. The article shows the problem of inconsistency of the dynamics of socio-economic development of Kazakhstan with the rate of demographic growth. The basis of the sovereign strategy of demographic development was the ethno-demographic situation that developed in the Soviet era. Currently, the task has been solved - the birth rate is high, the number of ethnic immigrants has exceeded one million people, the population, the majority of which is the Kazakh ethnic group, has amounted to more than 20 million people. A demographic system has taken shape, acting on a sovereign basis. At present, the previous strategy, based on quantitative parameters in order to eliminate the ethno-demographic imbalances of the past, is increasingly contrary to modern realities. It is necessary to search for new approaches to adequately characterize the current demographic situation. And on this basis to develop a new demographic strategy.

The conclusion is formulated that the demographic factor is not sufficiently taken into account in state development programs and is outside the context of the socio-economic development of Kazakhstan. The gradual maturation and socialization of the baby boom generation of the 21st century leads to many problems: there is an increasingly acute shortage of student places in schools, the number of jobs in the socio-economic structure clearly does not correspond to the number of young people entering the working age. The consequence of the uneven development of the regions is uncontrolled internal migration and population concentration in Kazakhstani megacities, which significantly actualizes the problems of unemployment. The thesis about the need for an increase in the birth rate, an increase in the population in order to fill sparsely populated areas is neutralized.

The authors identified a range of issues and problems of demographic development and regulation of demographic processes that need attention from government agencies and the scientific community.

KEYWORDS: Kazakhstan, demography, age-sex structure, socio-economic development, fertility, unemployment.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The work article has been prepared within the framework of the state grant of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP19676895 «Kazakhs as the demographic potential of Kazakhstan: retrospective and development prospects»).

FOR CITATION: Aubakirova, Zh.S., Alekseyenko, A.N., Krasnobayeva, N.L., Stolyarova, E.O. (2026). Socio-economic development of Kazakhstan through the prism of demographic trends. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 117-139. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_8

---

* Corresponding author: Aubakirova Zhanna Sakenovna, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

ВВЕДЕНИЕ

Демографическая составляющая является важнейшим фактором успешного или неуспешного развития всех общественных систем (социальной, экономической, политической и др.). Кроме того, демографические показатели (динамика численности населения, структура смертности, уровень рождаемости, миграционные процессы и т.д.) – это один из наиболее объективных индикаторов эффективности функционирования государственных институтов.

Вопросы демографической безопасности имеют для Республики Казахстан особое значение: огромная и слабозаселенная территория; малое количество городов и большой удельный вес сельского населения; явно выраженная региональная дифференциация социально-экономического, демографического развития и т.д. В самом общем понимании в литературе демографическую безопасность обычно рассматривают как устойчивость к депопуляции. В законе «О национальной безопасности в РК», статья 5 «Угрозы национальной безопасности Республики Казахстан», в 11 пункте одной из угроз государства называется ухудшение демографической ситуации, в том числе, резкое снижение рождаемости, повышение смертности, возникновение неконтролируемых миграционных процессов (О национальной безопасности в Республике Казахстан: закон, 2012). Оценки негативного режима воспроизводства, ускоренный переход к депопуляции, низкая эффективность воспроизводства населения требуют рассмотрения проблемы с точки зрения безопасности (Никитенко, 2001). На наш взгляд, закон «О национальной безопасности в РК» акцентирует внимание лишь на депопуляционной части вопроса. Однако в некоторых случаях речь может идти и об опасностях перенаселения. Региональный подход к проблеме демонстрирует, что на территории Казахстана функционируют разные демографические системы – кризисная депопуляционная модель Северо-Восточного региона и не менее кризисная модель «взрывных» темпов рождаемости региона Юго-Западного. Подобная дифференциация сформировалась в результате различных исторических, социокультурных, социально-экономических предпосылок. Вследствие этого, оценка демографической безопасности должна учитывать особенности каждого региона республики, «среднестатистический» казахстанский показатель здесь неприемлем.

По сути, политика демографической безопасности должна быть направлена на соотнесение ее приоритетов с интересами государства, состоящими в обеспечении целостности, независимости, суверенитета и сохранения существующего геополитического статуса. Поэтому демографические вопросы необходимо рассматривать в контексте социально-экономического, политического развития Казахстана. Так, большое значение имеет количественная оценка уровня защищенности и устойчивости социально-экономического развития общества от конкретных демографических угроз (динамика общих демографических показателей: рождаемости, смертности, естественного прироста, миграционного движения, половозрастной структуры, коэффициента демографической нагрузки, плотности населения и т.д.). Не менее важна качественная оценка характеристик населения (продолжительность жизни, здоровье нации, уровень образования, эффективность демографического воспроизводства, число умерших в трудоспособном возрасте и др.).

Для анализа актуального состояния демографических процессов в Казахстане и их прогнозирования необходимо разработать систему критериев, адекватно отражающих сложившуюся ситуацию. Единый казахстанский тренд может быть представлен как сложная система взаимодействия отдельных региональных кластеров, имеющих сходные демографические характеристики. В рамках каждого кластера региональные особенности должны быть унифицированы и сопоставимы. Только после этого появится возможность сравнения демографических процессов в масштабе государства на основе единой системы критериев.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Исследования, посвященные проблемам демографической безопасности, отличаются абстрактностью постановки проблемы, не разработанностью методологической и

концептуальной базы научного анализа (Тиводар, 2007).

К немногочисленным работам по данной проблематике можно отнести публикации Эпштейн М.В., Егоровой Е.А. (Эпштейн и др., 2013), Бантиковой О.И. (Бантикова, 2006), Карманова М.В., Кучмаевой О.В., Петряковой О.Л. (Карманов и др., 2015), Попова А.В., Калачиковой О. Н. (Попов, 2015), Мардас Д. М. (Мардас, 2020), Никитенко П. (Никитенко, 2008). В казахстанской историографии практически отсутствует теоретическое и методологическое осмысление оценки демографической безопасности государства. В российской историографии можно выделить работы коллектива ученых - Смелова П.А., Карманова М.В., Дударева В.Б., и Зареченского А.М. (Смелов и др., 2009), Рыбаковского Л.Л. (Рыбаковский, 2003), Амосова И. (Амосов, 2019), в которых отмечены основные направления данного процесса и возможные формы проявления демографических угроз.

Также было определено, что различные аспекты демографической безопасности Казахстана освещены в публикациях Кырыкбаевой Э.О. (Кырыкбаева, 2010), Королева А., Мамаева М. (Королев и др. 2011), Кайгородцева А.А. (Кайгородцев, 2007), Григоричева К.В., Зимовиной Е.П. (Григоричев и др. 2004), Мушанова Р.М. (Мушанов, 2010).

Анализ этих публикаций позволил выявить такие проблемы и риски, как неконтролируемая трудовая миграция, нелегальная внешняя миграция; диспропорции в численности мужчин и женщин в структуре населения; нерегулируемая миграция «село-город»; демографическая ситуация в депрессивных регионах; рождаемость и репродуктивное здоровье мужчин и женщин; взаимосвязь демографической и религиозной ситуации; старение населения и т.д.

Определено, что одним из серьезных рисков является неконтролируемая миграция, нелегальная миграция, интеллектуальная миграция («утечка мозгов»). В связи с этим были рассмотрены работы, посвященные миграционной политике, миграционному движению населения Казахстана и ее последствиям. Изучены монографии Александрова Ю.Г. «Казахстан перед барьером модернизации» (Александров, 2013); Нуршы А. «Новые тенденции в идеологии России: вызовы для Казахстана» (Нурша, 2014); Садовской Е.Ю. «Китайская миграция в Республику Казахстан: традиции Шелкового пути и новые векторы сотрудничества» (Садовская, 2014); «Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан)» (Садовская, 2013); «Трансграничные вызовы национальному государству» (Панарин, 2015); Савина И. «Вызовы нелегальной трудовой миграции: реальность и мифы (на примере концепций национальной безопасности России и Казахстана)» (Савин, 2015); Ашимбаева М.С., Курганбаевой Г.А., Музапаровой Л.М., Гусевой Л.Ю., Калиевой Д.К., Дмитриенко Т.А., Сейдуманова С.Т. «Современная демографическая ситуация в Казахстане» (Ашимбаев и др., 2004); Асанбаева М. «Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане: выводы, меры, рекомендации» (Асанбаев, 2010).

Миграционной проблеме, как одной из главных угроз безопасности государства, на сегодняшний день большое внимание уделяют зарубежные авторы. В их ряду можно отметить работы российских авторов: «Миграция русскоязычного населения из Центральной Азии: причины, последствия, перспективы» (Витковская, 1996); «Миграционная ситуация в странах СНГ» (Зайчковская, 1999); «Политика иммиграции и натурализации в России: состояние дел и направления развития» (Градировский, 2005); «Миграция и урбанизация в СНГ и Балтии в 90-е годы» (Зайчковская, 1999 а); «Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии» (Витковская, 1998); Бочкаревой И., Панарина С. «Трансграничные мигранты в восприятии российских студентов (по материалам экспресс-опросов в трех университетах)» (Бочкорева, 2016), Дятлова В. «Восток на Востоке, Восток на Западе и Восток в России: миграция – адаптация – идентичность» (Дятлов, 2016), Абашина С. «И здесь, и там: транснациональные аспекты миграции из Центральной Азии в Россию» (Абашин, 2016), Полетаева Д. «Изменение практик поведения трудовых мигрантов из Средней Азии в Россию» (Полетаев, 2016); Варшавера Е., Рочевой А. «Интеграция мигрантов на локальном уровне: западный и российский опыт» (Варшавер и др., 2016), Зайончковской Ж.,

Тюрюкановой Е. «Иммиграция: путь к спасению или троянский конь?» (Зайончковская и др., 2013), «Перед лицом иммиграции» (Зайончковская, 2014) и другие.

Отдельным направлением анализа стало изучение таких публикаций в средствах массовой информации, которые так или иначе затрагивают различные аспекты демографической безопасности, как части социально-экономической безопасности Казахстана. С помощью контент-анализа проанализированы статьи К. Татиля «Географическое положение Казахстана и шанс на его исторический прогресс» и «Миграция из Казахстана: в чем корень проблемы, и нужно ли с ней мириться»; А. Алёховой «Выехавшие на ПМЖ казахстанцы забрали из ЕНФП почти 100 млрд.тенге»; М. Сугирбаевой «Казахстан: особенности национальной кадровой политики», М. Алимova «Россия высасывает из Казахстана главное – его будущее»; Ж. Джандосовой «Повлияет ли новая миграционная политика России на миграцию из Казахстана?»; Т. Киселевой «Миграционный потенциал казахстанцев очень низкий – эксперты»; А. Жанузакова «Технари», экономисты и педагоги покидают Казахстан – статистика»; М. Байхожи «Многодетные семьи в Казахской ССР и в Казахстане: почувствуйте разницу»; А. Омирбека «Многодетность: грани ответственности и безответственности не только родителей, но и государства»; Д. Науханова «К 2030 году русских в стране практически не останется» и другие.

По итогам обобщения зарубежного опыта выявлены особенности обеспечения демографической безопасности таких стран, как Республика Беларусь (единственной страны на постсоветском пространстве, где был принят закон «О демографической безопасности») (О демографической безопасности Республики Беларусь, 2002), Российская Федерация (Концепция демографической, 2007), Литва (Концепция семейной политики Литвы, 2008), Латвия (Аракелов, 2010), Эстония, Франция (Никулина, 2012), США, Германия, Индия, Бангладеш, Пакистан (Cincotta, 2018), Индонезия и Китай.

В результате исследования мировых трендов изучения демографической безопасности и демографической политики было установлено, что целью всех государств в данном направлении выступает повышение уровня жизни населения, процветание государства, укрепление демографической и национальной безопасности. Отличаются лишь методы реализации демографической политики.

На основе полученных данных, были определены два кластера – две группы стран, кардинальным образом отличающихся методами, инструментами и механизмами обеспечения демографической безопасности:

1) Страны с традиционно высокой рождаемостью, быстро растущим населением, молодой возрастной структурой (Индия, Индонезия, Египет, Пакистан, Китай и т.д.). Проблема этих стран заключается в том, что уровень жизни многочисленных молодых поколений ниже уровня жизни старших поколений. У государства не хватает средств, чтобы обеспечить новые поколения всем необходимым. Таким образом, с каждым новым поколением растет уровень обнищания. Поэтому, в таких государствах проводится политика сдерживания рождаемости, планирования семьи и даже контроля над рождаемостью (Китай). Приоритетная цель – прекращение роста населения ради долгосрочного экономического и социального здоровья страны. Методы: внедрение контрацептивов, повышение уровня образования женщин, стерилизация женщин и мужчин (Индия), законодательные ограничения на число рождений.

2) Страны, проводящие политику стимулирования рождаемости. Это развитые страны с высоким уровнем жизни (практически все развитые европейские государства, Япония, США, Канада, Австралия и т.п.). Здесь низкая рождаемость приводит к старению населения, повышению удельного веса пенсионеров в составе населения, росту смертности, сокращению трудовых ресурсов. В целом – к сокращению численности населения. Методы стимулирования рождаемости: денежные пособия по рождению ребенка, ежегодные пособия на ребенка (до 18 лет, часто и до 25 лет), снижение налогов, дотации на образование, помощь в приобретении жилья и т.д. Решение проблемы возможно и с помощью привлечения населения с высоким уровнем рождаемости из других регионов (государств).

Изучение опыта других стран позволило оценить состояние демографической политики в них и определить критерии оценки демографической безопасности для Казахстана.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

К правовым документам, прямо или косвенно относящимся к механизмам обеспечения демографической безопасности в Казахстане можно отнести: Постановление Кабинета Министров Казахской ССР «О порядке и условиях переселения в Казахскую ССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран» (1991 г.), также ориентированным на регулирование организованного переселения лиц казахской национальности в Казахстан, стал Закон «Об иммиграции», принятый 26 июня 1992 года Верховным советом РК. Согласно документу, в республике стало устанавливаться предельное число (квота) этнических иммигрантов и материально-финансовые ресурсы, необходимые для их приема, обустройства и адаптации; Закон Республики Казахстан «О правовом положении иностранцев» (1995 г.). Основные принципы политики репатриации воплотила в себя, утвержденная постановлением Правительства РК от 16 сентября 1998 года, Концепция репатриации этнических казахов на историческую родину. Приказ Агентства по миграции и демографии Республики Казахстан «Инструкция о порядке определения статуса репатрианта (оралмана), реэмигранта, переселенца, а также вынужденного переселенца» (1999 г.), Закон Республики Казахстан «О беженцах» (2009 г.). Постановлением Правительства РК «Об определении регионов для расселения оралманов» (2014 г.). Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 22 июля 2013 года № 329-Ө-М «Об утверждении Правил присвоения или продления статуса оралмана» (изменен 2020 г.). Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 декабря 2019 года № 967 «Об установлении региональной квоты приема оралманов и переселенцев на 2020 год» и др.

Регулирование миграционного законодательства определялось: «Законом о миграции населения» (2011 г.), Постановлением Правительства РК «Об утверждении отраслевой Программы миграционной политики Республики Казахстан на 2001-2010 годы» (2001 г.), Концепциями миграционной политики Республики Казахстан на 2007–2015 гг. (2007 г.), на 2017–2021 годы. (2017 г.), на 2022 – 2026 годы (2022 г.); «Законом о национальной безопасности РК» (2012 г., изменения 2021 г.); Постановлением Правительства РК «Правила въезда и пребывания иностранных граждан в Республике Казахстан, а также их выезда из Республики Казахстан» (2012 г.), Приказом и.о. Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан «Об утверждении Правил и условий выдачи и (или) продления разрешений работодателям на привлечение иностранной рабочей силы, а также осуществления внутрикорпоративного перевода» (2016 г., изменен 2020 г.), Постановлением Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Правил въезда и пребывания иммигрантов в Республике Казахстан, а также их выезда из Республики Казахстан и Правил осуществления миграционного контроля, а также учета иностранцев и лиц без гражданства, незаконно пересекающих Государственную границу Республики Казахстан, незаконно пребывающих на территории Республики Казахстан, а также лиц, которым запрещен въезд на территорию Республики Казахстан (2012 г., с изменениями 2020 г.) и др.

Анализ нормативно-правовой и действующих законодательных механизмов обеспечения демографической безопасности Казахстана позволил сделать вывод: демографическое развитие Республики Казахстан не в полной мере отражено в правовых документах, существует острая потребность в разработке и реализации системной демографической политики Казахстана. Последняя на сегодняшний день Концепция демографического развития завершила срок своего действия в 2011 году. В течение последнего десятилетия не была разработана и принята новая концепция демографического развития республики, учитывающая потенциальные и актуальные риски и угрозы.

В основу статической источниковой базы исследования легли данные переписей населения 1989 г., 1999 г., 2009 г. и текущей статистики.

Перепись населения 1989 г. – последняя Всесоюзная перепись населения в СССР. Учитывалось наличное и постоянное население. Программа переписи содержала 25 признаков. В переписи использовался выборочный метод. Применялись две формы переписных листов. Сплошная перепись содержала 20 вопросов, выборочная – 5 вопросов. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Казахской ССР изданы в трех томах, построенных по тематическому признаку. Из интересующих авторов данных имеются следующие материалы: численность и размещение населения, группировки районов и сельских советов по численности населения, группировки городских населенных пунктов по типам и численности населения; половозрастной состав населения, состояние в браке, средний возраст населения; распределение населения по уровню образования и обучения; национальный состав населения; распределение занятого населения по отраслям народного хозяйства; социальный состав населения; миграция населения, продолжительность проживания в месте постоянного жительства; число рожденных и число живущих детей; численность занятого населения отдельных национальностей по отраслям народного хозяйства (Итоги Всесоюзной переписи населения 1989, 1990).

В 1999 г. была проведена первая национальная перепись населения суверенного Казахстана. Программа переписи содержала 23 вопроса. По многим параметрам материалы переписи населения 1999 г. совпадают с данными Всесоюзной переписи 1989 г. (численность и размещение населения, национальный состав, половозрастная структура как в целом по республике, так и областном разрезе, миграции населения и др.). В то же время, трансформация системы общественных и производственных отношений повлияла на программу переписи населения 1999 г. Появились новые вопросы, невозможные при прежней политической системе: трудовой статус человека (работодатель, наемный работник или безработный); степень владения государственным языком; новые постановки вопросов об источниках средств существования и т.д. Особенностью переписи населения 1999 г. стало то, что она корректировалась в соответствии с программами и стандартами ООН и являлась итоговой переписью XX века (Население Республики Казахстан по состоянию в браке, 2000; Численность и размещение населения в Республике Казахстан, 2000; Население Республики Казахстан, 2011).

В 2009 г. была проведена вторая национальная перепись населения РК. Перепись проводилась по международным стандартам. Программа переписи включала 45 вопросов для населения и 8 групп вопросов касательно жилищных условий. Основные параметры переписей населения 1999 и 2009 гг. идентичны и сопоставимы. Вместе с тем, в программу переписи 2009 г. введены вопросы, расширяющие возможности изучения вопросов семьи и брака (12 вопросов), образования населения (9 вопросов), экономических характеристик населения (14 вопросов), миграций населения (6 вопросов) и др. Данные переписи населения 2009 г. предоставляют обширный демографический материал, позволяющий проводить как синхронный, так и диахронный анализ демографических процессов (Занятость населения в Республике Казахстан, 2010; Образование в Республике Казахстан, 2011).

Переписи населения, при всей их важности, предоставляют данные на конкретную дату. Для анализа демографических процессов в межпереписные периоды большое значение приобретают данные текущей статистики. Наиболее полная информация содержится в «Демографических ежегодниках Казахстана», издающихся Агентством РК по статистике <https://stat.gov.kz>. Важное значение имеет то, что в основном статистические данные, представленные в ежегодниках, сопоставимы: Численность и состав населения (национальный, возрастной, половой); показатели рождаемости (общие и возрастные коэффициенты рождаемости, родившиеся у женщин, не состоящих в браке и т.д.); показатели смертности (общие и возрастные коэффициенты смертности, младенческая смертность); ожидаемая продолжительность жизни; миграции населения (международные и внутренние) и т.д. Статистический материал, представленный в региональном разрезе, позволяет рассматривать демографические процессы в динамике, заметить нарождающиеся тенденции (Демографический ежегодник, 1990; Демографические ежегодники Республики Казахстан за

2004 - 2019 гг.; Демографический ежегодник регионов Казахстана, 2006; Этнодемографический ежегодник Казахстана, 2006; Бюллетени: Численность населения Казахстана; Естественное движение населения Казахстана; Миграция населения Казахстана, с 2003 - 2022 год.).

В результате выявлен круг вопросов и проблем демографического развития и регулирования демографических процессов, которые нуждаются во внимании со стороны государственных структур и научного сообщества:

1) недостаточность институционально-правового обеспечения национальных интересов, анализа существующих законодательных механизмов обеспечения демографической безопасности;

2) неразработанность методологической и концептуальной базы научного анализа демографической безопасности;

3) отсутствие глубинного анализа взаимозависимости между демографическими процессами и уровнем обеспечения национальной безопасности РК;

4) отсутствие научно обоснованной системы оценки уровня демографических рисков и угроз, как на республиканском, так и региональном уровнях.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

В 1990-е – начале 2000-х годов демографическая система Казахстана существенно зависела от внешних факторов, межгосударственные миграции во многом определяли динамику численности населения, показатели естественного прироста. Автохтонный компонент был слишком невелик, чтобы оказывать серьезное влияние на конечные показатели. Контуры демографической системы на эндогенной этнической основе довольно четко обозначились лишь во второе десятилетие XXI века, когда казахи стали доминирующим этносом в демографической структуре населения, в том числе и городского. Динамику изменений этнодемографической ситуации демонстрирует сравнение данных последней советской переписи населения 1989 г. и национальной переписи населения Республики Казахстан 2021 г. (таблица 1).

Таблица 1. Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1989 и 2021 гг. (тыс. человек)

этносы	1989		2021		2021 к 1989 (%)
	Числ-ть	%	Числ-ть	%	
Все население	16464,5	100	19186,0	100	116,5
городское	8751,1	100	11741,3	100	134,2
сельское	7713,4	100	7444,7	100	96,5
казахи	6534,6	39,7	13497,9	70,4	206,6
городское	2331,4	26,6	7862,5	67,0	337,2
сельское	4203,2	54,5	5635,4	75,7	134,1
русские	6227,5	37,8	2981,9	15,5	47,9
городское	4613,1	52,7	2278,8	19,4	49,4
сельское	1614,4	20,9	703,1	9,4	43,6
другие этносы	3702,4	22,5	2706,2	14,1	73,1
городское	1806,6	20,6	1600,0	13,6	88,6
сельское	1895,8	24,6	1106,2	14,9	58,4

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991 с. 7–9; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2021 г. в Республике Казахстан. Астана, 2023. Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. С. 5–20.

Как видно из данных таблицы 1, в конце XX – начале XXI вв. произошло кардинальное изменение этнического состава населения Казахстана. В первую очередь это касается двух

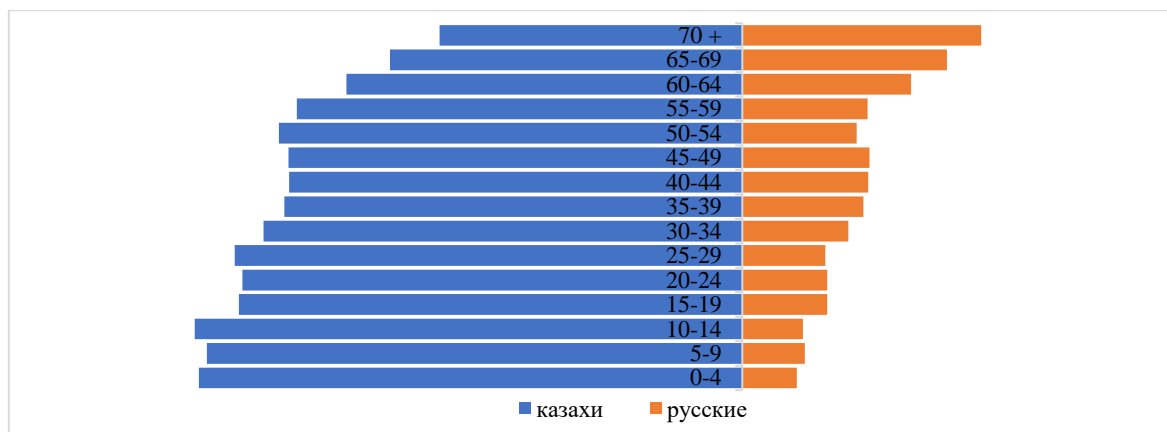
наиболее многочисленных этносов республики – казахов и русских. В 1989–2021 гг. численность казахов увеличилась в 2,06 раза и составила 70,4% населения (в 1989 г. – 39,7%). Численность русских сократилась в 2,09 раза, удельный вес в составе населения уменьшился с 37,8% в 1989 г. до 15,5% в 2021 г. Значительно изменилась и этническая структура городского населения. В 1989–2021 гг. численность городских казахов увеличилась в 3,37 раза, в течение короткого времени они стали городским этносом, - в 1989 г. в городах проживали 35,7% представителей этноса, в 2021 г. – 58,2%. Динамика численности казахов в городах в 7 раз превышала темпы роста в сельской местности (см. таблицу 1). Таким образом, сложившаяся этнодемографическая структура в состоянии формировать тенденции демографического развития в среднесрочной перспективе, о чем свидетельствует возрастно-половая структура населения (таблица 2).

Таблица 2. Возрастная структура населения Казахстана по данным переписи населения 2021 г.

возраст	все население		казахи		русские		другие этносы	
	Ч-ть	%	Ч-ть	%	Ч-ть	%	Ч-ть	%
Все нас-е	19186,0	100	13497,9	70,4	2981,9	15,5	2706,2	14,1
0-4	1991,3	100	1591,9	79,9	160,3	8,0	240,0	12,1
5-9	1914,3	100	1507,0	78,7	176,2	9,2	231,1	12,1
10-14	1738,8	100	1399,1	80,5	154,7	8,9	185,0	10,6
15-19	1294,9	100	958,3	74,0	162,1	12,5	174,5	13,5
20-24	1113,9	100	819,3	73,5	139,0	12,5	155,6	14,0
25-29	1360,4	100	1015,0	74,6	166,0	12,2	179,4	13,2
30-34	1556,3	100	1095,3	70,4	243,5	15,6	217,5	14,0
35-39	1405,8	100	946,3	67,3	250,5	17,8	209,0	14,9
40-44	1215,7	100	810,1	66,6	225,5	18,5	180,1	14,9
45-49	1124,0	100	749,4	66,7	209,8	18,7	164,8	14,6
50-54	1019,4	100	694,6	68,1	171,7	16,8	153,1	15,1
55-59	994,0	100	650,8	65,5	183,1	18,4	160,1	16,1
60-64	890,7	100	518,4	58,2	220,7	24,8	151,6	17,0
65-69	635,8	100	329,2	51,8	191,6	30,1	115,0	18,1
70 +	930,7	100	413,8	44,5	327,0	35,1	189,9	20,4

Источник: Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги Национальной переписи 2021 г. в РК. Астана, 2023. - С. 31–37.

Как видно из данных таблицы 2, в возрастных группах, определяющих процессы рождаемости (20–39 лет) доминируют представители казахского этноса. В перспективе это доминирование будет выражено еще более явно, достаточно посмотреть на этнический состав возрастных групп младше 20 лет. «Советское» наследие наблюдается только в старших возрастных группах, но и здесь уже казахов большинство.

Рисунок 1. Возрастная структура населения Казахстана по данным переписи населения 2021 г. (%)

Таким образом, демографическая система функционирует на автохтонной основе, процессы рождаемости, смертности, естественного прироста, возрастно-половую структуру определяют казахи. И если в советское время модернизация была связана с внешним влиянием, то теперь ее характер и вектор определяется внутренними факторами.

Особенность современной демографической структуры в том, что значительная часть казахов сегодня – городские жители. Классический вариант урбанизации предполагает растворение или радикальную трансформацию традиционных семейных ценностей в городах, снижение рождаемости. Ускоренная же урбанизация в Казахстане привела к тому, что традиционные демографические установки переносятся на новое место жительства и активно в них реализуются, не подвергаясь значимым изменениям. С начала XXI века уровень рождаемости остается высоким. Суммарный коэффициент рождаемости в 2021 г. составил 3,32, при этом в городах – 3,08 (Демографический ежегодник Казахстана, 2022). Молодая возрастная структура казахов предполагает высокие темпы демографического роста, способные оказать влияние на социально-экономические процессы. Выделим наиболее проблемные варианты такого влияния.

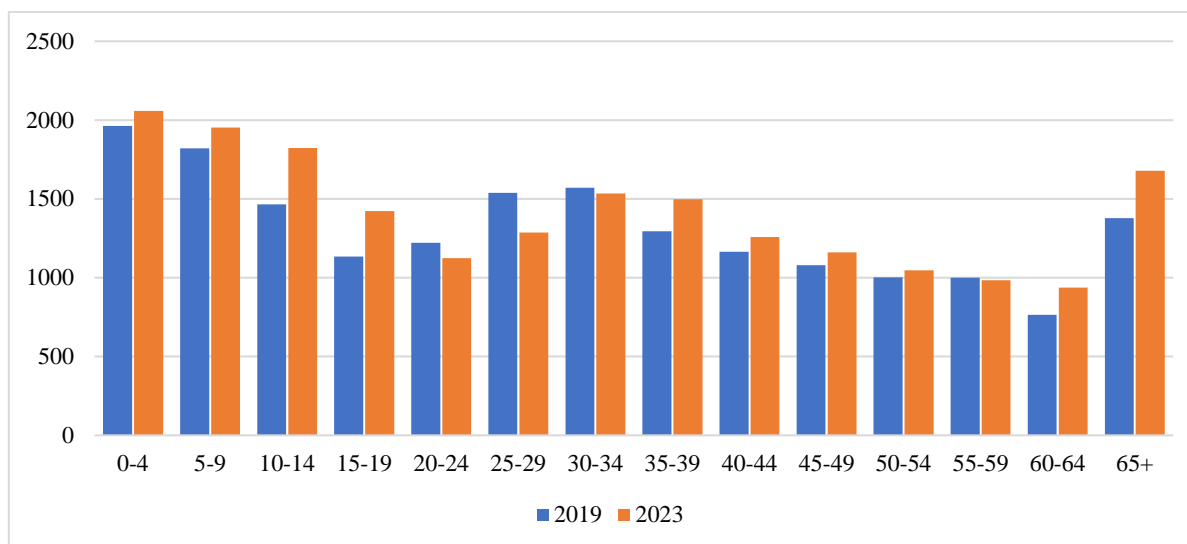
Таблица 3. Возрастная структура городского и сельского населения Казахстана в 2019–2023 гг. тыс. человек

Возраст	2019 г.			2023 г.			2023 г. к 2019 г. (%)		
	Все насел.	В том числе		Все насел.	В том числе		Все насел.	В том числе	
		город.	сельск.		город.	сельск.		город.	сельск.
Всего	18395,7	10698,2	7697,5	19766,8	12209,9	7556,9	107,4	114,1	98,2
0-4	1962,9	1127,3	835,6	2059,0	1300,0	759,0	104,9	115,3	90,8
5-9	1821,3	1016,7	804,6	1953,6	1144,9	808,7	107,3	112,6	100,5
10-14	1465,6	758,9	706,7	1822,9	1035,7	787,2	124,4	136,5	111,4
15-19	1133,9	594,2	539,7	1422,1	825,9	596,2	125,4	139,0	110,5
20-24	1221,1	687,6	533,5	1123,4	703,5	419,9	92,0	170,8	78,7
25-29	1538,0	974,9	563,1	1286,9	821,5	465,4	83,7	84,3	82,6
30-34	1570,0	980,7	589,3	1534,5	1007,8	526,7	97,7	102,8	89,4
35-39	1294,2	782,8	511,4	1498,2	977,0	521,2	115,8	124,8	101,9
40-44	1164,4	685,4	479,0	1258,3	790,1	468,2	108,1	115,3	97,7
45-49	1079,8	632,3	447,5	1160,5	709,5	451,0	107,5	112,2	100,8
50-54	1003,0	579,9	423,1	1046,8	634,0	412,8	104,4	109,3	97,6

55-59	1000,0	584,5	415,5	984,5	592,8	391,7	98,4	101,4	94,3
60-64	763,8	452,9	310,9	937,5	578,5	359,0	122,7	127,7	115,5
65+	1377,8	839,9	537,9	1678,6	1088,8	589,8	121,8	129,6	109,6

Примечание - Расчитано: Казахстан в 2022 году. Статистический ежегодник. На казахском и русском языках. Агентство по стратегическому планированию и реформам РК. Бюро национальной статистики. Астана, 2023. – С. 16–18.

Эволюции возрастной структуры быстро меняют соотношение возрастных групп населения. Растет число детей школьного возраста (условно 5–19 лет). В 2023 г. по сравнению с 2019 г. их стало больше на 17,6 % (4420,8 тыс. в 2019 г. и 5198,6 тыс. в 2023 г.).

Рисунок 2. Возрастная структура населения Казахстана в 2019- 2023 г. (тыс. человек)

Динамика строительства школ не соответствует таким темпам. Так, в 2015–2021 гг. число детей школьного возраста увеличилось на 905 тысяч, а количество мест в школах лишь на 313 тысяч (34,6%). Наибольшее несоответствие роста числа школьников и количества новых ученических мест наблюдается в г. Алматы - 112,9 тыс. и 18,1 тыс. (16,1%) и г. Астана – 114,7 тыс. и 27,6 тыс. (24,1%) (Асылбеков, 2024). Все более остро ощущается нехватка учителей - в 2024 г. в сфере образования зафиксировано 364 тыс. вакансий (ZAKON.KZ, 2024).

Еще более явно обозначилась проблема возможной безработицы, в первую очередь молодежной. Проблема поиска работы актуальна уже сейчас, хотя в 2023 г. по сравнению с 2019 г. число лиц, претендующих на рабочие места (в первую очередь это молодежь в возрасте 20–29 лет), сократилось на 348,8 тыс. человек или на 12,7% (с 2759,1 до 2410,3 тыс.). Несмотря на то, что претендентов на рабочие места стало гораздо меньше, это не привело к снижению остроты проблемы. Имеются все основания предполагать, что вскоре она станет еще более актуальной. В активный трудоспособный возраст начнут вступать, и уже вступают, представители возрастной группы 10–19 лет в 2023 г. Во всяком случае, в 2023 г. 10–19-летних было на 834,7 тыс. человек больше (на 34,6%), чем 20–29-летних. Во второй половине 2020-х – начале 2030-х гг. большинство из них будет находиться в возрастной группе 20–29 лет, наиболее активно претендующей на рабочие места. Необходимо выяснить и оценить, какие условия созданы в государстве для того, чтобы эффективно распорядиться растущим демографическим потенциалом.

Судя по всему, демографический фактор недостаточно учитывается при разработке социально-экономической стратегии. Так, согласно стратегии территориально-пространственного развития Казахстана, до 2030 г., территориально-пространственные изменения направлены на повышение экономической и демографической плотности за счет концентрации населения, трудовых, финансовых и производственных ресурсов в точках роста

– агломерациях и крупных городах (Указ Президента Республики Казахстан, 2011). Предполагается стимулирование трудовой мобильности населения, прежде всего сельского, перемещение его в перспективные точки роста. Таким образом, программа направлена на интенсификацию урбанизации, так как практически все «перспективные точки роста» находятся в городах. Как следствие, в первом полугодии 2024 г. сменили место жительства 688,4 тыс. человек, что на 73% превышает показатели первого полугодия 2023 г. При этом поток внутренних мигрантов направлен в одни и те же регионы уже многие годы: положительное сальдо миграции наблюдается лишь в Астане, Шымкенте, Алматы и Алматинской области. Во всех других регионах число выезжающих превышает число прибывающих (Талапулы, 2024).

С учетом того, что самые низкие в Казахстане номинальные доходы на душу населения приходится на сельскую местность с традиционно молодой возрастной структурой, перемещение молодежи в города станет еще более массовым явлением. При этом самые низкие темпы валового регионального продукта наблюдаются в наиболее многочисленных и «молодых» южных областях Казахстана (Маханов, 2024). Масштабы перемещения сельской молодежи в города можно определить с помощью метода передвижки возрастных групп, примененного к данным, представленным в таблице 2. Так, возрастная группа сельского населения от 10 до 24 лет в 2019 г. трансформировалась в 2023 г. в возрастную группу 15–29 лет. По мере движения от возраста 10–24 года к возрасту 15–29 лет эта когорта сократилась на 298,4 тыс. человек, так как большинство ее представителей переместились в города, – численность городского населения в этих же возрастных границах увеличилась на 310,2 тыс. человек.

Концентрация населения в крупных городах уже вызывает вопросы. По мнению казахстанских экономистов, в рамках действующей экономической модели, делающей ставку на рабочие места в городах, половина населения не нужна (Индустриализация, 2021; Иванов Р., 2020), при этом курс на цифровизацию экономики подразумевает сокращение десятков тысяч рабочих мест. По мнению Президента Республики Казахстан К-Ж. Токаева, большая численность населения городов сегодня стала не гордостью, а проблемой, в стране требуется строго контролировать внутреннюю миграцию (Вааль, 2019).

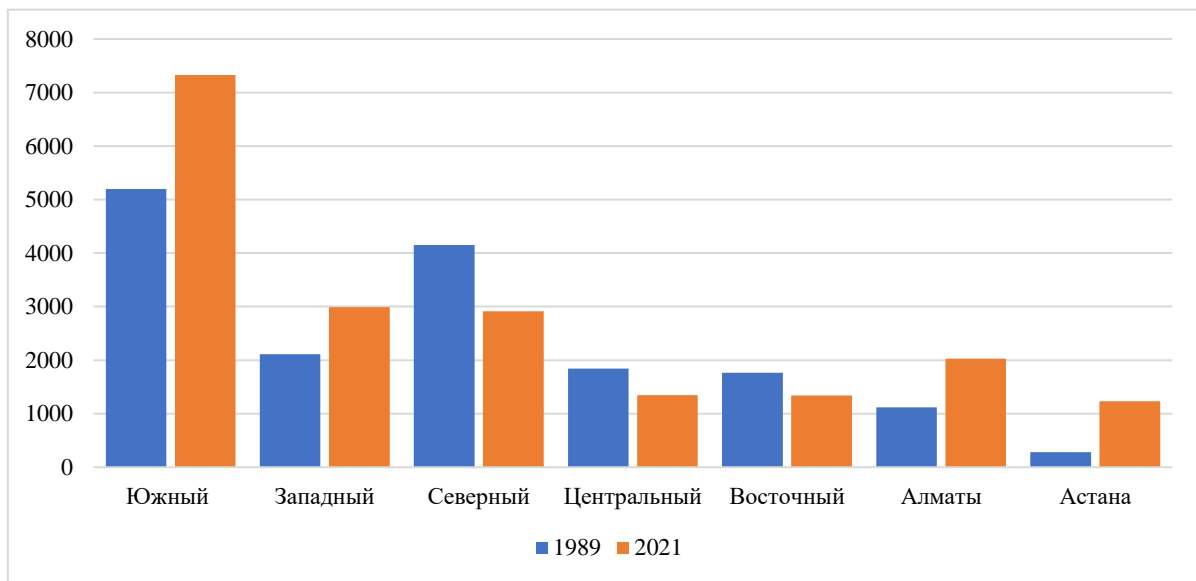
Актуальность этого мнения подтверждается данными таблицы 4. Как видно из таблицы, в 1989–2021 гг. рост населения на 68,4% определяли города Астана (35,0%) и Алматы (33,4%). При этом численность населения в северном, восточном и центральном регионах сократилась на 27,8%. Плотность населения в 2021 г. составила здесь 4,4 человека на 1 км. кв., тогда как в 1989 г. – 6,1 человек. И если в 1989 г. удельный вес населения регионов в населении Казахстана составлял 47,1%, то в 2021 г. – 29,2%.

Таблица 4. Численность населения регионов Казахстана по данным переписей 1989 и 2021 гг., тыс. человек

Экономические районы	1989 г.		2021 г.		2021 г. к 1989 г. (%)
	Числ-ть	%	Числ-ть	%	
Казахстан	16464,5	100	19186,0	100	116,5
Южный	5195,5	31,6	7327,2	38,2	141,0
Западный	2111,1	12,8	2990,4	15,6	141,6
Северный	4148,4	25,2	2914,1	15,2	70,2
Центральный	1841,2	11,2	1348,5	7,0	73,2
Восточный	1765,7	10,7	1341,3	7,0	76,0
Алматы	1121,4	6,8	2030,5	10,6	181,1
Астана	281,2	1,7	1234,0	6,4	439,1

Примечание - Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991. с. 7–9; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги Национальной переписи населения 2021 г. в РК. Агентство по стратегическому планированию и реформам РК. Астана, 2023. www.stat.gov.kz

В 1990-е годы суть процесса регионального расселения и численного соотношения этнических групп во многом определяла эмиграция нетитульного населения.

Рисунок 3. Численность населения регионов Казахстана по данным переписей 1989 и 2021 гг., тыс. человек

Постепенно влияние фактора внешней миграции на демографические процессы уменьшалось, но ситуация изменилась незначительно, так как за период 1989–2021 гг. численность казахского населения на севере республики увеличилась лишь на 30,8% (0,96% в год), тогда как за 1959–1989 гг. – на 126,8% (4,23% в год). То есть темпы роста казахского населения в «русскоязычном» регионе в советский период были в 4,4 раза выше, чем в суверенное время (Статистический сборник по отдельным показателям, 1991; Итоги, 2023).

Таблица 5. Численность населения регионов Казахстана в 2019–2023 гг.

Экономические районы	2019 г.		2023 г.		2023 г. к 2019 г. (%)
	Числ-ть	%	Числ-ть	%	
Казахстан	18395,6	100	19766,8	100	107,4
Южный	5942,7	32,3	6375,9	32,3	107,3
Западный	2833,2	15,4	3254,3	16,5	114,9
Северный	2919,8	15,9	2731,5	13,8	93,5
Центральный	1378,5	7,5	1356,3	6,9	98,4
Восточный	1378,5	7,5	1340,4	6,8	97,2
Шымкент	1009,9	5,5	1192,1	6,0	118,0
Алматы	1854,6	10,1	2161,8	10,9	116,6
Астана	1078,4	5,9	1354,5	6,9	125,6

Примечание - Источник: Численность населения Республики Казахстан. Агентство по стратегическому планированию и реформам РК, Бюро национальной статистики. Астана, 2024

Существенный рост численности населения в 2019–2023 гг. по-прежнему наблюдается в южном Казахстане, Шымкенте, Алматы и Астане. Численность населения в северном, восточном и центральном Казахстане продолжает сокращаться. Суть проблемы, на наш взгляд, переместилась из этнической плоскости в социально-экономическую. Попытки нейтрализовать региональную диспропорцию за счет переселения казахов из «трудоемких» юго-западных областей в «трудонедостаточные» не дали ожидаемых результатов. Социально-экономические, социокультурные реалии «трудонедостаточных»

регионов Казахстана не устроили многих жителей юга республики, предпринявших попытку переселения, а предлагаемые государственными программами преференции оказались недостаточно привлекательными.

Таким образом, программа ликвидации малых сельских населенных пунктов, растущая урбанизация и концентрация населения в немногочисленных городах нейтрализуют тезис о необходимости роста рождаемости, повышения численности населения с целью заполнения слабозаселенных территорий. Угроза потери контроля над территорией, в том числе и в приграничных регионах, становится все более явной.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящее время динамику численности населения определяют процессы воспроизводства. Особенность новой тенденции в том, что быстрых результатов, какие дает миграция, здесь добиться сложно. В то же время, инерция последствий воспроизводства, проявляющаяся, в основном, в эволюциях возрастно-половой структуры населения гораздо более длительная и ее влияние на социально-экономические процессы осознается далеко не сразу. Тем не менее, становится все более ясно, что демографическая составляющая недостаточно учтена в программах государственного развития, она часто рассматривается вне социально-экономического контекста. Векторы демографического и социально-экономического развития все еще далеки друг от друга. Необходим поиск новых подходов, позволяющих адекватно оценить и выработать эффективные меры по гармонизации сложившихся социально-экономической и демографической ситуаций с учетом трендов их дальнейшего развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Clements B., Dybczak K., Gaspar V., et al (2018). The Fiscal Consequences of Shrinking and Ageing Populations. *Ageing International*, No. 43, 391–414. DOI: doi.org/10.1007/s12126–017–9306–6.
- Cincotta R., Madsen E.L. (2018). Bangladesh and Pakistan: Demographic Twins Grow Apart. *New Security Beat is the blog of the Wilson Center's*. [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://www.newsecuritybeat.org/2018/10/bangladesh-pakistan-demographic-twins-grow> (дата обращения 15.11.2020).
- Irarraguirre J.L. (2020). Ageing and Economic Growth and Development. *Economics and Ageing. Cham: Palgrave Macmillan*. DOI: doi.org/10.1007/978–3-030–29019–1_8.
- Malkinson R., Bar-Tur L. (2019). REBT with Ageing Populations. REBT with Diverse Client Problems and Populations / Dryden W., Bernard M. (eds.). *Cham: Springer*, P. 341–358. DOI: doi.org/10.1007/978–3-030–02723–0_17.
- Pham T.N., Vo D.H. (2019). Aging Population and Economic Growth in Developing Countries: A Quantile Regression Approach. *Emerging Markets Finance and Trade*. 57(1), 108–122. DOI: doi.org/10.1080/1540496X.2019.1698418.
- Walker A. (2016). Population Ageing from a Global and Theoretical Perspective: European Lessons on Active Ageing. Age-Friendly Cities and Communities in International Comparison. *International Perspectives on Aging / T. Moolaert, S. Garon (eds). Cham: Springer*, 47–64. DOI: doi.org/10.1007/978–3-319–24031–2_4.
- Rocha R. (2017). Aging, productivity and wages: Is an aging workforce a burden to firms? *Espacios*, No. 38, 21–33.
- Абашин С. (2016). И здесь, и там: транснациональные аспекты миграции из Центральной Азии в Россию. *Восток на Востоке, в России и на Западе: сб.ст. Санкт-Петербург, 2016, 159-176.*
// Abashin S. (2016). I zdes', i tam: transnacional'nye aspekty migracii iz Central'noj Azii v Rossiju. *Vostok na Vostoke, v Rossii i na Zapade: sb.st. Sankt-Peterburg, 2016, 159-176.*
- Александров Ю.Г. (2013). Казахстан перед барьером модернизации. М.: Институт Востоковедения РАН, 288 с. // Aleksandrov Ju.G. (2013). Kazakhstan pered bar'erom modernizacii. М.: Institut Vostokovedenija RAN, 288 s.

- Амосов И. (2019). Влияние демографических процессов на национальную безопасность России. М.: LAP Lambert Academic Publishing, 200 с. // Amosov I. (2019). Vlijanie demograficheskikh processov na nacional'nuju bezopasnost' Rossii. M.: LAP Lambert Academic Publishing, 200 с.
- Аракелова М.П., Богданов С.В. (2010). Семейная политика в странах Балтии: проблемы и перспективы развития в контексте европейского опыта. *Вестник МГУ*, серия №21. Управление (государство и общество), №3, 147-165. // Arakelova M.P., Bogdanov S.V. (2010). Semejnaja politika v stranah Baltii: problemy i perspektivy razvitija v kontekste evropejskogo opyta. *Vestnik MGU*, serija №21. Upravlenie (gosudarstvo i obshhestvo), №3, 147-165.
- Асанбаев М. (2010). Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане: выводы, меры, рекомендации. Алматы: Прин Экспресс, 234 с. // Asanbaeva M. (2010). Analiz vnutrennih migracionnyh processov v Kazahstane: vyvody, меры, rekomendacii. Almaty: Prin Jekspress, 234 с.
- Асылбеков Ж. (2024). Почему защитники казахского языка ополчились на смешанные школы? SPIK.KZ, 10 сентября // Asylbekov Zh. (2024). Pochemu zashhitniki kazahskogo jazyka opolchilis' na smeshannye shkoly? SPIK.KZ, 10 sentjabrja.
- Аубакирова Ж.С. (2016а). Демографическое развитие и безопасность Казахстана (2000 – 2015 гг.): SWOT– анализ. *Вестник НАН РК*, № 3, 79–88. // Aubakirova Zh.S. (2016a). Demograficheskoe razvitie i bezopasnost' Kazahstana (2000 – 2015 gg.): SWOT– analiz. *Vestnik NAN RK*, № 3, 79–88.
- Аубакирова Ж.С. (2016б). Анализ демографической безопасности Казахстана: потенциал, риски и угрозы. *Отан тарихы*, № 2 (74), 80–88. // Aubakirova Zh.S. (2016b). Analiz demograficheskoi bezopasnosti Kazahstana: potencial, riski i ugrozy. *Otan tarihy*, № 2 (74), 80–88.
- Аубакирова Ж. С., Алексеенко А.Н., Столярова Э.О., Краснобаева Н.Л., Омірзак Т.Е. (2022). Демографическая безопасность Казахстана: потенциал, риски и перспективы. Усть-Каменогорск. // Aubakirova Zh. S., Alekseenko A.N., Stoljarova Je.O., Krasnobaeva N.L., Omirzak T.E. (2022). Demograficheskaja bezopasnost' Kazahstana: potencial, riski i perspektivy. Ust'-Kamenogorsk.
- Аубакирова Ж. С., Столярова Э. О., Сарсембаева Г.А., Краснобаева Н.Л., Алексеенко А.Н. (2023). Модернизация рождаемости в Казахстане. В двух томах. Алматы: ОО «Общество инвалидов «МЕЙРИМДІ ЕЛ». // Aubakirova Zh. S., Stoljarova Je. O., Sarsembaeva G.A., Krasnobaeva N.L., Alekseenko A.N. (2023). Modernizacija rozhdaemosti v Kazahstane. V dvuh tomah. Almaty: ОО «Obshhestvo invalidov «MEJRIMDI EL».
- Ашимбаев М.С., Курганбаева Г.А., Музапарова Л.М., Гусева Л.Ю., Калиева Д.К., Дмитриенко Т.А., Сейдуманов С.Т. (2004). Современная демографическая ситуация в Казахстане. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 60 с. // Ashimbaev M.S., Kurganbaeva G.A., Muzaparova L.M., Guseva L.Ju., Kalieva D.K., Dmitrienko T.A., Sejdumanov S.T. (2004). Sovremennaja demograficheskaja situacija v Kazahstane. - Almaty: KISI pri Prezidente RK, 60 с.
- Бантикова О.И. (2006). Демографическое состояние как реальная и потенциальная угроза устойчивому развитию общества. *Взаимодействие реального и финансового секторов в трансформационной экономике: материалы Всероссийской научно-практической конференции*, 02-03 февраля 2006. - Оренбург: ОГУ, 92 - 97. // Bantikova O.I. (2006). Demograficheskoe sostojanie kak real'naja i potencial'naja ugroza ustojchivomu razvitiju obshhestva. *Vzaimodejstvie real'nogo i finansovogo sektorov v transformacionnoj jekonomike: materialy Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii*, 02-03 fevralja 2006. - Orenburg: OGU, 92 - 97.
- Бочкарева И., Панарин С. (2016). Трансграничные мигранты в восприятии российских студентов (по материалам экспресс-опросов в трех университетах). *Восток на Востоке, в России и на Западе*: сб.ст. - Санкт-Петербург, 107-123. // Bochkareva I., Panarin S. (2016). Transgranichnye migranty v vosprijatii rossijskih studentov (po materialam jekspress-oprosov v treh universitetah). *Vostok na Vostoke, v Rossii i na Zapade*: sb.st. - Sankt-Peterburg, 107-123.

- Бюллетени: Численность населения Казахстана по отдельным этносам; Естественное движение населения Казахстана; Миграция населения Казахстана, с 2003 - 2022 год. Комитет по статистике министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/5> (дата обращения 13.06.2022). //Bjulleteni: Chislennost' naselenija Kazahstana po otдел'nym jetnosam; Estestvennoe dvizhenie naselenija Kazahstana; Migracija naselenija Kazahstana, s 2003 - 2022 god. Komitet po statistike ministerstva nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan [Jelektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/5> (data obrashhenija 13.06.2022).
- Вааль Т. (2019). Большая численность населения городов не гордость, а проблема. Власть, 8 октября. //Vaal' T. (2019). Bol'shaja chislennost' naselenija gorodov ne gordost', a problema. Vlast', 8 oktjabrja.
- Варшавер Е., Рочева А. (2016). Интеграция мигрантов на локальном уровне. Западный и российский опыт. *Восток на Востоке, в России и на Западе*: сб.ст. - Санкт-Петербург, 2016, 194-213. // Varshaver E., Rocheva A. (2016). Integracija migrantov na lokal'nom urovne. Zapadnyj i rossijskij opyt. *Vostok na Vostoke, v Rossii i na Zapade*: sb.st. - Sankt-Peterburg, 2016, 194-213.
- Витковская Г. (1996). Миграция русскоязычного населения из Центральной Азии: причины, последствия, перспективы / под ред. Г. Витковской. Москва: Московский Центр Карнеги, 146 с. // Vitkovskaja G. (1996). Migracija ruskojazychnogo naselenija iz Central'noj Azii: prichiny, posledstvija, perspektivy / pod red. G. Vitkovskoj. Moskva: Moskovskij Centr Karnegi, 146 s.
- Витковская Г. (1998). Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии: материалы конференции / Моск. центр Карнеги Carnegieendowmentforintern. Peace / под ред. Г. Витковской. Москва, 229 с. // Vitkovskaja G. (1998). Sovremennye jetnopoliticheskie processy i migracionnaja situacija v Central'noj Azii: materialy konferencii / Mosk. centr Karnegi Carnegieendowmentforintern. Peace / pod red. G. Vitkovskoj. Moskva, 229 s.
- Григоричев К.В., Зимовина Е.П. (2004). Беженцы и вынужденные мигранты: международные правовые документы и законодательство Республики Казахстан. Караганда. //Grigorichev K.V., Zimovina E.P. (2004). Bezhency i vynuždennye migranty: mezhdunarodnye pravovye dokumenty i zakonodatel'stvo Respubliki Kazahstan. Karaganda.
- Демографический ежегодник Казахстана (2022). Бюро Национальной статистики по стратегическому планированию и реформам РК. Гл. ред. Шаймарданов Ж. Н. Нур-Султан, 115 с. //Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana (2022). Bjuro Nacional'noj statistiki po strategicheskomu planirovaniju i reformam RK. Gl. red. Shajmardanov Zh. N. Nur-Sultan, 115 s.
- Демографический ежегодник. (1990). Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 639 с. // Demograficheskij ezhegodnik. (1990). Goskomstat SSSR. M.: Finansy i statistika, 639 s.
- Демографический ежегодник Казахстана. (1996). Алматы, 93 с. // Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana. (1996). Almaty, 93 s.
- Демографические ежегодники Республики Казахстан за 2004 - 2019 гг. Комитет по статистике министерства национальной экономики Республики Казахстан // Demograficheskie ezhegodniki Respubliki Kazahstan za 2004 - 2019 gg. Komitet po statistike ministerstva nacional'noj jekonomiki Respubliki Kazahstan. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection> (дата обращения 13.06.2022)
- Демографический ежегодник регионов Казахстана: стат.сб. (2006). / под редакцией Б. Султанова. Алматы: РИИЦ, 548 с. // Demograficheskij ezhegodnik regionov Kazahstana: stat.sb. (2006). / pod redakciej B. Sultanova. Almaty: RIIC, 548 s.
- Дятлов В. (2016). Восток на Востоке России: китайские мигранты в переселенческом обществе (позднеимперская и постсоветская эпохи). *Восток на Востоке, в России и на Западе*: сб.ст. - Санкт-Петербург, 2016, 124-144. //Djatlov V. (2016). Vostok na Vostoke Rossii: kitajskie

- migranty v pereselencheskom obshhestve (pozdneimperskaja i postsovetskaja jepohi). *Vostok na Vostoke, v Rossii i na Zapade*: sb.st. - Sankt-Peterburg, 2016, 124-144.
- ZAKON.KZ (2024). 2024. 12 сентября
- Зайочковская Ж.А. (1999). Миграционная ситуация в странах СНГ / под ред. Ж.А. Зайочковской. М., 288 с. // Zajochkovskaja Zh.A. (1999). Migracionnaja situacija v stranah SNG / pod red. Zh.A. Zajochkovskoj. M., 288 s.
- Зайочковская Ж.А. (1999а). Миграция и урбанизация в СНГ и Балтии в 90-е годы / под ред. Ж.А. Зайочковской, М., 358 с. // Zajochkovskaja Zh.A. (1999a). Migracija i urbanizacija v SNG i Baltii v 90-e gody / pod red. Zh.A. Zajochkovskoj, M., 358 s.
- Зайончковская Ж. (2014). Перед лицом иммиграции. *Миграция в России*. 2014, Т.1.Ч.2, 117-128. // Zajonchkovskaja Zh. (2014). Pered licom immigracii. *Migracija v Rossii*. 2014, Т.1. Ch.2, 117-128.
- Зайончковская Ж., Тюрюканова Е. (2013). Иммиграция: путь к спасению или троянский конь? *Миграция в России*. 2000–2012: хрестоматия: в 3 т. / под ред. И.С. Иванова - М.: Спецкнига, 2013, Т.1, Ч. 1, 51-77. // Zajonchkovskaja Zh., Tjurjukanova E. (2013). Immigracija: put' k spaseniju ili trojanskij kon'? *Migracija v Rossii*. 2000–2012: hrestomatija: v 3 t. / pod red. I.S. Ivanova - M.: Speckniga, 2013, Т.1, Ch. 1, 51-77.
- Занятость населения в Республике Казахстан. (2010). Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан.: стат.сб. в 3-х т. / под ред. А.А. Смаилова. Астана: РИИЦ, 155 с. // Zanjatost' naselenija v Respublike Kazahstan. (2010). Itogi nacional'noj perepisi naselenija 2009 g. v Respublike Kazahstan.: stat.sb. v 3-h t. / pod red. A.A. Smailova. Astana: RIIС, 155 s.
- Иванов Р. (2020). Половине населения в нынешней экономической модели нет места. 365 инфо, 19 ноября. // Ivanov R. (2020). Polovine naselenija v nyneshnej jekonomicheskoj modeli net mesta. 365 info, 19 nojabrja.
- Индустриализация по-казахстански: минус 28 процентов за двадцать лет. Exclusive. kz, 9 февраля. // Industrializacija po-kazahstanski: minus 28 procentov za dvadcat' let. Exclusive. kz, 9 fevralja.
- Итоги Национальной переписи населения 2021 г. в РК. (2023). Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Агентство по стратегическому планированию и реформам РК, Бюро Национальной статистики. Астана, 31–37. //Itogi Nacional'noj perepisi naselenija 2021 g. v RK. (2023). Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie jazykami v RK. Agentstvo po strategicheskomu planirovaniju i reformam RK, Bjuro Nacional'noj statistiki. Astana, 31–37.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Казахской ССР. (1990). Пол, возраст и состояние в браке (раздел 2). Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 221 с. // Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1989 goda po Kazahskoj SSR. (1990). Pol, vozrast i sostojanie v brake (razdel 2). Alma-Ata: Respublikanskij informacionno-izdatel'skij centr, 221 s.
- Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Казахской ССР. Раздел 1. Часть 2. (1994). Численность и размещение населения. Алматы: Республиканский информационно-издательский центр, 387 с. // Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1989 goda po Kazahskoj SSR. Razdel 1. Chast' 2. (1994). Chislennost' i razmeshhenie naselenija. Almaty: Respublikanskij informacionno-izdatel'skij centr, 387 s.
- Карманов М.В., Кучмаева О.В., Петрякова О.Л. (2015). Демографическая безопасность: теория, методология и оценка также исследованы теоретико-методологические основы данной проблемы. *Экономика, статистика и информация*, №4, 123 - 127. // Karmanov M.V., Kuchmaeva O.V., Petrjakova O.L. (2015). Demograficheskaja bezopasnost': teorija, metodologija i ocenka takzhe issledovany teoretiko-metodologicheskie osnovy dannoj problem. *Jekonomika, statistika i informacija*, №4, 123 - 127.
- Карманов М.В., Карманова А.М., Смелов П.А. (2009). Особенности интегральной оценки уровня демографической безопасности общества. *Экономика, статистика и информация*,

- №4, 116 - 119. // Karmanov M.V., Karmanova A.M., Smelov P.A. (2009). Osobennosti integral'noj ocenki urovnja demograficheskoy bezopasnosti obshhestva. *Jekonomika, statistika i informacija*, №4, 116 - 119.
- Концепция демографической политики до 2025 года Российской Федерации от 2007 года (2007). // Концепсия demograficheskoy politiki do 2025 goda Rossijskoj Federacii ot 2007 goda. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://mintrud.gov.ru/ministry/programms> (дата обращения 2020-10-7).
- Концепция семейной политики Литвы от 2008 года. (2008). // Концепсия semejnoj politiki Litvy ot 2008 goda. [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.ltv.lv/litovskoje_vremia/13-konceptija-semejnoj-politiki-gosudartsva.html (дата обращения 12.11.2020).
- Королев А., Мамаев М. (2011). Казахстану удалось справиться с демографическими вызовами. *Литер*, 21 октября (№196). // Korolev A., Mamaev M. (2011). Kazahstanu udalos' spravit'sja s demograficheskimi vyzovami. *Liter*, 21 oktjabrja (№196). [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31070219. (дата обращения 05.11.2020).
- Кожирова С.Б. (2006а). Китайская миграция в Казахстане: реальность и проблемы. *Вестник Евразийского гуманитарного института*, № 3, 25–32. // Kozhirova S.B. (2006a). Kitajskaja migracija v Kazahstane: real'nost' i problemy. *Vestnik Evrazijskogo gumanitarnogo instituta*, № 3, 25–32.
- Кожирова С.Б. (2006б). Китайская миграция и проблемы безопасности Республики Казахстан. Материалы Международной конференции «*Модернизация системы государственного управления в РК: основные приоритеты и механизмы реализации*». Астана, 29–38. // Kozhirova S.B. (2006b). Kitajskaja migracija i problemy bezopasnosti Respubliki Kazahstan. Materialy Mezhdunarodnoj konferencii «*Modernizacija sistemy gosudarstvennogo upravlenija v RK: osnovnye prioritety i mehanizmy realizacii*». Astana, 29–38.
- Кожирова С.Б. (2008). Китайская миграция как фактор национальной безопасности Республики Казахстан. Материалы республиканской научно-практической конференции «*Непрерывное профессиональное образование в условиях дистанционной и кредитной технологии обучения*». Караганда, Т. 1, 124–128. // Kozhirova S.B. (2008). Kitajskaja migracija kak faktor nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan. Materialy respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «*Nepreryvnoe professional'noe obrazovanie v uslovijah distancionnoj i kreditnoj tehnologii obuchenija*». Karaganda, Т. 1, 124–128.
- Кырыкбаева Э.О. (2010). Демографические и миграционные угрозы для национальной безопасности Казахстана. // Курыкбаева Же.О. (2010). Demograficheskie i migracionnye ugrozy dlja nacional'noj bezopasnosti Kazahstana. URL: http://конференция.com.ua/files/image/konf%2010/konf%2010_1_11.pdf.
- Кайгородцев А.А. (2007). Анализ экономической безопасности Казахстана. *Вестник КАСУ*, №4, 191 - 198. // Kajgorodcev A.A. (2007). Analiz jekonomicheskoy bezopasnosti Kazahstana. *Vestnik KASU*, №4, 191 - 198.
- Мардас Д.М. (2020). Рождаемость как критерий и фактор преодоления демографических угроз. *Вопросы организации и информатизации здравоохранения*, 2020, № 1 (102), 4 - 9. // Mardas D.M. (2020). Rozhdaemost' kak kriterij i faktor preodolenija demograficheskikh ugroz. *Voprosy organizacii i informatizacii zdravoohranenija*, 2020, № 1 (102), 4 - 9.
- Маханов Б. (2024). На пути к «удвоению ВВП»: какие регионы тянут Казахстан назад? *СПИК.KZ*, 9 сентября. // Mahanov B. (2024). Na puti k «udvoeniju VVP»: kakie regiony tjanut Kazahstan nazad? *SPIK.KZ*, 9 sentjabrja.
- Мушанов Р.М. (2010). Основные угрозы демографической безопасности государств постсоветского пространства. *Вестник КазНУ, серия Философия, политология, культурология*, №2 (35), 53 - 57. // Mushanov R.M. (2010). Osnovnye ugrozy demograficheskoy bezopasnosti gosudarstv postsovetskogo prostranstva. *Vestnik KazNU, serija Filosofija, politologija, kul'turologija*, №2 (35), 53 - 57.
- Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту. (2000). Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан: стат. сб. Т. 4, Ч. 1. Алматы: РИИЦ,

- 184 с. // *Naselenie Respubliki Kazahstan po nacional'nostjam, polu i vozrastu.* (2000). Itogi perepisi naselenija 1999 goda v Respublike Kazahstan: stat. sb. T. 4, Ch. 1. Almaty: RIIС, 184 s.
- Население Республики Казахстан по состоянию в браке. (2000). Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан: стат. сб. Алматы: РИИЦ, 173 с. // *Naselenie Respubliki Kazahstan po sostojaniju v brake.* (2000). Itogi perepisi naselenija 1999 g. v Respublike Kazahstan: stat. sb. Almaty: RIIС, 173 s.
- Население Республики Казахстан. (2011). Итоги национальной переписи Республики Казахстан. 2009 г.: стат. сб.: Т. 1. Астана: РИИЦ, 194 с. // *Naselenie Respubliki Kazahstan.* (2011). Itogi nacional'noj perepisi Respubliki Kazahstan. 2009 g.: stat. sb.: Т. 1. Astana: RIIС, 194 s.
- Никитенко П. (2008). Демографическая безопасность и внешняя миграция населения. *Общество и экономика*, № 6, 3 -11. // Nikitenko P. (2008). Demograficheskaja bezopasnost' i vneshnjaja migracija naselenija. *Obshhestvo i jekonomika*, № 6, 3 -11.
- Никитенко П.Г., Ермашкевич В.И., Кулаков Г.Т. и др. (2001). Проблемы экономической безопасности Белоруссии. Минск: ИООО «Право и экономика», 224 с. // Nikitenko P.G., Ermashkevich V.I., Kulakov G.T. i dr. (2001). Problemy jekonomicheskoj bezopasnosti Belorussii. Minsk: ИООО «Pravo i jekonomika», 224 s.
- Никулина Ю., Нижник Н. (2012). Правовые средства обеспечения демографической политики в странах Западной Европы. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*, 2012, №1(53), 38-45. // Nikulina Ju., Nizhnik N. (2012). Pravovye sredstva obespechenija demograficheskoj politiki v stranah Zapadnoj Evropy. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii*, 2012, №1(53), 38-45.
- Нурша А. (2014). Новые тенденции в идеологии России: вызовы для Казахстана? Ин-т мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан. Астана - Алматы: ИМЭП, 68 с. // Nursha A. (2014). Novye tendencii v ideologii Rossii: vyzovy dlja Kazahstana? In-t mirovoj jekonomiki i politiki (IMJeP) pri Fonde Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan. Astana - Almaty: IMJeP, 68 s.
- О демографической безопасности Республики Беларусь: закон (2002) // О demograficheskoj bezopasnosti Respubliki Belarus': zakon (2002). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30548483 (дата обращения 15.11.2020).
- О национальной безопасности в Республике Казахстан: закон (2012). // О nacional'noj bezopasnosti v Respublike Kazahstan: zakon (2012). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> (дата обращения 15.11.2020).
- Образование в Республике Казахстан. (2011). Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 г.: стат. сб. / под ред. А.А. Смаилова. Астана, 203 с. // *Obrazovanie v Respublike Kazahstan.* (2011). Itogi nacional'noj perepisi naselenija Respubliki Kazahstan 2009 g.: stat. sb. / pod red. A.A. Smailova. Astana, 203 s.
- Панарин С. (2015). Трансграничные вызовы национальному государству /автор проекта, науч. и литератур. ред. Сергей Панарин. СПб.: Интерс-социс, 390 с. // Panarin S. (2015). Transgranichnye vyzovy nacional'nomu gosudarstvu /avtor proekta, nauch. i literatur. red. Sergej Panarin. SPb.: Inters-socis, 390 s.
- Полетаев Д. (2016). Изменение практик поведения трудовых мигрантов из Средней Азии в Россию. *Восток на Востоке, в России и на Западе*: сб.ст. Санкт-Петербург, 2016, 177-193. //Poletaev D. (2016). Izmenenie praktik povedenija trudovyh migrantov iz Srednej Azii v Rossiju. *Vostok na Vostoke, v Rossii i na Zapade*: sb.st. Sankt-Peterburg, 2016, 177-193.
- Попов А.В., Калачикова О.Н. (2015). Интегральные индексы в оценке демографической безопасности территорий. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*, № 4 (46), 56 - 66. // Popov A.V., Kalachikova O.N. (2015). Integral'nye indeksy v ocenke demograficheskoj bezopasnosti territorij. *Nacional'nye interesy: prioritety i bezopasnost'*, № 4 (46), 56 - 66.
- Рыбаковский Л.Л. (2003). Демографическая безопасность. *Безопасность Евразии*, №3, 2003, 154 - 186. // Rybakovskij L.L. (2003). Demograficheskaja bezopasnost'. *Bezopasnost' Evrazii*, №3, 2003, 154 - 186.

- Савин И. (2015). Вызовы нелегальной трудовой миграции: реальность и мифы. *Трансграничные вызовы национальному государству*: сб. статей. СПб.: Интерс-социс, 2015, 166-190. // Savin I. (2015). Vyzovy nelegal'noj trudovoj migracii: real'nost' i mify. *Transgranichnye vyzovy nacional'nomu gosudarstvu*: sb. statej. SPb.: Inters-socis, 2015, 166-190.
- Садовская Е.Ю. (2014). Китайская миграция в Республику Казахстан. Традиции Шелкового пути и новые векторы сотрудничества. Алматы: Паритет, 444 с. // Sadovskaja E. Ju. Kitajskaja migracija v Respubliku Kazahstan: tradicii Shelkovogo puti i novye vektory sotrudnichestva. Almaty.
- Садовская Е.Ю. (2013). Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан). М.: Восточная книга, 576 с. // Sadovskaja E. Ju. (2013). Mezhdunarodnaja trudovaja migracija v Central'noj Azii v nachale XXI veka (na primere Respubliki Kazahstan). M.: Vostochnaja kniga, 576 s.
- Смелов П.А., Карманов М.Б., Дударев В.Б., Зареченский А.М. (2009). Методология экономико-статистического исследования демографической безопасности и здоровья общества // Smelov P.A., Karmanov M.B., Dudarev V.B., Zarechenskij A.M. (2009). Metodologija jekonomiko-statisticheskogo issledovanija demograficheskoi bezopasnosti i zdorov'ja obshhestva. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://mba.mesi.ru/upload/iblock/c54/978-5-7764-0585-3.pdf> (дата обращения 12.09.2020).
- Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1929, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991, 7–9. // Statisticheskij sbornik po otдел'nym pokazateljam Vsesojuznyh perepisej naselenija 1929, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg. Alma-Ata, 1991, 7–9.
- Сыроежкин К.Л. (2014). Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений. Астана - Алматы. // Syroezhkin K.L. (2014). Nuzhno li Kazahstanu bojat'sja Kitaja: mify i fobii dvustoronnih otnoshenij. Astana - Almaty.
- Талапулы А. (2024). Прочь из аулов? Какие опасности таит в себе внутренняя миграция в Казахстане. *Караван*, 13 августа. // Talapuly A. (2024). Proch' iz aulov? Kakie opasnosti tait v sebe vnutrennjaja migracija v Kazahstane. *Karavan*, 13 avgusta.
- Тиводар С.И. (2007). Политико-правовое конструирование демографической безопасности. Ростов н/Д: РЮИ МВД России, 167 с. // Tivodar S.I. (2007). Politiko-pravovoe konstruirovanie demograficheskoi bezopasnosti. Rostov n/D: RJuI MVD Rossii, 167 s.
- Указ Президента Республики Казахстан от 21 июля 2011 года № 118. Прогнозная схема территориально-пространственного развития страны до 2020 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000118>; О проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении прогнозной схемы территориально-пространственного развития страны до 2030 года». Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2019 года № 652. // Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 21 ijulja 2011 goda № 118. Prognoznaja shema territorial'no-prostranstvennogo razvitija strany do 2020 goda. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000118>; O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazahstan «Ob utverzhdenii prognoznoj shemy territorial'no-prostranstvennogo razvitija strany do 2030 goda». Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 23 avgusta 2019 goda № 652. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000625>.
- Численность и размещение населения в Республике Казахстан. (2000). Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан: стат. сб.: Т. 1. Алматы: РИИЦ, 213 с. // Chislennost' i razmeshhenie naselenija v Respublike Kazahstan. (2000). Itogi perepisi naselenija 1999 g. v Respublike Kazahstan: stat. sb.: T. 1. Almaty: RIIC, 213 s.
- Эпштейн М.В., Егорова Е.А., Карманов М.В., Смелов П.А., Карманов А.М. (2013). Методология анализа демографической безопасности и миграции населения. М.: Финансы и статистика, 168 с. // Jepshtejn M.V., Egorova E.A., Karmanov M.V., Smelov P.A., Karmanov A.M. (2013). Metodologija analiza demograficheskoi bezopasnosti i migracii naselenija. M.: Finansy i statistika, 168 s.

Этнодемографический ежегодник Казахстана: стат. сб. (2006). / под ред. Ю.К. Шокаманова. Алматы: РИИЦ, 440 с. //Jetnodemograficheskiy ezhegodnik Kazahstana: stat. sb. (2006). / pod red. Ju.K. Shokamanova. Almaty: RIIС, 440 s.

Сведения об авторах

Аубакирова Жанна Сакеновна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, руководитель Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

Алексеевко Александр Николаевич – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: alalexeenko56@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1169-412X>

Краснобаева Нелли Леонидовна – кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: Krasn_nelli@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>

Столярова Элеонора Олеговна – кандидат социологических наук, главный научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра «Digital Social Research» Восточно-Казахстанского технического университета имени Д.Серикбаева, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан, e-mail: eleonora193967@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>

Авторлар туралы мәліметтер

Әубәкірова Жанна Сәкенқызы - тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

Алексеевко Александр Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Цифрлық әлеуметтік зерттеулер» халықаралық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері. Д. Серікбаева, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: alalexeenko56@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1169-412X>

Краснобаева Нелли Леонидовна – тарих ғылымдарының кандидаты, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: Krasn_nelli@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>

Столярова Элеонора Олеговна – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университетінің «Digital Social Research» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, Өскемен, Қазақстан Республикасы, e-mail: eleonora193967@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>

Information about the authors

Aubakirova Zhanna Sakenovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the International Research Center «Digital Social Research» of D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

Alekseyenko Alexander Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, a leading researcher at the International Research Center "Digital Social Research" of the D.Serikbayev East Kazakhstan

Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: alalexeenko56@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1169-412X>

Krasnobayeva Nelly Leonidovna – Candidate of Historical Sciences, Chief Researcher at the International Research Center "Digital Social Research" of the D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: Krasn_nelli@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>

Stolyarova Eleonora Olegovna – Candidate of Sociological Sciences, Chief Researcher at the Digital Social Research International Research Center at D.Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan, e-mail: eleonora193967@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>

ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_9

МРНТИ 05.41.05

Водичев Е.Г. *

Новосибирский государственный технический университет, г. Новосибирск; Национальный исследовательский Томский государственный университет, г. Томск, Российская Федерация

Риски и возможности интеграции научного центра в структуру большого города в условиях модернизационных процессов позднесоветской эпохи

АННОТАЦИЯ. Статья посвящена исследованию рисков и возможностей интеграции Академгородка – крупнейшего регионального научного центра СССР – в структуру Новосибирска в контексте модернизационных процессов позднесоветской эпохи. Анализируется уникальный советский эксперимент по созданию автономного научного кластера в теле индустриального мегаполиса и его последствия для трансформации городской среды. Цель исследования – реконструкция механизмов территориального, демографического, функционального и социокультурного взаимодействия между Городом и Городком, а также оценка влияния научного сообщества на развитие Новосибирска. Особое внимание уделено вопросам миграции научной элиты, формированию новых профессиональных и социальных структур, архитектурно-планировочным новациям и формированию самодостаточной интеллектуальной среды.

Выявлены конфликты идентичностей и пространственные разломы, возникшие в результате административного объединения Академгородка с пролетарскими районами мегаполиса, что повлияло на символическое и культурное восприятие городской среды. Анализируются проблемы транспортной связанности, снабжения, социокультурной изоляции и неоднозначной рецепции научного сообщества со стороны жителей Новосибирска. Особое значение придаётся влиянию Академгородка на изменение имиджа Новосибирска, превратившегося в один из ведущих научных и образовательных центров страны. Рассматриваются институциональные, идеологические и политические условия функционирования научного кластера в рамках централизованной государственной системы. Статья подчёркивает актуальность темы для исторической урбанистики, социологии науки и территориального планирования, и ставит задачу дальнейшего междисциплинарного осмысления опыта пространственной интеграции науки и города в условиях плановой экономики. Предлагаемый подход может быть полезен для разработки новых методологических рамок изучения взаимодействия науки, власти и городского пространства в условиях переходных обществ.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Новосибирск, Академгородок, комплексный научный центр, городское пространство, социальные трансформации, идентичность.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Водичев, Е.Г. (2026). Риски и возможности интеграции научного центра в структуру большого города в условиях модернизационных процессов позднесоветской эпохи. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 140-154. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_9

История статьи:

Получено: 23.01.2026

Принято: 16.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Водичев Евгений Григорьевич, e-mail: vodichev@mail.ru

Водичев Е.Г. *

Новосібір мемлекеттік техникалық университеті, Новосібір қ.; Томск мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Томск қ., Ресей Федерациясы

Кейінгі кеңес дәуіріндегі модернизациялық процестер жағдайында ғылыми орталықты үлкен қала құрылымына біріктірудің тәуекелдері мен мүмкіндіктері

АНДАТПА. Мақала КСРО-ның ең ірі аймақтық ғылыми орталығы – Академгородокты Новосибирск құрылымына соңғы кеңестік дәуірдегі жаңғырту процестері контекстінде интеграциялаудың тәуекелдері мен мүмкіндіктерін зерттеуге арналған. Мақалада өнеркәсіптік мегаполистің құрылымында автономды ғылыми кластер құру бойынша бірегей кеңестік эксперимент және оның қалалық ортаны өзгертудегі салдары талданады. Зерттеудің мақсаты қала мен қаланың аумақтық, демографиялық, функционалдық және әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттесу механизмдерін қайта құру, сондай-ақ Новосібірдің дамуына ғылыми қоғамдастықтың әсерін бағалау болып табылады. Ғылыми элитаның көші-қоны, жаңа кәсіби және әлеуметтік құрылымдардың қалыптасуы, сәулеттік-жоспарлау жаңалықтары мен өзін-өзі қамтамасыз ететін интеллектуалдық ортаны қалыптастыру мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Академгородокты мегаполистің пролетарлық аудандарымен әкімшілік біріктіру нәтижесінде пайда болған сәйкестіктердің қайшылықтары мен кеңестіктік бұзылу сызықтары анықталды, бұл қалалық ортаны символдық және мәдени қабылдауға әсер етті. Көлік байланысы, жабдықтау, әлеуметтік-мәдени оқшаулану және Новосібір тұрғындарының ғылыми қауымдастықты екіұшты қабылдау мәселелері талданады. Еліміздің жетекші ғылыми және білім беру орталықтарының біріне айналған Новосібірдің имиджін өзгертуге Академияның ықпалына ерекше мән беріледі. Орталықтандырылған мемлекеттік жүйе шеңберіндегі ғылыми кластердің жұмыс істеуінің институционалдық, идеологиялық және саяси шарттары қарастырылады. Мақалада тарихи қалатану, ғылым әлеуметтану және аумақтық жоспарлау үшін тақырыптың өзектілігі атап өтіліп, жоспарлы экономика жағдайында ғылым мен қаланың кеңестіктік интеграциясының тәжірибесін одан әрі пәнаралық түсіну міндеті қойылады. Ұсынылған тәсіл өтпелі қоғамдардағы ғылымның, үкіметтің және қалалық кеңестіктің өзара әрекеттесуін зерттеудің жаңа әдістемелік негіздерін әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: Новосибирск, Академгородок, кешенді ғылыми орталық, қалалық кеңестік, әлеуметтік өзгерістер, сәйкестілік.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙКЕСӨЗ ҮШІН: Водичев, Е.Г. (2026). Кейінгі кеңес дәуіріндегі модернизациялық процестер жағдайында ғылыми орталықты үлкен қала құрылымына біріктірудің тәуекелдері мен мүмкіндіктері. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 140-154. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_9

---

* Хат-хабаршы авторы: Водичев Евгений Григорьевич, e-mail: vodichev@mail.ru

Evgeny G. Vodichev *

Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk; National Research Tomsk State University, Tomsk, Russian Federation

The Risks and Opportunities of Integrating a Scientific Center Into the Structure of a Large City in the Context of Modernization Processes of the Late Soviet Era

ABSTRACT. The article is devoted to the study of the risks and opportunities of integrating Akademgorodok, the largest regional scientific center of the USSR, into the structure of Novosibirsk in the context of the modernization processes of the late Soviet era. The article analyzes the unique Soviet experiment of creating an autonomous scientific cluster in the body of an industrial metropolis and its consequences for the transformation of the urban environment. The purpose of the study is to reconstruct the mechanisms of territorial, demographic, functional and socio-cultural interaction between the City and the Town, as well as to assess the influence of the scientific community on the development of Novosibirsk. Particular attention is paid to the issues of migration of the scientific elite, the formation of new professional and social structures, architectural and planning innovations and the formation of a self-sufficient intellectual environment. The article reveals identity conflicts and spatial faults that arose as a result of the administrative unification of Akademgorodok with the proletarian districts of the metropolis, which influenced the symbolic and cultural perception of the urban environment. The problems of transport connectivity, supply, socio-cultural isolation and ambiguous reception of the scientific community by Novosibirsk residents are analyzed. Particular importance is attached to the influence of Akademgorodok on changing the image of Novosibirsk, which has become one of the leading scientific and educational centers of the country. Institutional, ideological and political conditions for the functioning of the scientific cluster within the centralized state system are considered. The article emphasizes the relevance of the topic for historical urban studies, sociology of science and territorial planning, and sets the task of further interdisciplinary understanding of the experience of spatial integration of science and the city in the context of a planned economy.

KEYWORDS: Novosibirsk, Akademgorodok, complex research center, urban space, social transformations, identity.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Vodichev, E.G. (2026). The risks and opportunities of integrating a scientific center into the structure of a large city in the context of modernization processes of the late soviet era. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 140-154. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_9

---

* Corresponding author: Evgeny G. Vodichev, e-mail: vodichev@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Новосибирск – крупнейший город на востоке ранее СССР, а ныне России, третий по численности населения в стране и неформальная столица Сибири, в прошлом – один из мировых лидеров по темпам роста, достигший по численности населения 1 млн чел менее чем за 70 лет. На 1 января 1964 г. в городе было зарегистрировано 1 млн 28 тыс. чел, в то время как расчетную норму 850 тыс. чел предполагалось обеспечить лишь к 1970 г. (Баландин, 1986, с. 55). Уже этот факт сделал Новосибирск релевантным объектом для исторических и историко-демографических исследований. В том же 1964 г. было принято решение об официальном завершении начавшегося в 1957 г. строительства новосибирского Академгородка, – крупнейшего регионального научного центра не только на востоке СССР, но и в стране в целом. Парадоксальным образом, превышение численности населения Новосибирска над 1 млн чел как раз и было обеспечено жителями Академгородка. С конца 1950-х гг. и вплоть до настоящего времени судьбы Города и Городка (так называют Академгородок его старожилы) оказались теснейшим образом переплетены. В административном смысле Академгородок стал частью Новосибирска, однако в реальности их взаимоотношения оказались гораздо более сложными.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Проблемы формирования и развития Сибирского отделения Академии наук СССР (СО АН СССР, ныне СО РАН) и его территориальных комплексов имеют свою историографию, а библиографический список измеряется не одним десятком публикаций, включая и документальные издания (Водичев, 2004; Кузнецов, 2014; Сибирское, 2007; Кузнецов, 2006 и др.). Вместе с тем, до сих пор недостаточное внимание уделяется месту и роли Городка как фактору и триггеру трансформации городского пространства мегаполиса, в том числе и в социально-демографическом аспекте. Работы такого рода ограничены лишь незначительным количеством публикаций (Российская академия, 2007; Красильников, 2024; Куперштох, 1999 и др.). Между тем, в ходе своего формирования и сам Академгородок стал полем для крайне интересных социальных экспериментов, существенно изменивших облик города, частью которого он стал, и имевших долговременные последствия для Новосибирска и страны в целом.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Цель настоящей статьи – реконструкция процесса интеграции Новосибирска и Академгородка в рамках наиболее известного советского проекта по развитию науки во второй половине XX в., а также факторов и направлений влияния Академгородка на трансформацию пространства мегаполиса.

К середине прошлого столетия Новосибирск, город, не располагавший сколько-нибудь значимыми запасами природных ресурсов, сконцентрировал в себе мощный производственный потенциал. В нем оказались расположены предприятия, имевшие общенациональное значение, входившие в основу советского военно-промышленного комплекса (ВПК) и относившиеся к числу технологических лидеров промышленности СССР. С момента основания город также оставался важнейшим транспортным узлом на востоке страны, расположенным на перекрестье Транссибирской и Алтайской железных дорог. Индустриальная траектория в стратегии Новосибирска казалась незыблемой. Но решение об организации СО АН СССР и «имплантации» в городскую структуру Новосибирска Академгородка положило начало принципиально важным трансформациям. Их суть – превращение Новосибирска из промышленного города в город, который стал позиционироваться как центр развитой передовой науки, «продвинутого» высшего образования исследовательского типа и технико-технологических инноваций. Отныне мегаполис обрел имидж общенационального драйвера научно-технического прогресса (НТП). Благодаря широкому публицити и открытости нового исследовательского комплекса, уже спустя десятилетие после своего образования известность Академгородка в интеллектуальной среде затмила известность самого Новосибирска. В этом смысле Городок обеспечил

глобальную роль города и обозначил его перспективы. Благодаря Академгородку и появившимся позднее вблизи Новосибирска другим наукоградам (Краснообску и Кольцово), траектория развития Новосибирска как одного из крупнейших в СССР центров НТП доминировала вплоть до распада страны в 1991 г. и была унаследована Россией. Однако при ретроспективных реконструкциях эволюции города остается нерешенным вопрос о том, насколько гармоничным и безболезненным был этот процесс для обоих компонентов формально единого городского пространства: Новосибирска как реципиента и Академгородка как «имплантата» в тело города. Для того, чтобы попытаться ближе подойти к ответу на него сосредоточимся и на количественном, и на качественном, социальном срезе анализа.

Представляется, что выводы о масштабности происходивших трансформаций можно сделать, принимая во внимание показатели миграции ученых в Новосибирск при создании Академгородка, а также некоторые социальные параметры прибывшего контингента в контексте способности оказывать влияние на характер мегаполиса. Последнее может включать в себя ряд профессиональных характеристик, прежде всего – уровень научной квалификации и профиль научных специальностей мигрантов с учетом ориентации на перспективные направления НТП. Социальный срез также подразумевает формирование представлений о «пассионарности» прибывающего в регион контингента и его способности привносить в провинциальный город новые элементы неэндемичной для города культуры в области межличностной и профессиональной коммуникации. Естественно, что этот аспект трудно выразить в количественно измеримых параметрах. Частично об этом можно судить на основе данных о городах и регионах «выхода» прибывающих в Академгородок исследователей, а также местах, где они получали профессиональную подготовку, поскольку последнее косвенно свидетельствует о принадлежности к ведущим научным школам страны. Этот срез анализа оставляет место для умозрительных выводов и заключений, базирующихся на несфокусированных интервью и беседах, мемуарах и воспоминаниях ученых, экспертных оценках и т. п. Все это позволяет сделать определенные выводы о специфике и гармоничности социальных трансформаций городского пространства и их значимости для судеб мегаполиса вообще, и научного центра в частности.

Итак, к середине 1950-х гг. Новосибирск – крупнейший индустриальный и логистический центр – развивался и как центр технологических разработок и профессионального образования, прежде всего ориентированного на предприятия ВПК. Что касается т. н. гражданских научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР), то это была наука во многом «провинциальная», ориентированная либо на изучение ресурсной базы региона, либо на решение тактических задач по адаптации производственных технологий к нуждам локализованных здесь предприятий. Причем, имеющегося потенциала было явно недостаточно даже для таких ограниченных задач (Водичев, 2018). Статус города в этом качестве постепенно возрастал, но явно уступал другим граням и аспектам городского развития. На фоне иных советских мегаполисов, таких, например, как Свердловск или Горький, Новосибирск явно не выглядел научно-техническим и инновационным лидером. В городе функционировал Западно-Сибирский филиал Академии наук (ЗСФАН) в составе четырех небольших институтов, работало девять вузов (при этом в Новосибирске не было университета), действовал ряд отраслевых НИИ, главным образом «оборонного» профиля. Но человеческие ресурсы, занятые в этих сферах, были относительно невелики. По имеющимся данным, в ЗСФАН работало лишь немногим более 200 научных сотрудников, из которых лишь 17 чел имели степени докторов и 87 кандидатов наук. В вузах, ситуация в которых не позволяла интенсивно заниматься научными исследованиями, не более четверти всех кафедр возглавлялись профессорами и докторами наук. В системе отраслевой науки, где доминировали учреждения ВПК, не более 0,5% научных сотрудников имели степени докторов и 10% кандидатов наук (История города, 2005).

Уже по этим отрывочным данным можно сделать вывод, что «продвинутая» фундаментальная наука и занятые в ней специалисты не определяли лицо уже почти миллионного в то время Новосибирска, и доминирующим оставался промышленный вектор.

В Генплане до 1980 г. Новосибирск рассматривался как «сложившийся научно-технический центр специализированного промышленного производства» (Баландин, 1986), т. е. индустрии ВПК. Но решение о создании Академгородка положило начало мощнейшим «инъекциям» в регион новых когорт специалистов в области перспективных направлений науки, которые несли с собой не только новые знания и компетенции, но и специфический «столичный» менталитет и образ жизни, ранее неприсущие в таких масштабах населению Новосибирска.

Важно отметить, что «отцы-основатели» создания научного комплекса, прежде всего академик М.А. Лаврентьев, глубоко продумали его концепт в плане обеспечения долговременной устойчивости проекта (Лаврентьев, 1979,1980). На старте ключевым фактором становилась мотивация потенциальных сотрудников. Практика подтвердила разумность идеи опереться на три категории ученых, ни одна из которых ранее не присутствовала в Новосибирске в скольких-нибудь значимых масштабах. Первой стала группа авторитетных исследователей, членов Академии наук, входивших в число тех, кто определял отечественную научную политику, но не удовлетворенных состоянием исследований в стране. Создание СО АН СССР позволяло этой когорте ученых усилить свои позиции в системе организации и управления наукой, и в этом смысле Академгородок был для них не только целью, но и средством достижения целей.

Ко второй группе ученых относились видные исследователи, как правило, доктора наук, уже имевшие свои научные школы или достигшие значительного прогресса в науке, но не получившие возможности реализовать их в сложившихся научных учреждениях в центре страны. Такие специалисты были готовы сменить место жительства и работы, если при этом перед ними открывались широкие перспективы для разработки собственных научных направлений и возможности для продолжения научной и научно-организационной карьеры.

Наконец, к третьей категории относились молодые научные сотрудники, входившие в число учеников и последователей тех, кто составлял первые две страты. Переход во вновь создаваемые институты также открывал перед ними доступ к быстрой научной карьере, что было нереально в рамках традиционных научных структур в центре страны. Таким образом, каждый получал свое. Одни – ключевые позиции в руководстве наукой. Другие – перспективы быстрой научной карьеры. Третьи – условия для работы и быта, значительно превосходившие имевшиеся. Но все вместе получали хорошие возможности для плодотворной научной деятельности.

Необходимым условием смены жизненной парадигмы для мигрантов был переезд в Сибирь. Для многих выходцев из столичных городов это все же оставалось проблемой. Однако ситуация демпфировалась особыми правительственными решениями, которые позволяли ведущим ученым сохранять при переезде жилплощадь в столицах, несмотря на получение жилья в Новосибирске. В результате концепция создания СО АН СССР могла рассчитывать на поддержку различных социальных страт ученых.

Принципиальное значение имел тот факт, что селекция кандидатов проводилась весьма тщательно и те, кто ее прошел, обладали не только должной мотивацией, но и высокой квалификацией и способностью самостоятельно и нетривиально решать задачи, далеко выходящие за рамки узкопрофессиональных областей. Сам факт «десанта интеллектуальной элиты» из столичных городов и европейской части страны в Сибирь говорил о решимости его представителей самостоятельно выбирать рискованные, но и взвешенные жизненные стратегии. Для «кадрового десанта» относительно оперативно решалась жилищная проблема и обеспечивались конкурентная зарплата и хорошие условия для работы. В итоге в Новосибирске сконцентрировалась значимая доля интеллектуального потенциала страны, которая не могла не оказать влияние на его стратегии развития, на имидж города и на социальную атмосферу.

Структура кадрового потенциала науки менялась очень быстро. После первых выборов в Академию наук по Сибирскому отделению 1958 г. в нем состояло уже 11 академиков и 28 членов-корреспондентов АН СССР. Это составляло около 8 % от общей численности членов Академии. Всего лишь два года назад на всей территории Сибири и Дальнего Востока имелся

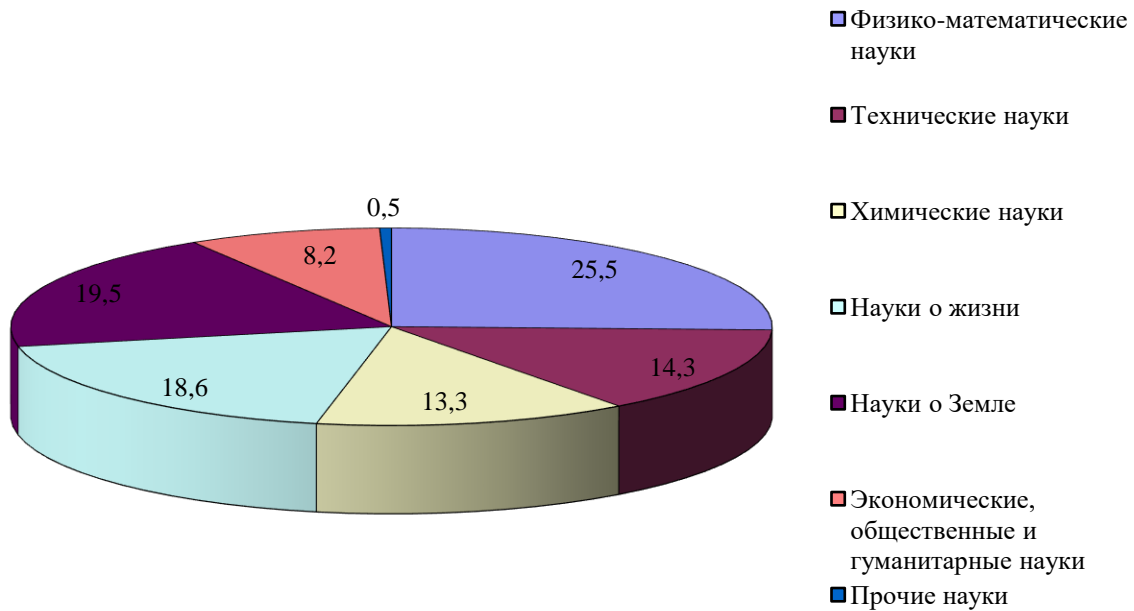
лишь один член-корреспондент АН, который работал в Томске.

Уже на 1 октября 1958 г. в новые институты только Новосибирского научного центра (ННЦ) было зачислено 924 человек, в т. ч. 422 научных сотрудника. К концу 1960 г. численность научного персонала новых институтов превысила тысячу человек. Учреждения ННЦ комплектовались кадрами из разных источников. Почти половина всех научных работников прибыла в Новосибирск из НИИ и вузов Москвы и Ленинграда, 42 % перешли на работу в СО АН СССР из институтов и вузов Сибири и Дальнего Востока, включая ЗСФАН, 9 % прибыло из других городов европейской части СССР. В начальный период истории Отделения выходцы из европейской части СССР составляли в институтах физико-математического и химического профиля почти 100 % сотрудников, в биологических институтах – 90 %, в технических – около 70 %. И лишь в науках о Земле представительство местных специалистов было весьма высоким, что определялось профилем академических филиалов в Сибири в предшествующие годы: например, штат Института геологии и геофизики на 72 % состоял из сибиряков (Куперштох, 1999).

Показательны данные по территориальному срезу представителей высшего уровня академической иерархии – членов АН СССР, перешедших на работу в Отделение, либо избранных от СО АН СССР. Имевшиеся данные относятся к более широкому хронологическому периоду 1958-1981 гг. и ко всему Отделению, но вполне характеризуют ситуацию в ННЦ и Академгородке. 46 % членов Академии наук, прибывших в Сибирь, ранее работали в научных учреждениях Москвы, 12 % – Ленинграда, 10 % – других городов западной части страны. В совокупности это превышало 2/3 всех членов АН СССР, ставших руководителями институтов и их структурных подразделений. В первые годы истории Академгородка их доля была еще выше. Почти аналогичные цифры дают данные о месте получения научной элитой высшего образования. 40 % окончили вузы Москвы, 26 % – ленинградские вузы и 13 % вузы в иных городах европейской части страны (Красильников, 2024).

В 1961 г. общее количество работающих в академическом комплексе Сибири и Дальнего Востока составляло уже около 9 тыс. человек, в т. ч. почти 3 тыс. научных сотрудников, большинство из которых находилось именно в Академгородке. По сравнению с 1957 г. численность научных работников в академическом комплексе Сибири увеличилась более чем в пять раз. Теперь свыше трети из них имели степени кандидатов и докторов наук. На востоке страны появилась большая когорта членов АН и ведущих ученых, оказывающих непосредственное влияние на определение стратегии научного поиска в различных дисциплинах и формирующих матрицу взаимоотношений в коллективах. Наиболее высокими темпами возростала численность сотрудников именно в ННЦ: с 1957 г. и до середины 1961 г. она увеличилась в шесть с половиной раз.

До образования СО АН СССР дисциплинарная структура кадров исследователей отражала периферийный характер исследований, ориентированных на изучение ресурсов региона. Об этом свидетельствует тот факт, что почти 2/3 научных сотрудников высшей научной квалификации академических учреждений восточных регионов страны, среди которых главенствующую роль играл ЗСФАН в Новосибирске, имели подготовку в области науки о жизни и наук о Земле. Но к середине 1960-х гг. профессиональный профиль научных сотрудников академических учреждений Сибирского отделения, где абсолютно доминировали институты Академгородка, радикально изменился по сравнению с ситуацией десятилетней давности. Теперь там большинство составляли специалисты со специализацией по наиболее перспективным направлениям современной науки.

Рисунок 1. Дисциплинарная структура кадров высшей квалификации СО АН СССР, на начало 1966 г., в % к итогу*

Примечание – рассчитано по данным (Куперштох, 1999)

В августе 1964 г. Академгородок посетила правительственная комиссия во главе с президентом АН СССР акад. М.В. Келдышем. Именно она и подписала акт приемки в эксплуатацию ННЦ. Комиссии были представлены корпуса 15 институтов, университета, Опытного завода, жилые дома общей площадью 281,6 тыс. кв. м, пять школ, 18 детских садов и яслей, семь столовых, клуб, широкоэкранный кинотеатр «Москва», две больницы, две поликлиники и многие другие объекты. Делался вывод, что «Население научного городка, составляющее 28,5 тыс. жителей, обеспечено жилой площадью в среднем 9,5 м² на одного человека и необходимыми учреждениями культурно-бытового обслуживания в соответствии с действующими нормами. ... Все научно-исследовательские институты и государственный университет обеспечены высококвалифицированными научными и инженерно-техническими кадрами, общая численность которых составляет 5 600 человек, в том числе 14 действительных членов АН СССР, 35 членов корреспондентов, 80 докторов наук и 650 кандидатов наук» (Кузнецов, 2006). Важным стало и то обстоятельство, что одновременно была заложена твердая основа для воспроизводства научных кадров, включавшая такие равноуровневые элементы, как первую в СССР школу-интернат для одаренных детей (ФМШ), элитный исследовательский университет (НГУ) и многопрофильную систему подготовки кадров высшей научной квалификации в НИУ Академгородка (Аблажей Н.Н., Водичев Е.Г., Красильников С.А., 2019). Все это стало новеллами для мегаполиса.

Академгородок резко отличался от Новосибирска и в градостроительном отношении. Он был возведен в экологически благоприятных условиях естественного ленточного бора вблизи Обского водохранилища и линии Алтайской железной дороги на выделенной площади в 1370 га. За архитектурно-планировочное решение Академгородка в 1967 г. группа разработчиков была удостоена Государственной премии РСФСР в области архитектуры. Изначально Академгородок планировался как город-спутник Новосибирска (Баландин, 1986), и это отразилось в градостроительном концепте при создании его систем жизнеобеспечения. При формировании Академгородка обеспечивалось параллельное строительство научно-исследовательских учреждений, жилого комплекса, объектов социального и бытового назначения. В состав Академгородка вошел университетский кампус с ФМШ, в структуре градообразующего комплекса появился конгресс-холл, представленный Домом ученых, и

современный по меркам 1960-х гг. отель, что было необходимо для нормально функционирования научного центра. Как отмечается экспертами, «в основу архитектурно-планировочной организации территории Академгородка положены следующие принципы: полное использование природных условий местности и сохранение естественного ландшафта как полноценного структурного элемента архитектурно-пространственной организации городской среды; создание единой системы сообщений, обеспечивающих кратчайшие транспортные и пешеходные связи как между зонами города, так и в пределах каждой из них, с максимальной безопасностью для пассажиров и пешеходов, с полным исключением всех видов транзита через территорию Академгородка; максимальное приближение учреждений культурно-бытового обслуживания, в том числе и общегородских, к жилым комплексам; создание своеобразного архитектурно-пространственного образа города, лишённого «нарочитой геометризации и симметрии планировочных форм, так и их аморфной неопределенности. ... Архитектурно-планировочная структура городка Сибирского отделения предопределена четким зонированием его территории и закреплена основными транспортными магистралями» (Баландин, 1986).

Всего за несколько лет Новосибирск столкнулся с ситуацией, когда в него был фактически «встроен» целый город с численностью населения в несколько десятков тыс. чел с нетипичным ранее для мегаполиса контингентом, занятым в той сфере деятельности, которая никогда ранее не считалась профильной для мегаполиса. Академгородок обладал всеми признаками отдельного города и располагал собственной инфраструктурой и системой жизнеобеспечения, за исключением разве что аэропорта. Похожие, но менее масштабные «городки науки», в последующие годы, возводимые вблизи Новосибирска с учетом опыта Академгородка – Краснообск (поселок ВСХНИЛ) и Кольцово – получили статус отдельных поселений, а Кольцово впоследствии стал одним из первых официальных наукоградов в России.

Что же касается самого Академгородка, то с момента его создания возникла дихотомия «Города и Городка», растянувшаяся на десятилетия и сохраняющаяся до сих пор. Собственно, здесь мы возвращаемся ко второй части поставленной проблемы – социальному измерению эксперимента, связанного с «имплантацией» научного комплекса в сложившийся город, в результате которой Новосибирск в мгновение ока превратился в один из крупнейших, а по некоторым оценкам – второй по величине потенциала после Москвы и области научный центр страны. В этом сюжете есть две плоскости анализа. Первая из них – это проблема целостности самого Академгородка. Очень скоро возникла дискуссия, что, собственно, следует считать Городком, а что нет. Главным ее маркером стали внешние индикаторы социальной стратификации резидентов Городка, критериями которых выступают визуализированные архитектурно-планировочные решения. Часто они упираются в рассуждения о правомерности отнесения к Академгородку т. н. микрорайона Щ, особенно той его части, которая предназначалась для рабочих-строителей и застраивалась на старте истории научного центра типовыми брусчатыми и щитовыми домами (их впоследствии предполагалось заменить на капитальные строения, но многие такие дома сохранились и до настоящего времени), а также микрорайона Шлюз и некоторых других его частей. По распространенной точке зрения Городок следовало бы ограничить «верхней зоной», где, собственно, и расположены институты, университет, основные объекты соцкультбыта и жилые дома для научных сотрудников. Споры о границах продолжаются по сей день, поскольку даже визуально эти части Городка разительно отличаются друг от друга и время их несколько не сблизило. В отличие от уютной и благоустроенной «верхушки» со своей неповторимой аурой, микрорайон Щ и в пределах его стартовой площадки, и в той части, которая начала быстро застраиваться в 1970-х гг., напоминает типичный спальный район любого советского города. Впоследствии территория «верхней зоны» Академгородка была признана достопримечательным местом и объектом культурного наследия с введением ограничений на застройку, что лишь добавило аргументов сторонникам первой точки зрения. Соответственно, справедливо мнение, что при всех своих достоинствах «Академгородок в планировочном отношении – первый, а возможно

и единственный эксперимент социального разделения в социалистическом градостроительстве. До сих пор в этико-топографическом отношении Верхняя зона Академгородка – территория науки и этики, Нижняя – техническое обслуживание (может быть, именно поэтому он звучит – ЩА – очень характерный отклик гегемонии на пафос великих ученых, волею судеб, оказавшихся в Сибири)» (Архитектура Новосибирска, 2024).

Вторая плоскость анализа – это интеграция Академгородка и Новосибирска. Как уже отмечалось, Академгородок стал частью Советского района Новосибирска и в этом смысле был административно объединен с другими микрорайонами, некоторые из которых территориально отстояли от Городка на несколько километров. Это противоречило первоначальному замыслу о создании отдельного поселения, города-спутника. Неудивительно, что с момента основания Городка альянс между Городом и Городком складывался более чем непросто. Это касалось как идеологического, так и социально-психологического и социокультурного измерений.

В возникшей дихотомии «Город – Городок», кроме упомянутого выше, отражалось еще несколько обстоятельств. Некоторые из них возникли во многом вопреки желаниям тех, кто принимал решения, или же в условиях типичных для СССР подходов к реализации крупных проектов они не были просчитаны до конца. Областные власти Новосибирска охотно согласились на предложение о строительстве научного центра на подведомственной им территории. Но город и регион здесь не играли самостоятельной роли, поскольку в советской модели, как, собственно, и сейчас в РФ, они не являлись субъектами политических решений такого рода. Новый научный центр был создан и локализован, исходя из соображений общегосударственной целесообразности. Декларированная в постановлении ЦК КПСС основная задача СО АН СССР формулировалась как «всемерное развитие теоретических и экспериментальных исследований ... направленных на решение важнейших научных проблем, а также проблем, способствующих наиболее успешному развитию производительных сил Сибири и Дальнего Востока» (Водичев Е.Г., Красильников С.А., Ламин В.А. и др., 2007). Но представляется, что во второй своей части в условиях широко развернувшейся «совнархозовской» реформы она звучала, скорее, как дань политической конъюнктуре. Попытки «встроить» научный комплекс в региональный контекст в той или иной форме предпринимались на протяжении всей последующей истории его существования, но полученные результаты не выглядели безусловно успешными из-за изначальной ориентации институтов Академгородка на решение задач фундаментальных исследований, «большой науки» и ВПК.

На старте проекта город еще не вполне понимал масштабы грядущих трансформаций. Строительство «городка науки» стало крупнейшим общегосударственным проектом, по сути, одной из последних советских «великих строек коммунизма», финансируемых целевым образом из госбюджета, поэтому финансовая нагрузка на сам регион и город была все же ограниченной. Но изыскивать дополнительные возможности пришлось и городу, например, для временного размещения научных учреждений и расселения сотрудников, пока помещения в Городке не были введены в строй. Региональная администрация, еще при строительстве Академгородка пытавшаяся отвлекать выделяемые Москвой ресурсы и для решения иных задач, сразу же столкнулась с крайне жесткой реакцией центральных властей. Тем самым ей было дано понять: локализация научного комплекса в регионе и городе не означает, что местные власти будут «заказывать музыку», и это неоднократно подтверждалось впоследствии.

В итоге система администрирования в Академгородке как центре управления всем СО АН СССР позволяла его руководству апеллировать непосредственно к центральным властям, фактически минуя городские и областные администрации. В лучшем случае они лишь ставились в известность о предполагаемых решениях. Этому способствовали и личные доверительные отношения руководителя научного комплекса акад. М.А. Лаврентьева с «первым лицом», Н.С. Хрущевым. Такая ситуация сохранялась на протяжении нескольких стартовых лет, определивших дальнейшее развитие научного комплекса. Но и после смены

лидеров матрица взаимоотношений между имплантированной в регион «наукой центра» и регионом в какой-то мере сохранялась. По воспоминаниям известного социолога акад. Т.И. Заславской «одна из заслуг академика Лаврентьева, что, когда он выбирал место для Академгородка, не последним соображением было – подальше от обкома партии. В Иркутске такой городок на окраине города, в Красноярске – вообще часть города. Лаврентьев же хотел самостоятельности в этом плане – и он ее добился. Мы тоже имели неприятности с обкомом партии, но все-таки они не сидели у нас безвылазно, а лишь наезжали, и то нечасто» (Российская социология, 1999).

В то же время, некоторые опасения по поводу потенциального «фрондерства ученых» создаваемого «наукограда» и необходимости его агрегирования в социально-политических и административный контекст региона локализации все же существовали изначально. Этим, наряду с прочими аргументами, как раз и было вызвано упомянутое решение об объединении Академгородка с «пролетарскими» по составу населения микрорайонами Шлюз и ОбьГЭС в рамках единого Советского района, состоявшееся уже в 1958 г. Создаваемая система демпферов потенциального свободомыслия ученых, представленная органами советской и партийной власти, должна была повысить степень управляемости академических институтов, противопоставляя ему «пролетарскую массу» другой части большого района.

Сыграли свою роль и иные обстоятельства как инфраструктурного, так и социального характера. К их числу относилась относительная отдаленность Городка от центра Новосибирска и непростое и небыстрое транспортное сообщение с городом. В особенности важную роль этот фактор играл в первое десятилетие истории Городка, когда, несмотря на капитально реконструированное Бердское шоссе, поездки из Городка в город и обратно занимали не один час времени. Изначально задуманная транспортная схема, предполагавшая гармонизированное сообщение с Новосибирском посредством согласования общественного автомобильного и железнодорожного транспорта, так и не была реализована в оптимальном варианте.

Сказывалась и особая, и гораздо лучшая, чем в Новосибирске, система снабжения Городка продовольственными и промышленными товарами, резко выделяющая Городок на фоне остального города. Достаточно долгое время она осуществлялась по линии могущественного и богатого «атомного министерства» – Минсредмаша, который обеспечивал строительство «городка науки». Жители города были отрезаны от такой системы, но не от информации о ее наличии. На этой основе формировалось много мифов и легенд, часто необоснованных, но даже простые поездки в Академгородок позволяли убедиться в более широком ассортименте товаров в магазинах научного центра. А созданная в самом Городке система закрытого и дифференцированного по статусу распределения товаров и услуг, т. н. столы заказов, вызывала раздражение даже у многих «совестливых» представителей научной интеллигенции.

Наконец, жителей города не могли не привлекать градостроительные решения и среда обитания Академгородка. Городок был расположен в лесу, жилые дома строились в окружении зелени с соблюдением высоких экологических стандартов. В нем практически не было высотных и просто высоких зданий. Среда обитания выглядела гармонично, создавала впечатления уюта и благополучия. В Новосибирске по совокупности подобных качеств конкурентов у Академгородка не было.

Но важнейшую роль, пожалуй, сыграли социокультурные «разломы», обусловленные спецификой населения Городка, состоящего из научных работников. Как было показано выше, их критическая масса в первые годы была представлена выходцами из столичных городов, отличавшихся от населения города по своим привычкам и стереотипам поведения. Последнее создавало в Городке особую ауру, от которой фактически отсекались те, кто не принадлежал к локальному сообществу «посвященных» в науку. В условиях, когда наука стала в стране одной из ключевых идеологией, а в общественном мнении от нее постоянно ждали новых свершений, такая ситуация носила противоречивый характер. Учеными Городка в 1960-е гг. часто восхищались, но сам Городок с его на фоне города «лица необщим выражением» и

специфической атмосферой, у «людей с улицы» вызывал и известное раздражение.

В итоге действия всех этих и ряда других факторов, Академгородок с момента своего создания развивался как контртеза Новосибирска и в урбанистическом, и в социальном смысле. Город пытался выявить и капитализировать преимущества, которые он приобретал от присутствия в его структуре научного комплекса. Прежде всего менялся его публичный облик – отныне он позиционировал себя не только как город с развитой высокотехнологичной индустрией, но и как центр науки мирового класса. Такой желательный для Новосибирска имидж сохранялся на протяжении всех последующих лет и отражался во всех редакциях долговременных планов и стратегий развития города и региона. Академгородок естественным образом стал витриной Новосибирска. Типологически Городок напоминал закрытые «наукограды», такие, например, как Снежинск (в то время – Челябинск 70), о которых, однако, мало кто в стране знал. Но в отличие от Снежинска и ранее построенных и параллельно воздвигаемых «атомградов», Академгородок изначально был позиционирован как центр не «оборонных», а фундаментальных исследований, глобальный научный центр, и, соответственно, открыт для международных коммуникаций.

Равным образом и сам Новосибирск, находясь в окружении других «закрытых» или ограниченных для посещения иностранцами городов, стал центром международных связей и международного сотрудничества в Сибирском регионе. Практически все визиты руководителей страны и значимых иностранных делегаций в крупнейший город Сибири включали в себя посещение Академгородка и знакомство с его научными институтами и университетом. Первым из высокопоставленных гостей уже в конце 1961 г. стал президент Финляндии У. Кекконен, а затем подобные визиты стали практически ежегодными [Водичев, 1990]. В какой мере изменение имиджа города привело к увеличению инвестиций в его бюджет, на данный момент неизвестно и формирует особую и весьма любопытную исследовательскую задачу. Известно лишь то, что академический комплекс финансировался из централизованных источников, по особой «красной строке» параллельно бюджету «большой Академии наук. Также неизвестна величина инвестиций в финансирование учреждений Академгородка по линии программ отдельных министерств и ведомств, главным образом относившихся к ВПК. Однако она была весьма существенной, поскольку, по многим оценкам, доля НИОКР в интересах ВПК в институтах Городка составляла не менее 75%.

Несомненно, Новосибирск получил от Городка возможность укрепить и повысить свой статус в качестве центра профессионального образования. Долгое время Новосибирск, несмотря на свои намного большие размеры, уступал роль «студенческой столицы» Томску, где еще в конце XIX в. возник первый в Сибири классический университет. С появлением и быстрым возвышением Новосибирского университета (НГУ), де-факто ставшего частью академического комплекса, а также распространением влияния Академгородка на другие вузы города, этот статус соседнего города был поставлен под сомнение и успешно оспаривался мегаполисом. «Интеллектуальные инъекции» в Новосибирск, сделанные при создании Городка, продолжались и в дальнейшем по мере его развития.

Как вскоре выяснилось, опасения властей относительно того, к чему может привести высокая концентрация рефлексующих интеллектуалов были оправданы. В Академгородке, детище «хрущевской оттепели», на протяжении по крайней мере первого десятилетия царил атмосфера свободомыслия и либерализма, немислимая даже для столичных городов, не говоря уже о провинциальном центре. В нем действовали интеллектуальные клубы, проводились публичные дискуссии, затрагивавшие весьма опасные для политического режима сюжеты, не ограничивались профессиональные и личные контакты с иностранцами. В Городке сложился своеобразный этос локального сообщества, отличавший его носителей от коллег из иных научных учреждений, в том числе и в самом Новосибирске. Постепенно сформировалась и собственная система воспроизводства научных кадров высшей квалификации, интеллектуалов, разделяющих «мертоновские» принципы этики и сложившиеся в Городке «правила игры» в отношении и к предмету своей деятельности, и к коллегам (Водичев, Куперштох, 2001).

В 1960-е гг. Городок стал быстро расти уже на собственной основе, тиражируя свои этические нормы и принципы и перенося их на новые территории восточной части страны. Это также привлекало в Городок и молодежь, ориентированную на интеллектуальную и высокопрофессиональную работу в сфере науки, и уже сложившихся исследователей, стремящихся обеспечить себе новый импульс в карьере. Все это породило мифы о «Новой Атлантиде», в которых отголоски реальности тесно переплетались с легендами, и это тоже стало показателем растущего статуса и роли Академгородка и Новосибирска в интеллектуальном пространстве страны (Водичев, 2018b). И в Новосибирске на различных уровнях – от Советского райкома КПСС и обкома партии, и в центре страны, на уровне ЦК КПСС, это вызывало большое беспокойство. В конечном итоге к концу 1960-х гг. власть справилась с свободолюбием Городка, однако легенды о его прошлых свободах сохранились в СССР на долгие десятилетия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Несомненно, Новосибирск сумел приобрести довольно много от инкорпорирования в себя Городка. Что получил Городок от Города – это прежде всего возможность использования инфраструктуры и социокультурных объектов мегаполиса. Хотя после появления сцены Дома ученых практически все перформансы последовательно проходили на двух площадках: в Городе и Городке, и жители Академгородка не стремились к поездкам «в Город» (такое выражение до сих пор в обиходе у обитателей Городка). Во многих отношениях Городок долгие годы оставался самодостаточным в отношениях с Городом. Далеко не все полученные эффекты имели количественное измерение, и тем более далеко не все было осознано и отрефлектировано в стратегиях развития, которые порой выглядели чрезмерно оптимистично. Это и понятно, поскольку по своим масштабам крупнейший в масштабах страны социальный эксперимент в сфере организации науки изначально не был ориентирован на город локализации. К настоящему времени его промежуточные итоги в основном осмыслены лишь в плоскости государственной научно-технической политики и глобального опыта организации и управления наукой (Водичев Е.Г., Красильников С.А., Ламин В.А. и др., 2007). Представляется, что анализ формирования и развития Академгородка в контексте трансформации городского пространства мегаполиса еще ждет своего исследователя. Что же касается данной статьи, то автор рассматривает ее лишь как попытку обозначить релевантность и научную значимость этой весьма актуальной проблемы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Аблажей, Н. Н., Водичев, Е. Г., & Красильников, С. А. (2019). *Новосибирский государственный университет. Создание, становление, развитие. 1959–2019*. Новосибирск: ИПЦ НГУ. // Ablazhej, N. N., Vodichev, E. G., & Krasil'nikov, S. A. (2019). *Novosibirskij gosudarstvennyj universitet. Sozdanie, stanovlenie, razvitie. 1959–2019*. Novosibirsk: IPC NGU.
- Архитектура Новосибирска. Новосибирский Академгородок. История создания. *Интернет-ресурс*. URL: <http://nsk.novosibdom.ru> // Arhitektura Novosibirsk. Novosibirskij Akademgorodok. Istorija sozdanija. Internet-resurs. URL: <http://nsk.novosibdom.ru>
- Баландин, С. Н. (1986). *Новосибирск. История градостроительства 1945–1985 гг.* Новосибирск: Новосибирское книжное издательство. // Balandin, S. N. (1986). *Novosibirsk. Istorija gradostroitel'stva 1945–1985 gg.* Novosibirsk: Novosibirskoe knizhnoe izdatel'stvo.
- Водичев, Е. Г. (2018). В технологическом тупике: отраслевая наука на востоке СССР во второй половине 1940-х гг. *Вестник Томского государственного университета*, (436), 139–147. <https://doi.org/10.17223/15617793/436/16> // Vodichev, E. G. (2018). V tehnologicheskom tupike: otraslevaja nauka na vostoке SSSR vo vtoroj polovine 1940-h gg. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, (436), 139–147. <https://doi.org/10.17223/15617793/436/16>
- Водичев, Е. Г., Красильников, С. А., Ламин, В. А., и др. (2007). *Российская академия наук. Сибирское отделение. Исторический очерк*. Новосибирск: Наука. // Vodichev, E. G.,

- Krasil'nikov, S. A., Lamin, V. A., i dr. (2007). Rossijskaja akademija nauk. Sibirskoe otdelenie. Istoricheskij ocherk. Novosibirsk: Nauka.
- Водичев, Е. Г., & Узбекова, Ю. И. (2004). Развитие академической науки в Сибири: историографический очерк. В *Советская региональная культурная политика: проблемы изучения* (с. 117–169). Новосибирск: Сова. // Vodichev, E. G., & Uzbekova, Ju. I. (2004). Razvitie akademicheskoy nauki v Sibiri: istoriograficheskij ocherk. In *Sovetskaja regional'naja kul'turnaja politika: problemy izuchenija* (pp. 117–169). Novosibirsk: Sovo.
- Водичев, Е. Г. (1990). *Формирование и развитие международных связей академической науки в Сибири*. Новосибирск: Наука. // Vodichev, E. G. (1990). Formirovanie i razvitie mezhdunarodnyh svyazej akademicheskoy nauki v Sibiri. Novosibirsk: Nauka.
- Водичев, Е. Г., & Куперштох, Н. А. (2001). Формирование этоса научного сообщества в новосибирском Академгородке, 1960-е годы. *Социологический журнал*, (4), 41–65. // Vodichev, E. G., & Kupershtoh, N. A. (2001). Formirovanie jetosa nauchnogo soobshhestva v novosibirskom Akademgorodke, 1960-e gody. *Sociologicheskij zhurnal*, (4), 41–65.
- Водичев, Е. Г. (2018b). Всегда ли «Понедельник начинается в субботу» или мифы и реалии Сибирской «Новой Атлантиды». Статья первая: мифы. *Идеи и Идеалы*, 1(35), Т. 1, 9–23. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2018-1.1-9-26> // Vodichev, E. G. (2018b). Vsegda li «Ponedel'nik nachinaetsja v subbotu» ili mify i realii Sibirskoj «Novoj Atlantidy». Stat'ja pervaja: mify. *Idei i Idealy*, 1(35), Vol. 1, 9–23. <https://doi.org/10.17212/2075-0862-2018-1.1-9-26>
- История города. (2005). *Новониколаевск – Новосибирск. Исторические очерки*. Новосибирск: Историческое наследие Сибири. // Istorija goroda. (2005). Novonikolaevsk – Novosibirsk. Istoricheskie ocherki. Novosibirsk: Istoricheskoe nasledie Sibiri.
- Красильников, С. А. (2024). Персональный состав членов АН СССР – РАН по Сибирскому отделению: избрание как признание (1958–2007 годы). *Исторический курьер*, № 1(33), 19–21. <http://istkurier.ru/data/2024/ISTKURIER-2024-1-00.pdf> <https://doi.org/10.31518/2618-9100-2024-1-0> // Krasil'nikov, S. A. (2024). Personal'nyy sostav chlenov AN SSSR – RAN po Sibirskomu otdeleniyu: izbranie kak priznanie (1958–2007 gody). *Istoricheskij kur'er*, № 1(33), 19–21. <http://istkurier.ru/data/2024/ISTKURIER-2024-1-00.pdf> <https://doi.org/10.31518/2618-9100-2024-1-0>
- Кузнецов, И. С. (2014). Современная историография Новосибирского Академгородка. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология*, 13(1), 130–140. // Kuznetsov, I. S. (2014). Sovremennaya istoriografiya Novosibirskogo Akademgorodka. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Filologiya*, 13(1), 130–140.
- Кузнецов, И. С. (2006). Рождение Академгородка 1957–1964. *Документальная летопись: учебное пособие по спецкурсу*. Новосибирск: Изд-во НГУ. // Kuznetsov, I. S. (2006). Rozhdenie Akademgorodka 1957–1964. *Dokumental'naya letopis': uchebnoe posobie po spekursu*. Novosibirsk: Izd-vo NGU.
- Куперштох, Н. А. (1999). *Кадры академической науки Сибири (середина 1950-х – 1960-е гг.)*. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 38–39. // Kupershtokh, N. A. (1999). *Kadry akademicheskoy nauki Sibiri (seredina 1950-kh – 1960-e gg.)*. Novosibirsk: Izd-vo SO RAN, 38–39.
- Лаврентьев, М. А. (1979, 1980). Опыты жизни. 50 лет в науке. ЭКО, 1979, № 7–12; 1980, № 1–6. // Lavrent'ev, M. A. (1979, 1980). Opyty zhizni. 50 let v nauke. ЕКО, 1979, № 7–12; 1980, № 1–6.
- Российская академия наук. (2007). *Сибирское отделение. Персональный состав / сост.* Е. Г. Водичев и др. Новосибирск: Наука, 601 с. // Rossijskaja akademija nauk. (2007). *Sibirskoe otdelenie. Personal'nyj sostav / sost.* E. G. Vodichev i dr. Novosibirsk: Nauka, 601 s.
- Российская социология шестидесятых годов в воспоминаниях и документах. (1999). СПб.: Изд-во Рус. христиан. гуманитар. ин-та, 146. // Rossijskaja sociologija shestidesjatyh godov v vospominanijah i dokumentah. (1999). SPb.: Izd-vo Rus. hristian. gumanitar. in-ta, 146.
- Сибирское отделение Российской академии наук (2007): *создание (1957–1961 годы): сборник документов / отв. ред. Е. Г. Водичев*. Новосибирск: Сибирское научное изд-во, 376 с. //

Sibirskoe otdelenie Rossijskoj akademii nauk (2007): sozdanie (1957–1961 gody): sbornik dokumentov / otv. red. E. G. Vodichev. Novosibirsk: Sibirskoe nauchnoe izd-vo, 376 s.

Сведения об авторе

Водичев Евгений Григорьевич – доктор исторических наук, профессор Новосибирского государственного технического университета, Национального исследовательского Томского государственного университета, г. Новосибирск, г. Томск, Российская Федерация, e-mail: vodichev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8266-1723>

Автор туралы мәліметтер

Водичев Евгений Григорьевич – тарих ғылымдарының докторы, Новосібір мемлекеттік техникалық университетінің, Томск мемлекеттік ұлттық зерттеу университетінің профессоры, Новосібір қ., Томск қ., Ресей Федерациясы, e-mail: vodichev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8266-1723>

Information about the authors

Evgeny G. Vodichev – Doctor of Historical Sciences, Professor of Novosibirsk State Technical University, National Research Tomsk State University, Novosibirsk, Tomsk, Russian Federation, e-mail: vodichev@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8266-1723>

DEMOGRAPHY AND SOCIOLOGY

Research paper/Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_10

IRSTI 03.81.35

Nadira A. Makhmetova *

Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Demographic Features of Kazakhstan: Historical Aspect (1959-1989)

ABSTRACT. This article provides a comprehensive analysis of the regional features of demographic development in the Republic of Kazakhstan from 1959 to 1989, based on historical and statistical data. Major processes such as the Virgin Lands campaign, industrialization, collectivization, and internal migration had a significant impact on the ethnic composition of the population, the level of urbanization, and the socio-economic profile of the regions. The study utilizes census data from 1959, 1970, 1979, and 1989 to examine in detail the urban-rural population ratio, changes in ethnic structure, natural population growth, and migration dynamics. Based on ethnodemographic characteristics, the territory of Kazakhstan is conditionally divided into four major regions: North-East, Central, Western, and Southern, with specific attention given to each region's developmental traits. The article highlights trends such as the increasing share of ethnic Kazakhs, the gradual decline of Slavic groups, and the uneven pace of urbanization. The causes and consequences of these demographic shifts are scientifically analyzed, emphasizing their role in shaping the modern social structure of Kazakhstan. The findings serve as a valuable source for policymakers in the development of effective regional strategies and in maintaining interethnic stability.

KEYWORDS: demography, ethnic composition, urbanization, migration, population census, social transformation, natural growth, regional disparities, historical demography, industrialization, virgin lands campaign, collectivization, social structure, interethnic relations, regional development strategy.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

DISCLOSURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE: In the preparation of this study, the author utilized ChatGPT to process statistical data and to generate Figure 1 for visualization purposes. Following the use of this tool/service, the author carefully reviewed and edited the content as necessary and assumes full responsibility for the substance and conclusions of the publication.

FOR CITATION: Makhmetova, N.A., (2026). Demographic Features of Kazakhstan: Historical Aspect (1959–1989). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 155-170. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_10

Article history:

Received: 26.01.2026

Accepted: 23.02.2026

Published: 31.03.2026

---

* Corresponding author: Nadira A. Makhmetova, e-mail: nadira_95@mail.ru

Махметова Н.А. *

Шәкәрім университеті, Семей қ., Қазақстан

Қазақстанның демографиялық ерекшеліктері: тарихи аспект (1959-1989 жж.)

АҢДАТПА. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының 1959–1989 жылдар аралығындағы демографиялық дамуының аймақтық ерекшеліктері тарихи-статистикалық деректер негізінде кешенді түрде талданады. Кеңестік кезеңдегі тың және тыңайған жерлерді игеру, индустриализация, ұжымдастыру, көші-қон процестері халықтың этникалық құрылымына, урбанизация деңгейіне және аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына елеулі ықпал етті. Зерттеу барысында Бүкілодақтық халық санағының 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы деректері негізінде облыстардың қалалық және ауылдық халық үлесі, этникалық құрамның өзгерісі, халықтың табиғи өсімі мен көші-қон динамикасы жан-жақты қарастырылды. Этнодемографиялық ерекшеліктер негізінде ел аумағы төрт негізгі аймаққа: Солтүстік-Шығыс, Орталық, Батыс және Оңтүстік болып бөлініп, әрбір аймақтың өзіндік даму ерекшеліктері сараланды. Сонымен қатар, қазақ халқының үлесінің артуы, славян этностарының біртіндеп азаюы, урбанизация процесінің әркелкілігі сияқты үрдістер анықталды. Мақалада демографиялық өзгерістердің себептері мен салдары ғылыми тұрғыда түсіндіріліп, бұл процестердің қазіргі Қазақстанның әлеуметтік құрылымының қалыптасуына әсері нақты көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері өңірлік саясат пен этносаралық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған шараларды әзірлеу үшін маңызды дереккөз болады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: демография, этникалық құрылым, урбанизация, көші-қон, халық санағы, әлеуметтік өзгерістер, табиғи өсім, өңірлік айырмашылықтар, тарихи демография, индустрияландыру, тың игеру, ұжымдастыру, әлеуметтік құрылым, этносаралық қатынас, аймақтық даму стратегиясы.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА: Осы зерттеуді дайындау кезінде автор статистикалық деректерді өңдеу және визуализациялау мақсатында 1-суретті жасау үшін ChatGPT пайдаланды. Осы құралды/қызметті пайдаланғаннан кейін автор мазмұнды мұқият қарап, қажет болған жағдайда өңдеді және жарияланымның мазмұны мен қорытындылары үшін толық жауапкершілікті өз мойнына алады.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Махметова, Н.А. (2026). Қазақстанның демографиялық ерекшеліктері: тарихи аспект (1959-1989 жж.). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 155-170. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_10

---

* Хат-хабаршы авторы: Махметова Надира Аманжолқызы, e-mail: nadira_95@mail.ru

Махметова Н.А. *

Шәкәрім университет, г. Семей, Казахстан

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (1959-1989 ГГ.)

АННОТАЦИЯ. В данной статье комплексно анализируются региональные особенности демографического развития Республики Казахстан в период с 1959 по 1989 годы на основе историко-статистических данных. Такие процессы, как освоение целины, индустриализация, коллективизация и миграция, оказали значительное влияние на этническую структуру населения, уровень урбанизации и социально-экономическое положение регионов. В ходе исследования использованы данные Всесоюзной переписи населения 1959, 1970, 1979 и 1989 годов, на основе которых детально рассмотрены соотношения городского и сельского населения, изменения в этническом составе, естественный прирост и миграционная динамика. На основе этнодемографических признаков территория страны была условно разделена на четыре основных региона: Северо-Восток, Центр, Запад и Юг, и проанализированы особенности развития каждого из них. Особое внимание уделено росту доли казахов, снижению доли славянских этносов, а также неравномерности процессов урбанизации. В статье научно объясняются причины и последствия демографических изменений и их влияние на формирование современной социальной структуры Казахстана. Полученные результаты представляют собой важный источник для разработки эффективной региональной политики и обеспечения этнополитической стабильности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: демография, этнический состав, урбанизация, миграция, перепись населения, социальные изменения, естественный прирост, региональные различия, историческая демография, индустриализация, освоение целины, коллективизация, социальная структура, межэтнические отношения, стратегия регионального развития.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

УВЕДОМЛЕНИЕ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: При подготовке данного исследования автор использовал ChatGPT для обработки статистических данных и создания рисунка 1 для визуализации. После использования этого инструмента/сервиса автор тщательно проверил и отредактировал содержание по мере необходимости и принимает на себя полную ответственность за содержание и выводы публикации.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Махметова Н.А. (2026). Демографические особенности Казахстана: исторический аспект (1959-1989 гг.). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 155-170. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSA DH 2026 1 10

---

* Автор-корреспондент: Махметова Надира Аманжолқызы, e-mail: nadira_95@mail.ru

INTRODUCTION

The demographic development of the population of Kazakhstan constitutes one of the key factors directly influencing the formation of the country's economic, social, and political trajectories. In particular, the large-scale socio-economic processes that took place in the second half of the twentieth century—such as industrialization, urbanization, the development of virgin and fallow lands, collectivization, and migration—substantially transformed the demographic structure of the country. During this period, not only did the total population size undergo significant change, but its ethnic composition, the ratio between urban and rural populations, as well as prevailing social roles, were also subject to considerable transformation.

The period from 1959 to 1989 is characterized as one of the most intensive phases of demographic transformation in the history of Kazakhstan. During this interval, the social structure of the republic began to acquire new features, while processes of urbanization and migration intensified significantly compared to earlier decades. As a result of internal and external migration implemented under Soviet policies, substantial transformations occurred in the ethnic composition of the population. At the same time, regional demographic disparities became more pronounced, leading to the formation of distinct ethno-demographic profiles across individual oblasts and regions.

This article analyzes the quantitative and qualitative demographic changes of the specified period on the basis of historical and statistical data, and examines, from a scholarly perspective, the causes and consequences of regional disparities. The objective of the study is to characterize demographic processes within the territory of Kazakhstan in a regional context and to determine their impact on the contemporary social structure and interethnic relations.

One of the primary issues influencing the study of the history of any region is the historical formation of its population. The conclusion of the demographic crises of the 1950s–1980s contributed to the subsequent advancement of demographic development and facilitated the emergence of a modern sovereign demographic system. Population growth, changes in demographic and functional structures, as well as the formation of architectural and aesthetic characteristics, directly affected the development of urban planning systems. These processes were driven not only by local factors but were also connected to broader global dynamics occurring beyond specific settlements.

The underlying causes of these transformations include the region's economic, social, and physical-geographical characteristics, its connections with other settlements, and the historical features of territorial settlement. In general, despite their heterogeneity and diversity, these factors were shaped within the broader phenomenon of settlement formation.

LITERATURE REVIEW

The official statistical materials of the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979, and 1989 were utilized as the primary sources of data for this study. On the basis of these materials, a comprehensive analysis was conducted of population dynamics across various regions of the Republic of Kazakhstan, including the ratio of urban to rural residents, changes in ethnic composition, as well as indicators of natural population growth and migration.

In addition, the study draws upon demographic research and regional analytical works by domestic scholars, including Zh.S. Aubakirova, A.B. Yesimova, N.L. Krasnobaeva, Z.M. Dzhanpaizova, and others.

The findings of the research are grounded in the objectivity of historical sources and the reliability of statistical data. In the course of data analysis, attention was paid not only to quantitative indicators but also to their qualitative interpretation and contextualization within the broader historical framework. This approach makes it possible to reveal the deeper historical causes and consequences of demographic processes and to provide a scientifically grounded characterization of regional specificities.

The socio-demographic development of the population is widely recognized as exerting a substantial influence on multiple aspects of societal development. At the same time, environmental, economic, and socio-political factors significantly affect population growth indicators. Kazakhstan has historically exhibited pronounced regional specificities. However, during the Soviet period, each

republic was positioned as a distinct territorial unit. Following independence, the regional differentiation of Kazakhstan became increasingly evident, placing on the agenda not only the need for revised research approaches but also the development and implementation of effective regional policies.

Various approaches may be employed in the regionalization of the country, including demographic, economic, and ecological frameworks based on patterns of interaction and territorial proximity. Demographic indicators constitute one of the key factors in the conditional division of the country into regions. Zh.S. Aubakirova conducted a demographic regionalization of Kazakhstan for the period 1979–1999 by applying cluster analysis using the fuzzy class program and incorporating statistical indicators. As a result, two megatypes were identified and further divided into five classes:

1. The North-Eastern ethno-demographic region: Akmola, East Kazakhstan, Kostanay, and North Kazakhstan oblasts.
2. The Central ethno-demographic region: Karaganda and Pavlodar oblasts.
3. The Southern ethno-demographic region: South Kazakhstan, Atyrau, and Kyzylorda oblasts.
4. The South-Western ethno-demographic region: Aktobe, Almaty, Zhambyl, and West Kazakhstan oblasts.
5. The Western ethno-demographic region: Mangystau oblast (Aubakirova, 2010).

The principal classificatory criterion in the proposed demographic regionalization was the ethno-demographic indicator. As noted, “Regional features of demographic development in Kazakhstan are shaped by the influence of high ethnic differentiation. It is precisely this pronounced ethnic stratification in the regions that imparts a distinctive character to population processes in the republic” (Yesimova, 2015).

At the same time, geographically adjacent regions do not necessarily demonstrate similar development indicators. For example, the southern part of the country is commonly understood to include South Kazakhstan, Kyzylorda, and Zhambyl oblasts. In the article “Contemporary Socio-Demographic Trends in Population Development in Southern Kazakhstan,” Z.M. Dzhanpaizova and A.B. Yesimova analyze the development of the population in these oblasts through the prism of fertility, mortality, marriage, and divorce processes. They conclude that “regional differentiation is clearly observable in the development of Kazakhstan’s population. Statistical analysis demonstrates that different models of demographic development may coexist within a single region” (Dzhanpaizova, 2011).

The task of territorial regionalization is further complicated by the fact that administrative-territorial units—namely, oblasts—are themselves internally heterogeneous. For instance, in her study of East Kazakhstan oblast, N.L. Krasnobaeva demonstrated that the historically formed administrative-territorial division and the specific features of population formation during the Soviet period determined a pronounced geographical and economic ethnic differentiation within the region. She substantiated the analytical division of the oblast into “Northern” and “Southern” subregions (Krasnobaeva, 2009).

MATERIALS AND METHODS

The period from 1959 to 1989 represents a phase of profound socio-economic transformation in the history of Kazakhstan. During these decades, the republic underwent a new stage of industrialization, accompanied by the expansion of urban centers and the establishment of major industrial enterprises. However, these transformations did not proceed uniformly across all regions. In certain areas, urbanization intensified significantly, whereas in others the proportion of the rural population increased. Substantial changes occurred in the distribution of urban and rural populations across oblasts and their respective ethno-demographic regions (Table 1).

Table 1. Dynamics of the Urban and Rural Population of Kazakhstan, 1959-1989 (%)

Oblasts	1959		1970		1979		1989	
	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural
Akmola	71,2	28,8	65,43	34,57	43,0	57,0	47,2	52,8
Aktobe	69,69	30,31	68,98	31,02	46,9	53,1	54,1	45,9
Almaty	82,7	17,3	84,44	15,56	28,8	71,2	32,7	67,3
Atyrau	64,02	35,98	60,2	39,8	59,2	40,8	60,3	39,7
West Kazakhstan	77,07	22,93			37,1	62,8	42,5	57,5
Zhambyl	73,58	26,42	71,25	28,75	44,5	55,5	47,3	52,7
Karaganda	56,09	43,91	55,21	44,79	82,4	17,6	81,7	18,3
Kostanay	79,1	20,9	70,29	29,71	45,5	54,5	50,5	49,5
Kyzylorda	68,26	31,74	64,67	35,33	61,4	38,6	60,2	39,8
Mangystau					87,1	12,9	88,6	11,4
Pavlodar	77,57	22,43	67,26	32,74	56,6	43,4	64,0	36,0
North Kazakhstan	74,5	25,5	72,43	27,57	32,2	67,8	35,9	64,1
South Kazakhstan	73,44	26,56	71,99	28,01	39,1	60,9	40,5	59,5
East Kazakhstan	65,08	34,92	63,54	36,46	54,6	45,4	58,4	41,6

Source: (Statistical, 1991)

Based on this table, it is possible to conduct an analysis by grouping the oblasts into broader regional categories. On the basis of statistical data, the oblasts were classified into four principal regions according to their geographical location and demographic characteristics: the Northern and Eastern region, the Western region, the Central region, and the Southern region. Each of these regions will be examined separately below.

The Northern and Eastern region includes the following oblasts: Akmola, Kostanay, North Kazakhstan, Pavlodar, and East Kazakhstan. During the Soviet period, these regions were characterized by a high proportion of Russian and other Slavic populations. The development of virgin lands, primarily oriented toward agriculture, was accompanied by the expansion of urban centers. In 1959, many oblasts within this region already exhibited a relatively high share of urban population.

For instance, in Pavlodar oblast, the proportion of urban residents remained consistently high, reaching 64% in 1989. This stability can be attributed to the presence of heavy industries such as electric power generation and aluminum production. In Kostanay (79.1%) and North Kazakhstan (74.5%) oblasts, urban residents constituted the majority of the population in the earlier period. However, by 1989, these figures had declined significantly: to 50.5% in Kostanay and to only 35.9% in North Kazakhstan. This shift can be associated with demographic growth in rural areas as well as a slowdown in the rate of rural-to-urban migration.

In East Kazakhstan oblast, although the proportion of urban residents slightly decreased, a comparatively high level of urbanization was maintained. Between 1970 and 1989, the share of the rural population gradually increased; nevertheless, the urban population continued to predominate. In North Kazakhstan and East Kazakhstan, the urban share in 1989 remained within the range of 35–58%, which can still be considered relatively high.

Overall, urbanization in these regions began at an early stage and was closely linked to industrial development. However, in subsequent years, population growth in rural areas became increasingly evident.

The Western region includes the following oblasts: Atyrau, Mangystau, West Kazakhstan, and Aktobe. In these regions, the oil and gas industry played a decisive role in socio-economic

development. Mangystau oblast, established later in 1973, became the most highly urbanized region in Kazakhstan. In 1979, the share of urban residents reached 87.1%, increasing to 88.6% by 1989. This exceptionally high level of urbanization was driven by the region's dependence on the oil and gas sector and the rapid development of urban centers such as Zhanaozen and Aktau. The rural population accounted for only 11.4%, the lowest proportion nationwide.

In Atyrau and Aktobe oblasts, the share of the urban population in 1959 stood at 64% and 69%, respectively; however, in subsequent decades, the proportion of rural residents increased somewhat. In West Kazakhstan oblast, by 1989 the urban population constituted 42.5%, while the rural population accounted for 57.5%. Although urbanization levels in Aktobe and West Kazakhstan were initially relatively high, the pace of urban growth slowed over time.

The demographic situation in Atyrau oblast differed from that of the other western regions. A distinctive feature of this oblast was the predominance of the rural population. In this regard, its demographic profile can be classified as closer to the "southern type," characterized by the dominance of a single ethnic group. These processes were directly associated with economic policy, the spatial distribution of industrial enterprises, patterns of rural-to-urban migration, and fertility rates.

Thus, within the Western region, Mangystau demonstrated an exceptionally high level of urbanization, whereas the remaining oblasts exhibited a moderate and comparatively unstable urbanization pattern. The regional economy remained strongly dependent on industrial production, particularly the oil sector.

The Central region is represented by Karaganda oblast. Karaganda is the center of the coal industry and was considered a flagship of Soviet industrialization. What distinguishes this region from others is the pronounced growth of urbanization. This trend is particularly evident in Karaganda oblast: whereas in 1959 the urban population accounted for 56%, by 1989 this figure had increased to 81.7%. This substantial rise was closely linked to the rapid development of the coal and metallurgical industries and the corresponding growth in labor demand.

At the same time, the Central ethno-demographic region is characterized by a marked decline in population dynamics. It may be described as a region experiencing persistent population loss. During the last two intercensal periods, the population decreased by 303.2 thousand persons. In terms of the rate of population decline, it ranked second after the North-Eastern region.

Thus, the Central region followed a distinct trajectory of ethno-demographic development, characterized by continuous population outflow. Karaganda remains one of the most highly urbanized oblasts in Kazakhstan, where rural-to-urban migration was particularly intensive.

The Southern region includes Almaty, Zhambyl, Kyzylorda, and South Kazakhstan oblasts. In these regions, the Kazakh population constituted the majority, and the predominance of the rural population was largely preserved.

For example, in Almaty oblast, although the share of the urban population stood at 82.7% in 1959, it had declined to only 32.7% by 1989. This significant change can be explained by the administrative separation of the city of Almaty into an independent territorial unit. In Zhambyl oblast, the urban population accounted for 47.3% in 1989, while the rural population constituted 52.7%. In South Kazakhstan oblast, the share of the urban population remained relatively low, reaching 40.5% in 1989. In Kyzylorda oblast, although the proportion of urban residents increased slightly (to 60.2% in 1989), rural lifestyles continued to predominate.

The economic profile of these regions was primarily oriented toward agriculture, including cotton production, rice cultivation, and livestock breeding. Consequently, the rate of rural-to-urban migration remained comparatively low, and rural settlement patterns persisted. In addition, these oblasts were characterized by relatively high fertility rates.

Although the process of urbanization in Almaty and Zhambyl oblasts was initially relatively high, it gradually slowed over time. In Almaty oblast, this indicator declined sharply—from 82.7% in 1959 to only 32.7% in 1989. This dramatic decrease can primarily be attributed to administrative changes, particularly the separation of the city of Almaty as an independent administrative unit, which developed separately from the oblast.

In Zhambyl oblast, the share of the urban population decreased from 73.5% in 1959 to 47.3% in 1989. Here, the active development of rural areas and high natural population growth also played a significant role. This region may therefore be classified among those characterized by steady population growth.

Between 1979 and 1999, the population did not merely increase; it grew substantially, by 509.9 thousand persons. Such a rate of population growth was not observed in any other ethno-demographic region. This dynamic can primarily be explained by the relatively homogeneous ethnic composition of the population, high fertility rates, the influence of strong ethnocultural ties, a comparatively “young” age structure, and relatively low levels of out-migration beyond the republic. The Southern region may therefore be classified as an area characterized by rapid natural population growth.

In the Southern region, the share of the rural population has traditionally remained high. The process of urbanization proceeded at a slower pace due to the predominance of agriculture and the influence of ethnocultural factors.

Overall, a comparative analysis of the regions in terms of their levels and characteristics of urbanization allows the following conclusions to be drawn (Table 2):

Table 2. Regional Classification by Level and Characteristics of Urbanization

Region	Level of Urbanization	Key Characteristics
North–Eastern	High	Virgin land development, industrialization, Russification
Western	Moderate–High	Oil industry; Mangystau – the record-holder in urbanization Urban predominance;
Central	Very High	A region of miners and industrial workers Agriculture;
Southern	Low	Traditional lifestyle of the Kazakh population

The proportion of urban and rural populations reflects the regional ethno-demographic profile of Kazakhstan and demonstrates the trajectory of historical and economic processes. It was precisely during this period that the country’s regional demographic configuration began to take shape. Cities evolved into industrial centers, while rural areas preserved their cultural, social, and labor foundations. This interval represents a pivotal historical stage during which the foundations of Kazakhstan’s contemporary social structure were established.

An increase in the urban population was observed in two ethno-demographic regions: the North-Eastern and the Central. The Central region may be classified as highly urbanized, with approximately two-thirds of its population residing in urban areas. A decline in the share of the urban population occurred in two regions: the Southern and the Western. Despite a 9% decrease in the urban population in recent years, Mangystau oblast has remained one of the most highly urbanized regions of Kazakhstan.

The process of urbanization had a particularly strong impact on Aktobe and North Kazakhstan oblasts, where the proportion of urban residents increased by 20% and 17%, respectively, during this period. Overall, Kazakhstan has been developing in line with the general global trend toward increasing urbanization (Aubakirova, 2010).

A significant feature of the period under analysis is that, by this time, the ethnic groups of the republic had accumulated the potential of distinctive demographic, cultural, historical, and geographical development. The accumulation of this potential occurred over a prolonged historical timeframe as a result of natural development processes—primarily those based on natural population movement and its inherent patterns—as well as under the influence of the state, which intervened in population dynamics.

The state directly or indirectly monitored and regulated certain demographic processes, including population distribution, size, and migration.

RESULTS AND DISCUSSION

In order to identify the contemporary trends of demographic development in Kazakhstan, a historical retrospective analysis of ethno-demographic processes is of considerable importance. Statistical data indicate that during the period between the population censuses of 1959 and 1989—effectively spanning a single demographic generation—the population increased by 1.77 times (77.14%) over the forty-year interval.

Turning now to changes in the ethnic composition during this period, the following figures can be observed (Table 3):

Table 3. Population Size and Ethnic Composition of Kazakhstan According to the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979, and 1989 (thousand persons)

Ethnic Groups	1959		1970		1979		1989	
	number	%	number	%	number	%	number	%
Total population	9294,7	100	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
Kazakhs	2787,3	30,0	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
Russians	3972,0	42,7	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
Ukrainians	741,3	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	956,2	5,8
Germans	659,8	7,1	858,1	6,6	887,4	6,1	957,5	5,8
Other ethnic groups	1134,3	12,2	1461,0	11,2	1618,4	11,0	1788,7	10,9

Source: (Statistical, 1991)

The period from 1959 to 1989 represents one of the most significant stages in Kazakhstan's ethno-demographic development. Over these three decades, the population of the republic increased from 9.3 million to 16.5 million. However, this growth was not uniform across all ethnic groups. The transformations observed during these years were the direct result of Soviet migration policies, large-scale socio-industrial projects, the natural population growth of the indigenous population, as well as the consequences of repression and deportations (Aubakirova, 2022).

The share of Kazakhs increased from 30% to 39.7% over the thirty-year period. The primary reason for this growth was the high natural increase, as Kazakhs were predominantly concentrated in rural areas where fertility rates remained relatively high. At the same time, Kazakhs gradually adapted to education and urban life; during the 1970s–1980s, Kazakh youth increasingly pursued higher education and began migrating to urban centers. It was also during this period that the Kazakh population, which had declined as a result of repression and famine, began to recover from the 1950s onward.

Nevertheless, certain factors limited the growth of the Kazakh share within the total population. One such factor was the Virgin Lands campaign (1954–1965), which led to the mass influx of Russians and other ethnic groups, thereby constraining the relative increase of the Kazakh population. Another limiting factor was the predominance of a Russian-speaking environment in urban areas, which likely contributed to the comparatively slow pace of Kazakh urbanization.

The share of Russians declined from 42.7% to 37.8%, although their absolute number increased. One of the principal reasons for this dynamic was the Virgin and Fallow Lands campaign: during the 1950s–1960s, millions of Russians migrated from the European part of the USSR to Kazakhstan. Another significant factor was industrialization. In the 1960s–1980s, the majority of engineers and industrial workers who arrived to build factories and plants were Russians.

At the same time, certain downward trends were also observable within this ethnic group. Among the specific causes were the relatively slower natural population growth compared to the Kazakhs and the beginning of migration processes in the 1980s, when some Russians started relocating to their historical homeland.

The next largest ethnic group in terms of population share in Kazakhstan was Ukrainians, whose proportion declined from 8.2% to 5.8%. The primary reason for this decrease was that many Ukrainians had arrived during the Virgin Lands campaign. However, a significant portion of them migrated on a temporary basis and subsequently returned to their historical homeland or relocated to other union republics.

Another significant ethnic group was the Germans, whose share declined from 7.1% to 5.8%, although their absolute number increased. This dynamic was influenced by several key factors. First, during the Stalinist period (1941–1945), large numbers of ethnic Germans were deported to Kazakhstan. Subsequently, from the 1950s to the 1980s, they settled permanently and developed as a distinct community. Owing to their high labor participation and relatively strong fertility rates, their population continued to grow in absolute terms.

However, a decline in their proportional share was also observed. One of the principal reasons was the beginning of ethnic repatriation in the late 1980s, when many Germans initiated migration to their historical homeland, Germany.

As for other ethnic groups (including Uyghurs, Tatars, Koreans, Chechens, Kurds, and others), their combined share remained at approximately 11–12%. This proportion largely reflects the deportations and forced resettlements of various ethnic groups to Kazakhstan for political reasons during the 1930s–1950s. The majority of these communities settled in the southern and eastern regions of the republic, where they established national-cultural centers and preserved their ethnic identities.

In general, the demographic and political factors that influenced changes in the ethnic composition during this period may be summarized as follows (Table 4).

Table 4. Demographic and Political Factors Influencing Changes in the Ethnic Composition

Factor	Description
	Led to the mass influx of Slavic populations into Northern, Central, and Eastern Kazakhstan
Virgin Lands campaign (1954–1965)	Germans, Koreans, Chechens-Ingush, and other ethnic groups were forcibly relocated to Kazakhstan
Deportations (1930s–1950s)	Resulted in the large-scale migration of Russian-speaking populations to cities such as Karaganda, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk (Oskemen), Semey, and Zhezkazgan
Industrialization	Contributed to the growth of the Kazakh population and began altering the ethnic balance
High natural increase of the Kazakh population in rural areas	Hindered the ability of Kazakhs to function in urban environments in their native language and slowed the process of urbanization

Between 1959 and 1989, Kazakhstan experienced complex and dynamic transformations in its ethnic composition. This period was marked by the numerical strengthening of the Kazakh population through natural increase, alongside the prolonged predominance of Russians within the overall population structure. It was also characterized by the significant presence of other ethnic groups, including Germans, Ukrainians, Uyghurs, and Tatars.

This period constitutes an important historical foundation for understanding the national and ethnic policies of contemporary independent Kazakhstan. Between 1959 and 1989, the ethnic composition of Kazakhstan's regions underwent substantial transformations. The principal drivers of

these changes included Soviet migration policies, industrialization, the Virgin Lands campaign, and broader demographic processes.

If the ethnic composition of individual oblasts is analyzed in greater detail, they may be classified into four groups according to their shared characteristics.

The first group consists of regions with a Slavic predominance (Northern, Eastern, and Central regions). This group includes North Kazakhstan, Kostanay, Akmola, Pavlodar, East Kazakhstan, and Karaganda oblasts.

In general terms, in 1959 the ethnic composition in these regions was characterized by Kazakhs constituting 20–35%, Russians 45–60%, and Ukrainians and Germans 10–20%. By 1989, the proportion of Kazakhs had increased to 30–40%, while Russians accounted for 37–51%.

The principal trends were shaped by the Virgin Lands campaign and industrialization policies. Millions of people migrated from Russia, Ukraine, and Belarus. Kazakhs were largely concentrated in rural areas and remained a minority in urban centers. Beginning in the 1980s, the share of the Kazakh population gradually increased; however, in many regions they continued to constitute a minority.

The second group includes regions where Kazakhs constituted the majority, but with a significant Slavic presence (Western and Central-Western regions). This group comprises Aktobe, West Kazakhstan, and Mangystau oblasts.

In general terms, in 1959 Kazakhs accounted for 40–70% of the population, while Russians constituted 25–45%. By 1989, the proportion of Kazakhs had increased to 55–78%, whereas Russians represented 15–35%.

The main trends were shaped by the development of the oil and gas industry during the Soviet period, which attracted Russians and other ethnic groups to these regions. Nevertheless, the Kazakh population maintained its predominance due to high natural growth rates and rural concentration. In the 1980s, migration of Russians and other Slavic populations to their historical homelands contributed to a further increase in the share of the Kazakh population.

The third group consists of regions with a clear predominance of the Kazakh ethnic group (Southern and parts of the Western region). This group includes Atyrau, Kyzylorda, Zhambyl, and South Kazakhstan (currently Turkestan) oblasts.

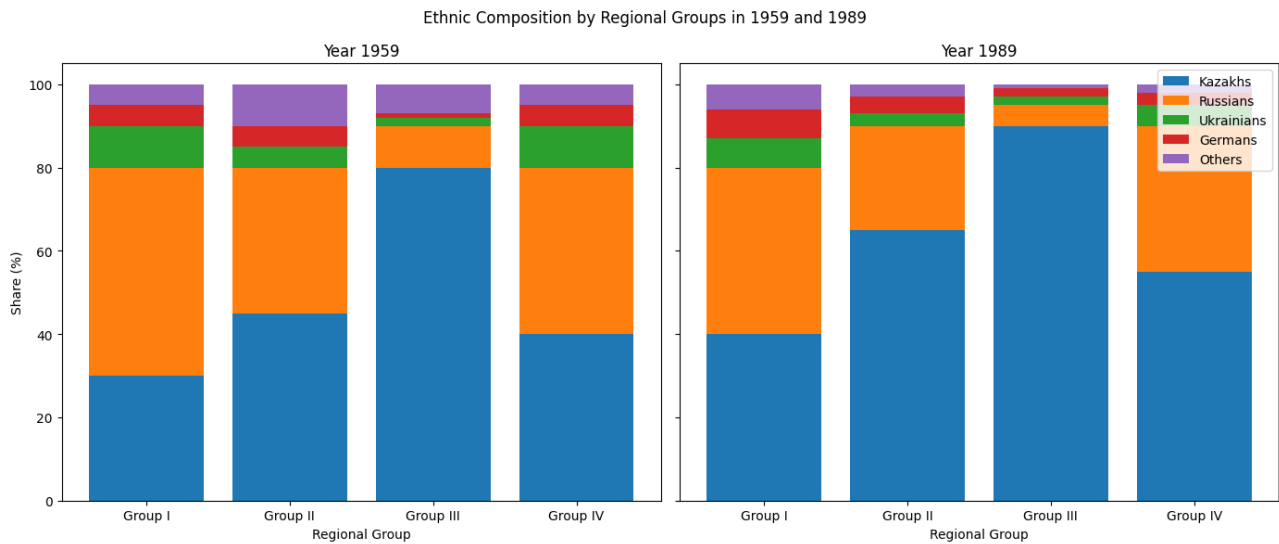
In general terms, in 1959 Kazakhs constituted 70–90% of the population, while other ethnic groups accounted for 10–30%. By 1989, the proportion of Kazakhs had increased to 80–95%.

The main trend was that these regions historically represented the traditional settlement areas of the Kazakh population. Other ethnic groups—such as Uzbeks, Uyghurs, Dungans, Tatars, and Russians—were primarily concentrated in urban centers. The predominance of rural lifestyles and relatively high fertility rates enabled the Kazakh population to maintain its demographic dominance.

The fourth group consists of regions with a mixed ethnic composition, where the share of the Kazakh population was steadily increasing. This group includes Almaty oblast and the city of Almaty.

In general terms, in 1959 Kazakhs accounted for 25–50% of the population, Russians for 35–60%, and Uyghurs for 5–8%. By 1989, the proportion of Kazakhs had risen to 45–60%, while Russians constituted 30–50%, and Uyghurs 7–8%.

The principal trends were shaped by the status of Almaty as the capital, which attracted a large Russian-speaking intelligentsia and skilled professionals. In Almaty oblast, Kazakhs and Uyghurs lived in mixed settlement patterns. During the 1980s, Kazakhs increasingly migrated to urban areas, leading to a rise in their proportion within the overall population structure.

Figure 1. Ethnic Composition by Oblast Groups in 1959 and 1989

As can be seen from the diagram above, during the period 1959–1989, Russians and other Slavic ethnic groups constituted a high proportion of the population in the northern and central regions of Kazakhstan, whereas Kazakhs predominated in the southern and western regions. However, over the course of these three decades, both the number and the proportion of Kazakhs gradually increased across all regions. The principal factors contributing to this trend included:

1. The high natural population growth of the Kazakh population;
2. Rural-to-urban migration;
3. The gradual weakening of Soviet migration policies;
4. The beginning of repatriation processes, as certain ethnic groups (notably Germans and Russians) started migrating to their historical homelands.

Statistical data indicate that during the 1950s–1960s the Kazakh population experienced a demographic boom. It should be noted that, in our view, the ethnic stratification of the socio-economic conditions formed during this period played a decisive role. Industrial and manufacturing functions were largely performed by “non-titular” ethnic groups, while the majority of Kazakhs remained rural residents.

The preservation of high fertility traditions—supported by state social preferences (including free healthcare and education, state allowances, support for large families, and related measures)—led to qualitative changes in the demographic characteristics of the ethnic group. Against the backdrop of sustained fertility rates, the rapid decline in mortality—particularly infant mortality—resulted in accelerated population growth.

The number of Kazakhs began to increase; however, they were predominantly concentrated in rural areas. In urban centers, the share of the Kazakh population remained relatively low. At the same time, the number of Russians and Ukrainians grew, and in northern Kazakhstan the proportion of Russian-speaking populations remained particularly high. Kazakhs were primarily settled in the southern and eastern regions and continued to constitute a minority in most cities.

During this period, the share of Russian-speaking populations increased significantly, particularly in industrial regions. However, in the 1970s–1980s, the natural population growth of the Kazakh population, together with the increase in the number of Kazakhs returning to the republic, contributed to changes in the national composition.

During the 1950s–1980s, Kazakhstan experienced profound socio-economic transformations, particularly industrialization, urbanization, agricultural collectivization, and internal migration processes, which shaped distinct demographic structures across different regions. The demographic dynamics of each region varied depending on local natural resources, the level of industrial development, the condition of agriculture, and patterns of migration.

The Northern and Central regions—particularly Pavlodar, Karaganda, Kostanay, and Kokchetav (Kokshetau) oblasts—experienced population growth as a result of rapid industrial development. A defining demographic characteristic of these areas was the predominance of Russians and Ukrainians. Their numbers increased over time due to the growing demand for labor in industrial enterprises. In North Kazakhstan, Russians and other Slavic populations significantly outnumbered Kazakhs, in some cases by several times.

In major industrial cities such as Karaganda and Pavlodar, the proportion of Russians was particularly high. Urban life was largely conducted in the Russian language, and a mixed national-cultural environment gradually emerged.

Southern Kazakhstan—including Shymkent, Taraz, Kyzylorda, and Almaty oblasts—was primarily characterized by an agricultural orientation. These regions were predominantly inhabited by Kazakhs, which explains the high proportion of the Kazakh population. State farms (sovkhozes) and collective farms (kolkhozes) were established, leading to an increased demand for labor.

The population of urban centers in Southern Kazakhstan, particularly in Almaty and Shymkent, grew steadily. During the Soviet period, the city of Almaty developed into the cultural and economic center of Kazakhstan. It was home to various ethnic groups, including Kazakhs, Russians, Ukrainians, Uyghurs, and Tatars. Cultural interaction among these ethnic communities was evident; however, the proportion of Kazakhs remained relatively high.

In East Kazakhstan, the number of Russians and Ukrainians also increased; however, Kazakhs continued to constitute a significant, and in many areas predominant, share of the population. In major urban centers such as Semey and Ust-Kamenogorsk (Oskemen), Russians were particularly numerous. At the same time, rural areas remained predominantly Kazakh. Thus, while Kazakhs were largely concentrated in villages, Russians and Ukrainians were primarily concentrated in industrial zones and urban settlements.

In Western Kazakhstan, the Kazakh population remained predominant, while Russians and other Slavic groups constituted a smaller share. These regions were traditionally characterized by agriculture and livestock breeding as the principal economic activities of the Kazakh population. However, the development of the oil and gas industry attracted workers to the region, contributing to demographic shifts associated with industrial expansion.

Kazakhstan's demographic history in the twentieth century underwent several significant transformations. The country's demographic structure and regional characteristics were substantially shaped by socio-economic factors such as industrialization, agrarian reforms, migration processes, and the collectivization of agriculture. These developments exerted a profound influence on the size and composition of the population across different regions, giving rise to new social and ethnic features.

During this period, the industrial sector expanded rapidly, while the process of agricultural collectivization continued. As a result, fundamental changes occurred in Kazakhstan's economic structure, and regional disparities in demographic patterns became increasingly pronounced.

Industrialization from the 1950s onward was implemented within the framework of a large-scale policy aimed at strengthening Kazakhstan's industrial potential. The development of industry led to the creation of new employment opportunities and attracted population inflows to the country's industrial regions. As a result, the population of major industrial cities—particularly Karaganda, Pavlodar, Shymkent, and Almaty—experienced significant growth.

Karaganda oblast became a principal destination for labor migration due to the establishment of coal mines and metallurgical plants. In Pavlodar, the petrochemical industry also developed rapidly. A significant proportion of workers in these regions migrated from other Soviet republics, particularly from Russia and Ukraine.

At the same time, internal migration from rural areas to urban centers intensified. The primary drivers of this migration were labor shortages in agriculture and the growing demand for employment opportunities in cities.

The period of agricultural collectivization led to the widespread establishment of collective farming enterprises across many regions of Kazakhstan. However, the collectivization process was

not uniformly implemented and was primarily concentrated in Southern and Eastern Kazakhstan. In these regions, the organization of state farms (sovkhozes) and collective farms (kolkhozes) significantly altered the living conditions of rural workers and, in certain areas, contributed to population resettlement.

The primary objective of collectivization was the mechanization of agriculture and the establishment of a production system based on collective labor. As a consequence, a substantial portion of the rural population was compelled to relocate to industrial towns and newly organized rural settlements.

One of the significant transformations in Kazakhstan's demographic structure was the process of migration. Migration played a crucial role in reshaping the ethnic composition of the northern and central regions of the republic. Under Soviet internal migration policies, large numbers of Russians, Ukrainians, Belarusians, Tatars, Moldovans, and other ethnic groups were resettled to Kazakhstan's industrial regions. This was particularly evident in areas such as Karaganda, Pavlodar, Kokshetau, and Kostanay.

During the specified period, the number of Russians and Ukrainians in the northern and central regions of Kazakhstan increased significantly. The expansion of industry attracted numerous workers and their families to urban centers in these regions. This process particularly affected northern oblasts, including Pavlodar, Kokshetau, and Semey. In addition, the migration of industrial workers and their families to Karaganda substantially altered the demographic composition of the city's population.

Germans, Koreans, Crimean Tatars, and other ethnic groups were also resettled to Kazakhstan. This process was particularly evident in Southern Kazakhstan and Almaty oblast. For example, the German diaspora increased in the vicinity of Shymkent and Almaty, while Koreans and Tatars settled in Zhambyl and Karaganda oblasts. These populations were initially employed predominantly in agriculture, but later contributed to urbanization through migration to cities.

At the same time, Kazakhstan experienced rapid urbanization. The expansion of industrial production and infrastructure development in industrial regions stimulated urban growth. Major cities such as Almaty, Karaganda, Pavlodar, and Shymkent witnessed significant population increases. Almaty emerged as the largest city in Kazakhstan, and its demographic structure underwent substantial transformation. In industrial centers such as Karaganda and Pavlodar, the growth of the labor force altered the composition of the urban population and led to an increase in the number of Russian-speaking residents.

Alongside urban expansion, a number of transformations also occurred in rural areas. Many individuals who migrated from rural settlements to cities relocated to industrial zones, thereby accelerating the urbanization process. For instance, the city of Shymkent expanded rapidly due to the development of agriculture and light industry. The creation of new employment opportunities in these cities contributed to further population growth.

CONCLUSION

The demographic development of 1959-1989 exerted a complex and multifaceted influence on Kazakhstan's regional structure, ethnic composition, and level of urbanization. During this period, the population grew rapidly—over the course of thirty years, the republic's population increased by approximately 77%. However, this growth was not uniform across all regions. In certain areas, urbanization and industrialization led to the predominance of urban populations, whereas in other regions the share of the rural population remained high, and traditional patterns of life were largely preserved.

During the course of the study, the territory of the republic was conditionally divided into four major regions according to their ethno-demographic characteristics: North-Eastern, Central, Western, and Southern. The demographic specificities of each region were closely interconnected with historical development factors, economic policies, migration flows, and ethnic composition.

In the Northern and Central regions, Slavic ethnic groups constituted a significant share of the population, accompanied by intensified industrialization. In contrast, the Southern region was characterized by the pronounced natural growth and relative ethnic homogeneity of the Kazakh

population. The Western region, distinguished by its oil and gas production, demonstrated a pattern of urbanization combined with a mixed ethnic composition.

Significant changes also occurred in the ethnic composition. The share of Kazakhs in the total population increased from 30% to 39,7%. This growth was associated with high natural population increase in rural areas, the expanding access of Kazakh youth to education and their migration to urban centers, as well as shifts in migration policy.

Although the proportion of Slavic populations gradually declined, their influence remained substantial in certain regions. At the same time, the shares of Germans, Ukrainians, Uyghurs, Koreans, and other ethnic groups changed for various reasons, including repatriation to their historical homelands, limited integration into urbanization processes, or adaptation to new economic conditions.

Thus, the period under study constituted a decisive historical stage in the formation of Kazakhstan's contemporary demographic profile. Processes of urbanization, migration, ethnic restructuring, and social transformation intensified regional disparities and laid the foundations for present-day social, economic, and ethno-political stability. The findings of this research should be regarded as an important scientific and practical basis for ensuring demographic security, developing regional development strategies, and harmonizing interethnic relations.

Between 1950 and 1980, industrialization, agricultural collectivization, and migration processes exerted a significant influence on the formation of regional demographic specificities in Kazakhstan. Northern and Central Kazakhstan, as industrial regions, experienced substantial growth in urban populations, whereas Southern Kazakhstan, as an agrarian region, was characterized by the predominance of the Kazakh population. East Kazakhstan attracted labor migrants due to the development of industry and mining, while Western Kazakhstan, endowed with natural resources, remained distinguished by the predominance of Kazakhs. The demographic structure of each region was shaped by its economic profile and historical trajectory, factors that continue to play an important role in Kazakhstan's regional development to the present day.

References

Aubakirova, Zh. S. *Population Reproduction in Kazakhstan: The Ethno-Regional Aspect*. – Ust-Kamenogorsk: East Kazakhstan State University, 2010. – 134 p. (In Rus.)

Yesimova, A. B., & Valitova, Z. Kh. (2015). Regional features of demographic development in contemporary Kazakhstan. In *Ethno-Demographic Processes in Kazakhstan and Adjacent Territories: Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference* (pp. 123–130). Almaty. (In Rus.)

Dzhanpaizova, Z. M., & Yesimova, A. B. (2011). Contemporary socio-demographic trends in population development in Southern Kazakhstan. In *Proceedings of the III International Scientific Conference “Demographic Situation in Kazakhstan: Status and Prospects”* (pp. 212–218). Uralsk. (In Rus.)

Krasnobaeva, N. L. (2009). East Kazakhstan: Regional features of migration processes. In *Ethno-Demographic Processes in Kazakhstan and Adjacent Territories: Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference* (pp. 207–215). Ust-Kamenogorsk. (In Rus.)

Statistical Yearbook on Selected Indicators of the All-Union Population Censuses of 1939, 1959, 1970, 1979, and 1989. (1991). Moscow: USSR State Committee for Statistics (Goskomstat of the USSR), pp. 70–71. (In Rus.)

Aubakirova, Zh. S., Alekseenko, A. N., Stolyarova, E. O., Krasnobaeva, N. L., & Omirzak, T. E. (2022). *Demographic Security of Kazakhstan: Potential, Risks, and Prospects*. Ust-Kamenogorsk: East Kazakhstan State University, 515 p. (In Rus.)

Information about the author

Makhmetova Nadira – PhD, Shakarim Uneversity, Semey, Kazakhstan, E-mail: nadira_95@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6701-8019>

Автор туралы мәліметтер

Махметова Надира Аманжолқызы – PhD, Шәкәрім университеті, Семей қ., Қазақстан, E-mail: nadira_95@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6701-8019>

Сведения об авторах

Махметова Надира Аманжолқызы – PhD, Шәкәрім университеті, г. Семей, Казахстан, E-mail: nadira_95@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6701-8019>

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ

Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_11

FTAXP 03.81.71

Калиева К.С. *

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Компьютерлік деректанудың қалыптасуы: тарихнамалық шолу

АҢДАТПА. Гуманитарлық ғылымдардың жедел цифрлануы жағдайында тарихи дереккөздерді зерттеу, өңдеу және талдау әдістерінде сапалық өзгерістерді бейнелейтін жаңа ғылыми бағыт - компьютерлік дереккөзтану қалыптасуда. Мақалада осы бағыттың қалыптасу тарихына шолу жасалып, оның негізгі кезеңдері мен цифрлық әдістердің дәстүрлі дереккөзтанудың дамуына ықпалы талданады. Зерттеудің мақсаты - ақпараттық технологияларды енгізу арқылы дереккөзтану практикасындағы трансформация механизмдерін анықтау және зерттеу құралдарын кеңейту жолдарын көрсету. Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-тарихи, жүйелік және контент-талдау әдістері құрайды. Автор тарихи деректерді жүйелеу, сақтау, жіктеу, өңдеу және визуализациялау үдерістерінде компьютерлік технологиялардың рөлін ерекше атап өтеді. Дереккөзтануда цифрлық парадигманың қалыптасу ерекшеліктері айқындалып, цифрлық ғылымдар мен дәстүрлі тарихи ғылымның әдістерін тиімді біріктіру қажеттілігі негізделеді. Зерттеу нәтижесінде компьютерлік дереккөзтанудың теориялық және практикалық маңызы дәлелденді. Цифрлық құралдар дереккөздерді өңдеу тиімділігін арттырып, жаңа аналитикалық мүмкіндіктерді ашатыны, тарихи деректерді тереңірек түсіндіруге және жаңа зерттеу стратегияларын қалыптастыруға жол ашатыны анықталды. Дереккөзтану практикасындағы цифрландыру ақпаратты автоматтандырылған түрде іздеуді, үлкен мәтіндік массивтерді контенттік және семантикалық талдауды, оқиғалар мен құбылыстар арасындағы жасырын байланыстарды анықтауды қамтамасыз етеді. Арнайы бағдарламалық құралдарды пайдалану дереккөздерді сипаттаудың стандартталуына, каталогтауды жеңілдетуге және әртүрлі деректер түрлерін ғылыми айналымға кеңінен тартуға мүмкіндік береді, сондай-ақ тарихи үдерістерді модельдеуді жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Қорытындысында, цифрландыру дәстүрлі дереккөзтану әдістерін алмастырмайтыны, қайта оларды толықтырып, зерттеу практикаларын қайта қарастыруға, ғылыми талдаудың сапасын арттыруға және тарихи танымның көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік беретіні атап өтілді. Компьютерлік дереккөзтану қазіргі тарихи ғылымның дамуына маңызды үлес қосатын перспективалы бағыт ретінде сипатталады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: компьютерлік деректану, цифрландыру, тарихи дерек, жасанды интеллект, деректану әдістемесі, сандық технологиялар, тарихнамалық шолу.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Калиева, К.С. (2026). Компьютерлік деректанудың қалыптасуы: тарихнамалық шолу. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 171-187. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_11

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті: 21.01.2026

Жариялау туралы шешім қабылданды: 18.02.2026

Жарияланды: 31.03.2026

---

* Хат-хабаршы авторы: Калиева Канша Советкановна, e-mail: kskalieva@mail.ru

Калиева К.С. *

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Формирование компьютерного источниковедения: историографический обзор

АННОТАЦИЯ. В условиях стремительной цифровизации гуманитарных наук формируется новое научное направление - компьютерное источниковедение, отражающее качественные изменения в методах исследования, обработки и анализа исторических источников. Статья посвящена историографическому обзору становления данного направления, определению его основных этапов и анализу влияния цифровых методов на развитие традиционного источниковедения. Цель исследования состоит в выявлении механизмов трансформации источниковедческой практики и расширения исследовательского инструментария за счёт внедрения информационных технологий. Методологическую базу работы составляют сравнительно-исторический, системный и контент-анализ. Особое внимание уделено роли компьютерных технологий в процессах систематизации, хранения, классификации, обработки и визуализации исторических данных. Выявлены особенности формирования цифровой парадигмы в источниковедении, а также обоснована необходимость междисциплинарного подхода, обеспечивающего эффективную интеграцию методов цифровых наук и традиционной исторической науки. В результате исследования обоснована как теоретическая, так и практическая значимость компьютерного источниковедения. Установлено, что цифровые инструменты способствуют повышению эффективности обработки источников, открывают новые аналитические возможности, позволяют более глубоко интерпретировать исторические данные и формировать новые исследовательские стратегии. Цифровизация источниковедческой практики позволяет осуществлять автоматизированный поиск информации, проводить контентный и семантический анализ больших массивов текстов, выявлять скрытые взаимосвязи между событиями и явлениями. Использование специализированных программных средств способствует стандартизации описания источников, упрощает процессы каталогизации и создает условия для более широкого вовлечения разнообразных типов данных в научный оборот и обеспечивают возможность моделирования исторических процессов прошлого.

Сделан вывод о том, что цифровизация не заменяет классические методы источниковедения, а органично их дополняет, создавая условия для переосмысления исследовательских практик, повышения качества научного анализа и расширения горизонтов исторического познания. Компьютерное источниковедение представляет собой перспективное направление, играющее важную роль в развитии современной исторической науки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: компьютерное источниковедение, цифровизация, исторические источники, искусственный интеллект, методология источниковедения, цифровые технологии, историографический обзор.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Калиева, К.С. (2026). Формирование компьютерного источниковедения: историографический обзор. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 171-187. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSAHD_2026_1_11

---

* Автор-корреспондент: Калиева Канша Советкановна, e-mail: kskalieva@mail.ru

Kansha S. Kaliyeva *

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

The Formation Of Computer-Based Source Studies: A Historiographical Review

ABSTRACT. The rapid digitalization of the humanities has led to the emergence of a new field - computer-based source studies - reflecting profound changes in the research, processing, and analysis of historical sources. This article presents a historiographical overview of its development, identifies key stages, and examines how digital methods influence traditional source studies. The aim is to explore mechanisms of transformation and the expansion of research tools through information technologies. The methodological basis includes comparative-historical, systemic, and content analysis. Special attention is given to the role of computer technologies in the systematization, storage, classification, processing, and visualization of historical data.

The study highlights the development of a digital paradigm in source studies and emphasizes the necessity of an interdisciplinary approach, combining digital sciences with historical research. It demonstrates the theoretical and practical significance of computer-based source studies. Digital tools improve the efficiency of source processing, expand analytical possibilities, enable deeper interpretation of historical data, and foster the creation of new research strategies. Digitalization also facilitates automated data retrieval, large-scale text analysis, and the identification of hidden connections between historical phenomena.

Specialized software promotes the standardization and easier cataloging of sources, broadens the types of data used in research, and enables modeling of historical processes. The study concludes that digital technologies complement rather than replace traditional methods, enhancing research practices, improving analytical precision, and expanding the horizons of historical inquiry.

KEYWORDS: computer-based source studies, digitalization, historical sources, artificial intelligence, source study methodology, digital technologies, historiographical review.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Kaliyeva, K.S. (2026). The formation of computer-based source studies: a historiographical review. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 171-187. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_11

---

* Corresponding author: Kaliyeva Kansha Savetkanovna, e-mail: kskalieva@mail.ru

КІРІСПЕ

Адамзат тарихын үш жаханды социомәдениетті және технико-экономикалық феноменге бөлуге болады – аграрлы, индустриалды және ақпараттық революция. Ақпараттық революция ХХ ғасырдың ортасында басталды және жаңа ақпараттық технологияның енуі мен дамуы қоғамдық өмірді ақпараттандыру процесінің бөлінбес бөлігі ретінде танылды. Қазіргі философтардың әлеуметтік жорамалына сәйкес, ХХІ ғасыр оларды қолданудың жиілігі соншалықты болашақта «жаңа ережелермен тарихтан шығарып қалмайтындай еппен қолдану басты мақсат» болады, ол ұлттың жаңа иерархиясы жоғалып бара жатқан ресурстарды басқару аймағындағы күштердің физикалық қатыстылығы мен және менталитеттердің көбейіп бара жатқан жаңа нарықтардың шағын қабылдау қабілеті жағынан жарысуы арқылы анықталатын болады.

Тарих ғылымы, өз кезегінде, қоғамның барлық аспектілерін қамтитын көпқырлы зерттеу саласы ретінде өзара байланысты әртүрлі дереккөздерге сүйенеді. Бұл дереккөздер тарихи оқиғаларды түсінуде маңызды рөл атқарады және оларды дұрыс интерпретациялау арқылы өткен дәуірлерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі тарихи дереккөздерге құжаттар, жазбаша ескерткіштер, археологиялық табылған заттар мен ауызша тарих кіреді. Ал ақпараттық революция мен цифрлық технологиялардың дамуы жаңа дереккөздерді, мысалы, сандық архивтер, онлайн базалар мен электрондық құжаттарды қолдануға жол ашты. Бұл өзгерістер тарихи зерттеулердің қарқынды дамуына мүмкіндік туғызып, дереккөздерге қатынасуды және оларды өңдеуді жаңа деңгейге көтерді. Осылайша, ақпараттық дәуірде тарих ғылымы жаңа әдістер мен құралдар арқылы өткенді зерттеудің дәстүрлі әдістерін толықтырып, жаңа дереккөздер мен технологиялар арқылы зерттеу аясын кеңейтуде.

Жасанды интеллект (ЖИ) тарих ғылымында ақпаратты өңдеу мен талдауды жаңа деңгейге көтеруге ықпал етті. Мәтіндерді автоматты түрде тану (OCR) технологиясының арқасында қолжазбалар мен баспа материалдарын сандық форматқа ауыстыру, оларды архивтік зерттеулер үшін қолжетімді ету мүмкіндігі пайда болды. Бұл әдіс әсіресе тарихи деректердің үлкен көлемін өңдеуде тиімді болып табылады. Сонымен қатар, ЖИ деректерді классификациялау және құжаттардың мазмұндық байланысын анықтау саласында да қолданыс тапты, бұл өз кезегінде зерттеушілерге тарихи құжаттарды тереңірек талдауға, оларды жаңа бұрыштардан қарауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект тарихи үрдістердің модельдерін жасауға мүмкіндік береді, бұл тарихшыларға өткен оқиғаларды дәлірек болжау және түсіндіру үшін жаңа құралдар ұсынады. Машиналық оқыту әдістері арқылы тарихи деректерден үрдістер мен байланыстыстарды анықтау, сонымен қатар үлкен деректер жиынтықтарын өңдеу тиімділігін арттыру маңызды рөл атқарады (Аликберов, 2023). ЖИ жүйелері тарихшыларға бұрын қол жеткізе алмайтын жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, мысалы, тарихи оқиғалардың ықтимал себептерін талдау немесе түрлі тарихи кезеңдер арасындағы байланыстарды көрсету.

Компьютерлік деректану тек тарихи деректерді сандық түрде сақтау мен өңдеумен шектелмейді, сонымен қатар оларды талдау және интерпретациялау әдістерін де қайта қарастырады. Бұл жаңа бағыт дереккөздермен жұмыс істегенде уақытты үнемдеуге, деректердің ауқымдылығын кеңейтуге, сондай-ақ тарихи оқиғаларды қайта қарап, бұрын-соңды болмаған жаңа түсініктер мен көзқарастарды ашуға мүмкіндік береді. Сандық құралдардың көмегімен тарихи деректерге жасалатын контентті, семантикалық және статистикалық талдау жаңа аналитикалық мүмкіндіктер ашады, әрі бұл әдістер тарихи зерттеулердің дәлдігі мен объективтілігін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, компьютерлік деректану мен жаңа технологияларды қолдану арқылы дереккөздерге қол жеткізу жеңілдетіліп, ақпараттың жинақталуы мен классификациясы автоматтандырылған түрде жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде зерттеу нәтижелерінің сапасын жақсартады және жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға жол ашады.

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы гуманитарлық ғылымдардың барлық саласына жаңа серпін беруде. Солардың бірі – компьютерлік деректану, ол дәстүрлі деректанудың цифрлық ортада қайта жаңғыруына негіз болды. Бұл бағыт тарихи

деректермен жұмыс істеудің әдіснамасын, құрылымын және қолжетімділігін түбегейлі өзгертуде. Мақалада осы жаңа ғылыми бағыттың қалыптасу кезеңдері мен тарихнамалық дамуы сараланады.

ӘДЕБИЕТКЕ ШОЛУ

Қазіргі кезде тұтынушылық бағаға ие, ақпарат энергия, шикі зат, капитал (оның ішінде адамдық) сияқты жаһандану ресурстарға қарағанда, неғұрлым артық болып барады, себебі олардан ерекшелігі ақпарат жойырмайтын белгіге ие, яғни оны пайдалану нәтижесінде азайып қалмайды және жалпы адамзаттық игілікке айналуға. Ал ақпараттық технологиялар қоғамның кез-келген саласында білім алуға мүмкіндік береді, білім беру, бизнес, өндірістік өнеркәсіп, ғылыми зерттеулер. Әр түрлі объективті және субъективті факторлардың жерінен «ақпараттық кезеңге» кейбір артта қалушылармен кірген (1990 ж. басы) посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттер сияқты, біздің республикамызда жаңа индивидтің, өзіндік «homo intamoticus» қалыптасу мәселесі, яғни интелектісі неғұрлым жетілген техникалық құралдар мен өндіріс, жинау, өңдеу және ақпаратты тарату технологиясына жүгінетін адамның қалыптасуы мәселесі өзекті болып отыр. Индивидтің жаңа парадигмасын жүзеге асыру жолдарының бірі жаңа ақпараттық одағы білімінің «компьютерленуінің» жетілдіру, қазіргі әлемде болып жатқан объективті процестерге деген кәсіби дайындық жүйесінің қауыр жауап беруі, бекітілген «дәстүрлі» сананың информатикамен «серпіліс» кезінде пайда болған «сала аралық» пәндерді оқытуға қатынасын өзгерту болып табылады (Бородкин, 1997).

«Жаңа тарихты» абсолюттендірген шетел әріптестеріне қарағанда кеңестік клиометристер тарихи зерттеулердегі сандық және сапалық әдістерді ғылыми мәселелерді шешу кезіндегі тарихшының әдістемелік арсеналын байыту құралы ретінде қарастырды. КСРО-ң тарих ғылымындағы жаңа бағыттың патриархаттарының бірі И.Д. Ковальченко (1992) айтқандай: сандық әдістер мен ЭВМ-ді қолданудың өзі тарихи зерттеулердің сапалық деңгейін, мазмұндық мәнін автоматты түрде көтеруді қамтамасыз етпейді. Ол үшін оның теоретика - әдістемелік, деректанулық, тарихнамалық және мазмұнды тарихи аспектілеріндегі жоғарғы кәсібилілік қажет. Бұл жайлы жаңа әдіспен жұмыс естеу кезінде көп ұмытылады. Көрсетілген факторлардың толық және кешенді есебінен, шетел клиометристермен салыстырғанда кеңестік тарихнамада жаңа әдістерді пайдаланудың ерекшелігі тұрады (Аникеев, 1996). Алғашқы он жылдықтың тән белгісі болып тарихшы үшін, кеңестік квантативті «келері И.Д. Ковальченко, Ломоносов атындағы МГУ, В.А. Устинов (КСРО СОАН) Ю.Ю. Кахк КСРО эстондық АН) басқарған, нақты математикалық-статистикалық құрылғыларды сандық әдістер мен ЭВМ-ді қажет ететін нақты тарихи мәселелерді анықтау жұмыстары танылды. Кеңестік ғалымдардың клиометриканың ірі ғылыми және оқу орталықтарын құруға тарихи ғылымда ЭВМ – мен сандық әдістерді қолданудың негізгі теориялық және қолданбалы мәселелерін қарастырған ғалымдарға қолдау көрсетуге тигізген үлестері зор (Бородкин, 1998). Олардың ішінде В.З. Дробижев, В.Е. Полетаев, Л.В. Милов, К.Б. Литвак, Б.Н. Миронов, Х. Палли, К.В. Хвочтова, А.К. Соколов, Л.И. Бородкин, Т.И. Славко, И.М. Гарскова, Е.И. Пивовар, Н.Б. Селунекая, Ю.П. Бокарев, В.Н. Владимиров (Гарскова, 2002). Тарихи зерттеуде қолданатын математикалық-әдістерге және ЭВМ-ң мүмкіндіктеріне арналған бірінші монография болып В.А. Устинованың еңбегі табылды (Бородкин, 1994). Онда автор жаппай деректерді техникалық өңдеудің нақты алгоритмдердің (ЭВМ-ге енгізу үшін мәліметтерді формальдау), ақпараттық кодтау тәсілдерін, корреляция мен регрессия коэффициенттерін есептеуді, тандалған мәліметтердің түп нұсқалылыққа деңгейіне баға беруді анықтап жазған. Ресей тарихы бойынша нақты тарихи мәселелерге математикалық-әдістермен ЭВМ-дә пайдаланудың және статистикалық мәліметтерді өңдеудің алғашқы тәжірибесін ашудың негізгі аспектілеріне И.Д. Ковальченконың бірқатар мақалаларымен монографиялары арналған (Ковальченко, 1984). Оның бастауымен 1960 жылдың соңында КСРО ҒА тарих бөлімшесіндегі тарихи ғылымында жаңа әдістерді қолдануға байланысты негізгі комиссия құрылды. Ол КСРО-ғы осы саланың жұмысын үйлестіруші көптеген семинарлардың, конференциялардың бастаушысы, жаңа

лабораторияларды ұйымдастырушы, кеңестік тарихшылар – клиометристердің еңбектер жинағын басып шығарушы ретінде танылды.

1970 жылы басында клиометрика өзіндік субъективті пән ретінде кеңестік тарихнамада нақты орнықты. Өткір даулар қарсыластың тарихи ғылымын квантификациялау қажеттілігін мойындауымен алмасты жаңа кезеңнің басты белгісі болып нақты тарихи зерттеулерде жаңа әдістер мен техникалардың таралуы тарихи нанымның жалпы мәселелеріндегі квантативті тарихи мәселені арналған әдістеменің шығуы саналды. Клиометрикаға тән сапалық және сандық талдаудың сәйкестілігін түсіну екі көзқарастың да артықшылықтары мен кемшіліктерін нақтылау нақты әдістемелік қағидаларды шығару, әлеуметтік объектілерді жалпы мәселелері ұсынылған математика үлгілерді верификациялау тәсілдері-тарихи зерттеулердегі сандық әдістердің орны мен рөлі жайлы даудан математикалық аппарат пен ЭВМ-де пайдалану арқылы зерттеліп отырған бұрынғы құбылыстардың және процестердің мәніні орында сипаттауына мүмкіндік береді. Бірде-бір әдіс абсолютті нәтиже бере алмайды. Әрбір білім әр қашанда болып табылады. Кез-келген нақты әдістердің саның ішінде сандық әдістердің тиімділігі, ең алдымен, зерттеу негіделетін жалпы теория мен әдістемесінің сипатына байланысты болады. Жақсы нәтиже, тек теория мен әдістемеде: таным объектісін кеңінен, жан-жақты қарастыру, нақты тарихи мәліметтерді анықтау, жинау, өңдеу және талдау әдістерін қолдану; нақты-тарихи талдаудың нәтижелеріне жан-жақты түсінік беруі мүмкін болғанда және талап етілгенде ғана алынады. Тарих сандық әдістерді қолданудың әдістемесі мен тәжірибесі саласындағы И.Д. Ковальченконың 30-жылдық ғылыми жұмысы оған КСРО-н бұрынғы елдеріндегі тарихшы-квантификаторларының ұрпақтары үшін «классикалық» болып табылады және әлеуметтік клиометрикалық бірлестіктен алғыс алған бірқатар қорытып жиналған еңбектерін шығаруға мүмкіндік береді (Ковальченко, 1987). Әлеуметтік өмір мен қоғамдағы ақпараттық рөлінің өсуіне, ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты деректанудың алдында күрделі әдістемелік мәселе туды: тарихи деректі теориялы ақпаратты көзқарас жағынан қарастыруға болады ма? 1979ж. И.Д. Ковальченко бірінші рет деретердің ақпаратты беру, ақпаратты оқу саласында көтеру мәселесін қарастырды ол барлық түрдегі тарихи деректерді «нақты және қатысты субъективті және объективті анықталған және жабық ақпараттың тасушылары» ретінде қарастыруды ұсынды (Ковальченко, 1984).

И.Д. Ковальченконың теориялық еңбектері тарихшы-зерттеушінің нақты тәжірибесіне негізделуімен ерекшеленеді, себебі олар көп жылғы үздіксіз ғылыми шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылады. Ғылыммен шынайы айналысатын, саяси тапсырыстарға сай әдіснамалық ұстанымдарын 180° өзгертуге мәжбүр болмайтын адамдар бұл еңбектердің маңызын жақсы түсінеді. Олар И.Д. Ковальченконың тарих әдіснамасы саласындағы үлесін жоғары бағалайды және оның ғылыми мұрасына үнемі жүгінеді әрі болашақта да жүгінетін болады.

И.Д. Ковальченконың жаппай дереккөздер зерттеуіне қосқан үлесі тек жаңа дерек кешендерін ғылыми айналымға енгізумен немесе оларды талдау мен өңдеудің тиімді әдістерін жасаумен ғана шектелмейді. Оның еңбектері, әсіресе Ресейдің аграрлық тарихына арналған зерттеулерінде, жаппай дереккөздерді теориялық және әдіснамалық тұрғыдан қарастыру мәселелерін көтеруімен де ерекшеленеді. Иван Дмитриевич «Капитализм дәуіріндегі Ресейдің әлеуметтік-экономикалық тарихы бойынша жаппай дереккөздер» (Мәскеу, 1979) атты ұжымдық жұмыстың кіріспесінде жаппай дереккөздерге берген анықтамасында маңызды ой түйіндеген. Ол дереккөздерді формалды белгілері бойынша емес, жаппай объектілердің ерекшеліктері мен олардың белгілі бір жүйелердегі құрылымдық қасиеттерін бейнелеуі арқылы сипаттауды ұсынды. Бұл тәсіл тарихшыларды дереккөздерді жай ғана сипаттауға емес, оларды терең әрі тиімді әдістермен өңдеу арқылы тарихи дамудың негізгі мәселелерін зерттеуге бағыттауға шақырды. Мұндай көзқарас тарихтағы және деректанудағы сандық әдістерді қолдану үрдісімен тығыз байланыста болды.

Бұл кезеңдегі даму барысы деректанудың көптеген деректерін теориялық және әдістемелік мәселелердің дайындалуына жол ашты бұлар жаңа деңгейде тарихи - әлеуметтік құбылыстар мен процестердің зерттеуін жаңаша қарауға оларды құрайтын элементтердің

өзара әрекеттесуі деңгейін сандық түрде көрсетуге, жеке факторлардың әсер ету күші мен сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Кеңес тарихнамасында деректерді түсіну аппаратын, қасиетін, түрін топтамасын, өңдеу әдісін бірінші болып зерттеген Б.Г. Литвак. Ол бұрыннан кеңінен тараған «статистикалық сипаттағы деректер» терминнің өзі енгізген «жаппай, жалпы сипаттағы деректер» терминімен ауымтыруды ұсынды. Б.Г. Литвак құбылыстың мәнін тұжырымдай келе мынадай деректердің детерминарлық белгілерін нақтылаған қалыптасу жағдайларының бір тектілігі, баламалылығы немесе стандартизацияға тартылатын форманың бір түрлілігі мазмұнның қайталануы. Тарихи зерттеулерде ЭВМ мен математикалық әдістердің кеңеюі, ғылыми айналымға сапалық және сандық белгілері бар деректердің жаңа түрлерін енгізілуі, оларды өңдеуде әр түрлі әдістемелерді қолдануы арқасында тарихшының түсінуі бар екен аппаратының нақтылануына және толықтырылуына, зерттеудің деректік базасы мәліметтердің толықтылығына түпнұсқалылығына деген қызығушылықты басқа білім салаларынан алынған жаңа терминологиялардың арттырылуына мүмкіндік берді (Жакишева, 1999а). Өздерінің ізденістеріндегі салаға клиометристердің нарративті деректердің енгізуі нәтижесінде жаңа және қазіргі тарихтың, медиестиканың бұрын зерттелмеген мәселелері қолға алына бастады.

Қарастырылып отырған кезеңде тарих ғылымдарда қолданысын тапқан математикалық әдістерді зерттеу тақырыбына арналған бір қатар мақалалар мен монографиялар шықты. Бұл баспалардың басты құндылығы ретінде әрбір нақты әдістің мәнін, оның арнайы математикалық білімі жоқ тарихшы үшін тарихи мәселелерді шешудегі мүмкіндіктерін түсіндірудегі «демографиялығы» саналылығы. Қарапайы математикалық әдістер мен (кореляцияның орта шамасымен коэффициентін есептеу, топтастыру әдістерін, монографиялық әдістің негізгі және таңдамалы массивін есептеу) квантативті зерттеудің басты бағыттары болып неғұрлым күрделі математикалық ақпарат-тарихи құбылыстар ы мен процестерді көп өлшемді талдау және математикалық үлгілеу, тарихи шындылықты жүйелі-құрлымдық талдауды әзірлеуі саналады. Осыған байланысты Ю.П. Бокаревтің 20-ші жылдардағы халық шаруашылығына бюджеттік зерттеудің «тарихи дерек ретінде» атты монографиясын атап өтуге болады, онда бюджеттік тексеру мәжілістерінің таратуын топтаудың математикалық-статистикалық әдістері, деңгейлердің кореляциясы мен интерполяциясы, бюджеттік тексеріс пен салықтық төлемдердің, Қазақ ССР-ң 1924-1927 жылдардағы статистикалық басқару мәліметтерін өңдеу кезіндегі халық шаруашылықты экономикалық-математикалық үлгілеу әдістері қолданылған (Жакишева, 1999б).

Тарихи зерттеулердегі ЭВМ қолдануға деген көзқарас өзгерді. 1960 жылы КСРО-да электронды машиналар статистикалық мәліметтерді өңдеудің күшті әрі тез әрекет ететін есептеуіш құрылғы ретінде саналса келесі 10-жылды кеңестік клиометристер олардың мүмкіндіктерін «банктердің немесе архивтердің машинамен оқылтын мәліметтердің» тарихи ақпараттарын өңдеу, сақтау іздеудің жаңа жүйесін жасау арқылы кеңейтті (Информационный бюллетень, 1992).

1980 жылдардың ортасындағы «микрокомпьютерлік революция» клиометрика тарихының жаңа кезеңіне жол ашты. Оның басты белгісі квантификациялау мен компьютерлендіру арасындағы байланыстың өсуі және тарихи деректерді зерттеу мен қолдануға деген ақпараттық көзқарастың таралуы болды. Үлкен ЭВМ-нің орнын басқан дербес компьютерлер тарихшы-клиометристерге тарих ғылымында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану саласын кеңейтуге мүмкіндік берді. Сканерлердің, үлкен жадысы бар оптикалық дискілердің, неғұрлым жетілген «стандартты» мәліметтер базасын басқару жүйесінің (МББЖ), мультимедия жүйесінің пайда болуынан мәдениет, өнер тарихы, мұрағаттану, археология мұрағаттану пәндері жаңа екпін алды. Бұл кезеңнің басты тенденциясы - деректанудың, информатиканың және квантативті тарихтың серпілісінің нәтижесінде жаңа бағыттың - тарихи информатиканың пайда болуы мен дамуы болды. 1986 жылы өздерінің зерттеу және оқыту тәжірибесінде компьютерлік әдістер мен технологияларды қолданатын тарихшылардың бірлестігі құрылды. «Histori and Computing» Халықаралық Ассоциациясы (НСА) бүгінгі күні әлемнің 20 мемлекетіндегі, соның ішінде БҰҰ (РФ, Украина,

Белорусия, Әзербайжан, Қырғыстан, Қазақстан Республикасы) мамандарды біріктіруде. Бұрынғы КСРО-ға кірген республикалардың тарихшы-клиометристері НСА-да И.Д. Ковальченконың шәкірті әйгілі ғалым клиометрист И.Л. Бородин басқаратын және тарих және компьютер ассоциациясы ТКА атына иеленген аймақтың тармағы ұсынылды (Бородин, 1998).

Тарих ақпараттандыру идеясының арқасында ТКА-ң БҰҰ компьютерлік технологиялар деректануды жаңа деңгейге көтереді деп сенетін тарихшы-клиометристердің мамандардың үш тобынан тұратын мамандар бірікті. Олардың бірлесіп жұмыс істеуінің негізгі ерекшелігі деректермен машина оқитын жұмыс істеуінен компьютерге түсінікті тілде тарихи деректерді аударудың негізгі заңдылықтардың тәсілдерін және амалдарын анықтауынан тұрады. ТИ машина оқитын деректерді ғана емес олардың мәліметтерін ары – қарай талдайтын, маңызды нәтижелер алуға мүмкіндік беретін деректерді жасау құқығын беру мәселесі өте күрделі болып отыр, әсіресе ол тарих ғылымында мәліметтер базасының (МБ) қазіргі технологиясын қолдануға қатысты. Белгілі голланд тарихшысы П. Дорн 1994 жылы. шілде-тамыз, Голландия «Histori and Computing» ХІ халықаралық конференциядағы өзінің сөзінде былай деген: «Мен және менің мәліметтер базам», «тарих және компьютерлік» бағытының соңына жылжу ма? Оның мәні жеке компьютерленген тарихшылар тарихи деректердің ерекшелігі мен олардың «электронды көшірмесін» жасау мақсатына сүйене отырып, өздерінің бағдарламалық әдістемесін әзірлеу жұмысын орындау кезінде ғылым мен қоғамның алдындағы тарихшылардың жауапкершіліктері деректерді басып шығарушылар мен архивологтардың міндетімен сәйкес келмейтін ұмытып кетеді, «тарихшы, тарихты зерттеуге, талдауға және мазмұндауға өзінің көңілін жұмсау керек. Әмбебапты болуға тырысқан, яғни деректерді іздеу, таңдау және басып шығарумен және оларды зерттеумен айналыса отырып, зерттеушілер өздерінің негізгі міндеті - зерттеуге көп көңіл бөле алмайды». Л.И. Бородиннің бұл мәселеге көзқарасы «Тарихи информатика», «компьютерлік деректану» болып табылады немесе квантитативті тарихтың талдау құралдары кіреді ме? 1980 жылы клиометрикада тарихи мәліметтер базасын жасауға үш тәсіл қолданғалы көрінді: деректі – (source oriented), әдісті – (soft oriented) және мәселелі бағытталған (problem oriented) (Бородин, 1994).

Деректі бағытталған мәліметтер базасының қалыптасуы кезінде басты мәселе деректі құжаттардың құрлымы мен мәтіні толық әрі нақты сақталатын имитациялы үлгіні жаңғыртуға аударылды. МБ әдісі бағытталған өңдеудің мәні ұсынылатын деректің мәліметтерін талдаулық әдістемені және машиналы түрде талдау әдістемесін таңдауда зерттеу объектісінің белгілерін енгізу үшін арықарай қолданбалы бағдарламалар пакетінің (ҚБП) шекті мүмкіндітерін есекере отырып экрандық кестелік форма жүйесін жасауында болды. Мәселелі бағытталған МБ жасау саналы түрде деректі, оның өңдеу әдістемесін жүйелеуін таңдау, мәліметтерді кодтау және оның негізінде – зерттеушімен қойылған мәселелі сұрақтарды шешуге мүмкіндік беретін нәтижелерді алу, жолымен нақты тарихи мәселені шешудің мақсатынан тұрады. Осы мәліметті тарихи информатика атымен біріктірілген үш мамандықтардың қызметінде қолдануға болады: тарихи қосымшаларға бағытталған өзіндік бағдарламалар пакетін әзірлейтін «компьютерленген» деректенушілер; тарихи ғылымына қолданатын бағдарламалық өнімдерді жасап шығаратын – кәсіби математикалық-программистер тарихшылар үшін арнайы жасалған коммерциялық пакеттерді пайдаланатын тарихшы-квантификаторлар.

Бүгінгі тарихтағы қолданбалы математикада, бағдарламалаудағы мамандандудың деңгейінің жоғары болуынан, болашақта осы ғалымдардың барлық әдістерін меңгерген «әмбебаптардың» (универсал) шығуында мүмкін осыған байланысты БҰҰ-ң ТКАС П. Дорн қозғалған мәселеден шығудың жолын ұсынады, яғни осы үш зерттеушілердің тобын кешенді зерттеу жобасын өткізу үшін біріктіру. Мында тарихи информатиканың «тарихи ғылым мен білім беруді ақпараттандыру процесін заңдылықтарын» зерттейтін ғылыми пән ретінде анықтауға ұсынылып отыр (Владимиров, 1995).

Тарихи информатиканың негізінде зерттеу нәтижесінде тәжірибесінде машина оқитын ТД-ң барлық түрлерін жасау және қолдануға қажетті теориялық және қолданбалы білімдердің

жиындығы жатыр. Тарихи информатиканың теориялық негізі болып ақпараттың қазіргі тұжырымы мен теориялық деректану ал қолданбалы ақпараттың компьютерлік технологиялар тарихи информатиканың зерттеу мақаласына ТЗГ АТД қолдану тәсілін өзірлеу тарихи мәліметтер мен банкісін (білімін құру, құрлымдық мәтіндік кескіндік деректердің мәліметтер ұсыну және талдау АТ-ң қолдану; тарихи процестерді компьютерлі үлгілендіру; ақпараттық желілерді интернет қолдану, тарихи ғылыми ақпараттандыру жаңа бағыттары мен мультимедияны дамыту және қолдану кіреді. Қарастырылып отырған кезең клиометристердің тарихи-элеуметтік, тарихи-демографиялық және тарихи-саяси мәселелерге деген қызығушылығының артуымен сипатталады. Алайда, Ресей Федерациясы, Украина, Белорусия, Азербайжан тарихы бойынша ғылыми әдістемелері басым болып келеді элеуметтік-экономикалық бағыттағы квантативті зерттеушілер алдыңғы орында тұр. «Өз аймақтарын» революцияға дейінгі және кеңестік тарихын зерттеу мен айналысатын жеке авторлардың еңбектерімен шектескен территорияларды әсіресе Қазақстанды зерттеген (Жакишева, 1999b).

Қырғыстанның зерттеушісі Е.И. Хелимский революцияға дейінгі кезеңді орта Азия мен Қазақстанның (Жетісу облысы) жер аударушы шаруалардың ішік шаруашылық құрлымын зерттеу кезінде 1910-1913 жж. Жетісу облысындағы жер аударушылардың шаруашылығын тексеретін статистикалық материалдардың, 1916-1917 жж. ауыл шаруашылық және жер санағының мәліметтерін көп реттік талдаудан өткізген. Ол белгіленген аймақтағы шаруалардың шаруашылығындағы өндірістік экономикалық және элеуметтік экономикалық құрлымның ерекшеліктерімен айырмашылық белгілерін, ішкі құрлымға ақша қатынасының енуі эволюциясының деңгейін анықтады (Жакишева, 1996).

Қазақстандық тарихшы аграрлар үшін арнайы қызығушылықты XIX - XX ғғ. қазақ шаруашылығының ішкі даму заңдылықтарын зерттеу мәселесі тудырып отыр. Мәскеу ғалымы Д.А.Бленов 1896-1903 жж. Ф.А.Шербиннің басшылығы мен «дала облыстарын зерттеу экспедициясының жинақталған және әзірлеген қырғыз (қазақ) жерлерін пайдалану бойынша материалдардан» алынған әр түрлі климаттық жағдайлардағы (Торғай облысының уезі, Семей облысының Зайсан уезі) Қазақстанның екі уездердің тексерістердің мәліметтеріне кореляциялық талдауды жүргізген. 1980 жылдың соңында БҰҰ мемлекеттердің ғалымдарына бұрын жабық болған архив-қорларына қатынау мүмкіндігі сандық әдістер мен технологиялардың МБ қолдану негізінде нақты тарихи зерттеулерге КСРО ұжымдастыру, 1920-1950 жж. Кеңес мемлекетінің репрессиялық саясаты және елдің жаңа тарихы бойынша деректердің маңызды бөлімдері тартылды. 1990 жылдан бастап бүгінге дейін мәліметтер базасының квантативті тарихи бойынша ірі ғылыми конференциялардың бағдарламаларына кіруде ТК 6-шы тарихи конференцияда БҰҰ отандық тарихының өзіндік мәселелері бойынша зерттеу жұмыстары 50% құрған. 1993 жылы аймақтың тарихтың әр түрлі аспектілерін біріктіру бойынша алғашқы мәліметтер базасының эксплуатация берілуі. Мысалы, XX ғасырдың 60-80 жж. Орал қалаларындағы демографиялық процестер, XX ғасырдың басы мен 30 жылдары Орал облысының түзету – еңбектік мәселелері, 20 жылдары Оралдағы шіркеу және ТБ МБ ТД материалдары бойынша мәліметтер базасының әзірлеу саласындағы ғылыми тәжірибе алмастырудың мүмкіндігі көрсетілген тақырыптарға байланысты бірінші жиналысты өткізу кезінде жүзеге асырды (Жакишева, 1998).

Тарихи зерттеулерде МБ технологиясын қолдану машинамен оқылатын мәліметтердің жинағын жасау қағидасының әдістемелері туралы мәселерді қозғады. Ақпараттық жүйе саласындағы маман болып табылмайтын тарихшыға мәліметтер базасын жасаудың жалпы және тәжірибелік сұрақтарына жан-жақты ақпарат берудің бірінші амалы И.М. Гарскованың монографиясымен жасалды (Гарскова, 2002). Онда тарихи зерттеулерді ақпараттық қамтамасыз етудің, әдістемелік мәселелері, статистикалық кестеден кескінді деректерге дейінгі әр түрдегі материалдарына МБ-сын құру ерекшеліктері, тарихшының алдында МБ әзірлеуші ретінде туындайтын қиындықтар ашылып, жазылған.

Тарихи информатика мен басқа да аралас ғылыми бағыттардың қалыптасуы, тарихи зерттеулердегі ғылыми интеграцияның өсуі, ақпараттық, жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар арасындағы байланыстың нығаюы, сондай-ақ аралас зерттеулердің дамуының

көрінісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл үрдістер ақпараттық қоғамның қалыптасуы аясында тарихи ғылымның жаңа ақпараттық ортасын құру қажеттілігінен туындады.

1960-жылдары Батыста «Гуманитарлық компьютеринг» (Humanities Computing) пайда болып, бұл тарихи компьютерингтен жиырма жыл бұрын басталды. Бұл бағыт айқын логика, дәстүрлер мен басымдықтармен дамыды. Алайда соңғы жылдары елеулі өзгерістер байқалып, «Гуманитарлық компьютеринг» орнында Digital Humanities (қазақша «цифрлық гуманитаристика» немесе «цифрлық гуманитарлық ғылымдар» деп аударылады) белсенді дамып келеді.

«Гуманитарлық компьютеринг», квантитативті тарихпен қатар дамып, басқа басымдықтарға ие болды. «Computers and the Humanities» журналы әр түрлі гуманитарлық ғылым өкілдеріне, оның ішінде тарихшыларға да орын берді. Ғылым салаларының басымдықтары келесі тәртіпте анықталды: әдебиеттану, лингвистика, музыка зерттеулері, тарих, өнер тарихы және «гуманитарлық бағыттағы» әлеуметтік ғылымдар. Журналда компьютерлік әдістерді қолдана отырып жүргізілген зерттеулердің нәтижелері жарияланды. Бұл зерттеулер түрлі құжаттарға негізделген, бірақ статистикалық деректер негізгі көздер ретінде қарастырылмаған; зерттеулер негізінен қолжазбалар мен баспа құжаттарына, мәтіндік, сандық және графикалық ақпаратты қамтитын, сондай-ақ дыбыстық, аудиовизуалды және материалдық құжаттар мен заттық деректерге бағытталған.

Осылайша, журналдағы жарияланымдар зерттеу тақырыптары бойынша емес, компьютерлік талдау әдістері мен технологиялары бойынша біріктірілді. Олар әлеуметтік ғылымдардағы аналитикалық тәсілдерге емес, гуманитарлық зерттеулердің ақпараттық аспектілеріне, ақпараттық ресурстарды құруға, мультимедиа технологияларын қолдануға және басқа да құралдарға көбірек бағытталған.

Тарихи информатиканың пайда болуы мен дамуы, басқа салалық междисциплинарлық бағыттармен қатар, гуманитарлық ғылымдарда тарихи зерттеулердің зерттеу міндеттерін, компьютерлік әдістер мен ақпараттық технологияларды қолданудың ерекшеліктерін түсінудің жаңа кезеңін бастады.

Батыста 1950-жылдардың соңынан бастап квантитативті тарих бағыты дамығанымен, көптеген классикалық гуманитарлық ғылымдарда осындай сандық бағыттар болмады. Сондықтан тарихи информатиканың пайда болуына үлкен әсер еткен факторлардың бірі – квантитативті тарихтың дәстүрлері болды. Осыған байланысты, тарихи информатиканың шығу тегі туралы сұрақ қойғанда, оның гуманитарлық компьютерингтен немесе квантитативті тарихтан шыққаны туралы екінші жауап дұрыс деп айтуға болады.

Әртүрлі елдердегі тарихшылар компьютерлерді қолдану кезінде кездесетін мәселелер мен шешімдерді бірлесіп талқылаудың маңыздылығын түсіне бастады. Еуропада «тарихи компьютеринг» саласында кәсіби ынтымақтастық үшін тәуелсіз ұйым болмады. 1983 жылы Гулде (Ұлыбритания) өткен халықаралық симпозиумда бұл мәселелер ғылыми және білім беру аспектілерінде, соның ішінде «тарихи компьютеринг» бағыты бойынша магистр дәрежесін енгізу мәселесі талқыланды. Осы кездесудің маңызды нәтижесі 1986 жылы Вестфилд колледжінде (Лондон) «History and Computing» халықаралық ассоциациясының құрылуы болды. Бұл процессте 1984 жылы құрылған британдық «History and Computing» ұлттық ассоциациясы маңызды рөл атқарды. 1980-жылдардың соңында және 1990-жылдардың басында тарихи информатика зерттеулер мен білім беру саласында дербес междисциплинарлық бағыт ретінде қалыптасты, әсіресе Батыс Еуропа мен Шығыс Еуропаның бірнеше елдерінде. Осы кезеңде «History and Computing» журналы тұрақты түрде шығарыла бастады, ал 15-тен астам халықаралық конференциялар өткізілді (Гарскова, 2002).

Еуропа елдерінде тарихи информатиканың институционализациясы 1984 жылы Ұлыбританияда «History and Computing» (АНС) атты алғашқы ұлттық ассоциацияның құрылуымен басталып, 1986 жылы халықаралық деңгейде аталған ассоциация құрылды. Осылайша, тарихи информатика саласының институционализациясы Еуропада үлкен ғылыми қауымдастықтың қалыптасуына ықпал етті (Гарскова, 2018). Ұлттық және халықаралық ассоциациялардың құрылуы ғылыми зерттеулердің жаңа әдістері мен тәсілдерін енгізуге,

компьютерлік технологияларды тарихи деректермен жұмыс істеуде тиімді пайдалану мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік берді. Бұл кезеңде тарихи зерттеушілер ақпараттық технологияларды қолдану арқылы деректерді сақтау, өңдеу және талдаудың жаңа мүмкіндіктерін іздей бастады, ал тарихи информатиканың ауқымы кеңейіп, оның зерттеу қызметінің мазмұны мен мақсаттары айқындала түсті. Қазіргі уақытта тарихи информатика ғылымы тек тарихшылардың ғана емес, сонымен қатар түрлі ғылымдар өкілдерінің де қызығушылығын тудыратын салаға айналды.

1980 жылдардың соңында - 1990 жылдардың басында Батыс Еуропаның көп елдерінде, сондай-ақ Шығыс Еуропаның бірнеше елдерінде ұлттық ассоциациялар пайда болып, олар халықаралық ассоциациямен байланысқа шықты, ал тарихи информатика тарихи зерттеулер мен білім саласында дербес бағыт ретінде дами бастады.

Тарихи информатиканың дамуына маңызды үлес қосқан тақырыптық жинақтар *Historischen Fachinformatik* (тарихи информатика), 1991-1997 жылдар аралығында Геттингендегі Макс Планк атындағы қоғам тарихы институтымен шығарылған, редакторы – М. Таллер. Бұл жинақтарда Институт тарихы Льеж университетінің Ғылыми ақпарат және құжаттама зертханасымен бірге 1993 және 1994 жылдары тарихи информатика мен сандық тарихқа қатысты екі том библиография шығарды, бұл жұмыстар 1992 жылы Болоньяда өткен АНС конференциясында басталған істі жалғастырды. Нәтижесінде VII АНС конференциясының қатысушыларына Грацта (1993 ж.) берілген библиографиялық деректер базасы құрылды. Онлайн негізделген деректер базасына сүйеніп, 2003 және 2004 жылдары *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* журналының қосымшасы ретінде екі кең көлемді библиографиялық жарияланым шықты. Біріншісі журналдың 596 мақаласына аннотациялар мен аты-жөнін және тақырыптық көрсеткіштерді қамтыды; екінші басылымда мақалалар саны көбейгендіктен, тек библиографиялық мәліметтер ғана ұсынылып, аннотациялар енгізілмеді. Келесі библиографиялық жарияланым 2014 жылы шықты, ол да қосымша ретінде жарияланып, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* журналының мақалаларын аннотировать етуді жалғастырды (*Historical Social Research*, 2003, 2004, 2014).

Ресей мен ТМД елдерінде «Тарих және компьютер» ассоциациясы (АИК) 1992 жылы құрылды, бұл тарихи информатика саласындағы жаңа кезеңнің басталуын айқындады. Ассоциацияның құрылуы тарихи информатика бағытында ғылыми зерттеулердің дамуына серпін берді. Оның басты мақсаты – тарихи зерттеулерде компьютерлік технологиялар мен ақпараттық құралдарды қолданудың тиімділігін көрсету және осы саладағы ғылыми ынтымақтастықты дамыту болды. Бұл қадам, әсіресе, тарихи деректердің сандық форматта сақталуы мен өңделуін жылдамдату тұрғысынан маңызды болды. Сонымен қатар, бұл бағыттың қалыптасуы ғылыми қоғамдастықтың назарын тарихи информатикаға аударды, әрі оны кәсіби деңгейде зерттеу мен қолдануға мүмкіндік берді.

1990 жылдардың ортасына қарай тарихи информатиканың теориялық негіздері мен ұғымдық аппараттары айқындала бастады. Осы кезеңде тарихи информатика ғылыми зерттеулерде компьютерлік әдістерді қолдану тәсілдерін дамытуда елеулі жетістіктерге қол жеткізді. Әсіресе, тарихи деректерді сандық форматта өңдеу мен талдау әдістері жетілдірілді. Бұл ақпараттық технологиялармен жұмыс істегенде тарихи деректердің ауқымды көлемдерін өңдеу мен сақтау мәселелері жеңілдетілді, бұл өз кезегінде ғылыми зерттеулердің тиімділігі мен дәлдігін арттырды. Бұл даму, ең алдымен, тарихи зерттеулерде ақпараттық технологияларды енгізу қажеттілігін түсіну мен қабылдауды көрсетті.

Сонымен қатар, АИК-тің жұмысын одан әрі кеңейту тарихшылар мен ақпараттық технологиялардың мамандарын бірлесіп жұмыс істеуге шақырды, бұл өз кезегінде жаңа теориялық тұжырымдамалар мен әдістемелердің қалыптасуына ықпал етті. Халықаралық ынтымақтастықтың артуы мен жаңа әдістердің пайда болуы тарихи информатика саласының біртіндеп өзіндік зерттеу бағытына айналуына жағдай жасады. Осылайша, тарихи информатика Ресей мен ТМД елдерінде тек техникалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар

ғылыми және методологиялық тұрғыдан да толық қалыптасып, ғылыми зерттеулердің жаңа бағыты ретінде кеңінен мойындала бастады.

2023-2024 жылдары Эрланген-Нюрнберг университетінің жаңа және шығыс-европалық тарих кафедрасы мен Германияның шығыс-европалық зерттеулер ассоциациясы (DGO) бірлесіп, «Орталық Азиядағы сандық тарих» атты семинарлар сериясын ұйымдастырды. Бұл семинарлар Орталық Азия тарихын зерттеуде сандық құралдар мен әдіснамаларға ерекше назар аударды. Орталық Азия – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстанды қамтитын алуан түрлі аймақ. Семинарларда ежелгі сауда жолдарын картографиялық зерттеу, қолжазбалар коллекцияларын цифрландыру, мәтіндер мен бейнелерді компьютерлік талдау, тарихи мәтіндер мен аудармалар жинақтарын құру, сәулет ескерткіштерін 3D модельдеу және сандық қоймаларды жасау мәселелері қарастырылды. XIX-XXI ғасырлар тарихына, оның ішінде отаршылдық мұраға, Кеңес Одағындағы репрессиялар мен депортацияларға, сондай-ақ Орталық Азиядағы мәдениет тарихы мен жады зерттеулеріне ерекше көңіл бөлінді.

Семинарларда Орталық Азия елдерінен шыққан жетекші ғалымдар мен сарапшылар сөз сөйлеп, сандық тарих және тарихи-мәдени мұраны сақтау мәселелері бойынша тәжірибелерімен бөлісті. Сонымен қатар, әлемнің әртүрлі елдерінен сандық құралдарды қолдана отырып, аймақтың тарихы мен мәдениетін зерттеушілер қатысып, идеялармен алмасып, жаңа әдіснамалар мен білімдермен бөлісті. Семинарлар аймақ сарапшылары арасында желілік байланыстар орнатып, сандық тарих саласында ынтымақтастықты арттыруға және осы бағытта бірлескен күш-жігерімізді нығайтуға бағытталған.

Компьютерлік деректанудың қалыптасуының тарихын қарастыруда маңызды тақырыптардың бірі – зерттеу әдістерді қолдану.

1990 жылдың екінші жартысында тарихшы-клиометристермен қолданылатын әдістер жиынтығын талдау, оларды төрт шартты топқа бөлуге мүмкіндік береді:

- 1) математикалық модельдеу;
- 2) математикалы-статистикалық талдау;
- 3) ақпараттық іздеу жүйесі;
- 4) басқа деректанудың теориясы, әдістемесі, әдісі.

Аталған әдістерге сипаттама беріп, оларды қолдануға мысалдарды келтірсек:

1) Математикалық модельдеу тарихи процестерді сандық сипатта бейнелеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы тарихшылар күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылыстардың динамикасын формулалар мен теңдеулер жүйесі арқылы сипаттайды. Модельдеу нақты тарихи жағдайларды болжауға, әртүрлі сценарийлерді салыстыруға және себеп-салдар байланыстарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы: Орта ғасырдағы халық санының өсуін модельдеу немесе XIX ғасырдағы көші-қон ағымдарын математикалық модель арқылы талдау.

2) Математикалық-статистикалық талдау тарихи деректерді сандық өңдеудің негізгі құралы болып табылады. Бұл әдіс үлкен көлемдегі тарихи мәліметтерді жүйелеп, олар арасындағы заңдылықтар мен үрдістерді анықтауға көмектеседі. Регрессиялық талдау, корреляциялық зерттеулер мен факторлық анализ сияқты статистикалық тәсілдер тарихи құбылыстарды сандық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысал: Қазақ хандығы кезеңіндегі мал санының өзгерісін статистикалық әдіспен талдау немесе Ресей империясы кезеңіндегі санақ мәліметтері негізінде әлеуметтік құрылымды зерттеу.

3) Ақпараттық іздеу жүйелері тарихи ақпаратты ұйымдастыру және тиімді іздеу мақсатында қолданылады. Бұл жүйелер тарихи құжаттарды, дереккөздерді және мәліметтер базаларын құрылымдап, зерттеушілерге қажетті ақпаратты тез әрі дәл табуға мүмкіндік береді. Сандық архивтер мен электронды дерекқорлар қазіргі тарихи зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналды. Мысалы: Қазақстанның Ұлттық архивінің цифрлық базасынан репрессияланған тұлғалар туралы мәліметтерді іздеу немесе ортағасырлық қолжазбалар каталогынан қажетті деректі табу.

4) Деректанудың дәстүрлі теориялары мен әдістемелері клиометрикада жаңа деңгейде қолданылады. Бұл бағыт тарихи деректердің түпнұсқалылығын, нақтылығын және мазмұндық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Ақпараттық технологиялармен ұштастырылған дәстүрлі деректану әдістері тарихи мәтіндерді сараптау, салыстыру және интерпретациялау мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Мысалы: Ескі шежірелердің авторлығын анықтау үшін мәтіндік талдау жүргізу немесе Кеңес кезеңіндегі құжаттардың сенімділігін зерттеу.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеу тарих және компьютер саласындағы өзекті зерттеулерге негізделген. Жұмыста отандық және шетелдік тарихнамалық әдебиеттер, цифрлық деректану бойынша ғылыми мақалалар мен монографиялар пайдаланылды. Сонымен қатар, дәстүрлі деректану мен цифрлық форматтағы тарихи деректермен жұмыс істеу тәсілдерін салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан мен шет елдердің архивтік қорларында сақталған тарихи дереккөздердің цифрлық көшірмелері және оларды талдауға арналған заманауи бағдарламалық құралдар алынды.

Әдіснамалық негіз ретінде құрылымдық-функционалды талдау, контент-талдау, салыстырмалы-тарихи және жүйелі тәсілдер пайдаланылды. Автор тарихи деректерді цифрландыру үдерісін кезеңдерге бөліп қарастырып, цифрлық деректанудың қалыптасуындағы негізгі трендтер мен әдістерді саралады. Сонымен қатар, тарихи деректерді өңдеу мен визуализациялауда қолданылатын заманауи ақпараттық технологиялардың тиімділігі мен шектеулері айқындалды.

НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Зерттеу объектісі бойынша бірнеше бағыттар қалыптасты: нарықтық эволюциялық мәселелері (нарықты реттеу, еңбек нарығы, экономиканы модернизациялау); банк жүйесінің қалыптасу тарихы; тарихи демография және этнография; саяси тарих, саясаттану; аграрлық тарих; археология жұмыстарының хронологиялық шеңберлері.

Соңғы он жылда клиометриялық зерттеу саласында тарих қоғамында маңызды болып табылады, докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды.

1980 жылдың ортасынан бүгінге күнге дейін клиометриялық зерттеудің даму үрдісін «Тарих және компьютер» қауымдастығының ақпараттық бюллетені, ТКҚ мен НСА-ң халықаралық конференцияларының мақалалар жинағы, монографиялар және оқу құралдары көрсетеді (Информационный бюллетень, 1992).

Тарихи информатиканың мамандары компьютерлік картографиялау, географиялық ақпараттық жүйесі, гипермәтіннің технологиялары, мәтіндерді оптикалық тану сияқты сандық әдістерді талдау мен байланысты емес, жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып, өз зерттеулерімен белсенді түрде айналысады және тарих мамандықтарындағы студенттерді оқытуға компьютерлік технологияларды қолданады.

1960 жылдан кейін белсенді әрекет еткен, кеңес тарихшыларының ғылыми арсеналына математикалық әдістердің кіруі, осы салада жинақталған тәжірибенің нәтижесі теориялық байланыста болды. 1970-1980 жылдары И.Д. Ковальченконың, В.З.Дробижевтің, К.В. Хвостованың, Л.И. Бородкиннің, А.К.Сакаловтың және басқа да авторлардың жұмыстарында математикалық амалдардың қолдануы саласындағы өзіндік ерекшелігі ашылады, тарихи зерттеулердегі математикалық әдістердің орнын көрсетілген, әлеуметтік объектілердің өлшену ережесінің нақтылығы айтылған. XX ғасырдың 80-90 жылдары тарих пен математиканың серпіліс мәселелеріне деген қызығушылық төмендейді, ол акценттерді ақпараттандыру мәселесіне ауысуының объективті себептері мен түсіндіріледі.

Қазіргі кездегі әр түрлі мәліметтер базасының жасалуы, Интернет технологияларды пайдалану, зерттеу ортасына компьютерді жақсы меңгерген тарихшылардың келуі, екінші жағынан математиктердің гуманитарлы саладағы қолданбалы мәселелерге көп көңіл бөле бастауы - тарихи білімді математизациялаудың теориялық мәселелеріне деген қызығушылықты арттырды. Тарихи білімнің нақтылығы математикалық әдістердің көмегімен

алынған заңдылықтарды бірнеше рет жаңғыртуының мүмкіндігімен де анықталады. Бұл мәселе 1970-1980 жж. ЭВМ-де күрделі шешілетін еді, ал қазіргі кездегі технологиялар мен толық жойылды. Жоғарыда көрсетілген мәселелер тарих факультеттеріндегі студенттердің тарихи зерттеулердегі қолданбалы математикалық әдістермен жоғарғы математиканы оқыту курстарының бағдарламаларына тікелей әсер етеді. Олар зерттеудің математикалық сандық және дәстүрлі әдістерінің үйлесу мәселесін қайта көтерді.

Тарихи информатиканың дамуы қорытындыларының негізділігін көрсетеді: 1990 жылдың ортасында ғылыми бірлестік қалыптасады. Л.И.Бородкиннің ойынша, өзара тығыз әрекет және тарихи информатика мен оның арсеналының дамуын қамтамасыз ететін бірнеше топтардан тұрады. Ақпараттық технологиялардың отандық тарихты, археологиялық, деректануды және тарихи зерттеу әдістерін, халық шаруашылығының тарихын теориясы мен әдісін зерттеуіндегі ықпалы зор.

Тарихи информатика қазіргі таңда жеке тарихи пән ретінде қалыптасып, компьютерді тарихшылардың жұмысына пайдалануға бағытталған деректану болып саналады. Дербес жеке компьютерлердің таралуы өз жұмыстарында техникалық жаңашылдықтан алыста болған зерттеушілерге да қол жеткізуге мүмкіндік тудырды.

Қазақстан тарихшыларының көбі қазіргі компьютерлік технологияларға тән барлық мүмкіндіктерді қолдана бермейді. Отандық тарихшыларда бірнеше мүмкіндіктер бар. Олардың ішінде, біріншісі - мұрағатта жұмыс істейтін тарихшылар үшін мәні, тарихшы жеке мұрағатын құра алады. Компьютерлік бағдарламалардың дамуы, олардың стандартталуы мен унификациялауы компьютердегі ақпараттың кез-келген түрі мен типімен мәтіннің деректерден бейнелерге дейін график, сызбанұсқа, фотосуреттер, фильмдер жасауға жағдайды тудырады.

Компьютерлік құрылғыларды қолданудың екінші мүмкіндігі - ауқымды зерттеу жұмыстарын жылдам әрі тиімді жүргізуге жағдай жасау және алынған мәліметтерді ақпараттық электрондық жадыда қауіпсіз сақтау. Бұл тәсіл тарихи деректердің үлкен көлемін жүйелеуге, оларды жылдам іздеуге және талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, электрондық сақтаудың арқасында құнды ақпарат ұзақ уақыт бойы жоғалмай сақталып, болашақ ұрпақтың да зерттеуіне қолжетімді болады.

Сонымен қатар, компьютерлік технологиялардың көмегімен деректерді өңдеу сапасы артып, бұрын қолмен жасалатын күрделі есептеулер мен салыстырулар автоматтандырылады. Бұл зерттеушілерге уақытты үнемдеуге және күрделі ақпараттық байланыстарды тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, ғылымның әртүрлі салаларында, әсіресе тарих пен деректану бағыттарында жаңа әдістемелер мен талдау тәсілдері қалыптасып, зерттеу жұмыстарының дәлдігі мен тиімділігі айтарлықтай жоғарылайды.

Үшінші мүмкіндік - компьютерлік желілерімен дамуымен байланысты, әріптестер өзара мәтіндер мен ойларымен бөлісе алады. Компьютерлік желілердің дамуы зерттеушілерге жаңа мүмкіндіктер ашты. Енді әріптестер географиялық қашықтыққа қарамастан өзара мәтіндермен, деректермен және ғылыми ойларымен жедел бөлісе алады. Бұл ғылыми қауымдастық ішінде ынтымақтастықты күшейтіп, бірлескен зерттеулердің сапасын арттыруға жол ашты. Әсіресе, үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істейтін жобаларда бірнеше зерттеушінің бір уақытта бір дерекқорда жұмыс істеуі тиімділік пен өнімділікті едәуір жоғарылатты. Сонымен бірге, интернет арқылы халықаралық ғылыми байланыстарды орнату да жеңілдеді. Зерттеушілер өз еңбектерін онлайн журналдарда жариялап, конференцияларға қашықтан қатысу мүмкіндігіне ие болды. Осындай алмасу процесі жаңа идеялардың пайда болуына, түрлі әдістемелер мен көзқарастардың бір-бірімен ұштасуына ықпал етті. Компьютерлік желілер ғылымның жаһандануына, әртүрлі елдердегі ғалымдардың бір-бірімен тығыз әрі нәтижелі байланыс орнатуына үлкен серпін берді.

Қазіргі заманғы цифрлық әдістер тарих ғылымында кеңінен қолданылып келеді. Олардың қатарына мәтіндік корпус құру, табиғи тілдерді өңдеу (NLP), визуалды аналитика, геоақпараттық жүйелер (GIS-технологиялар) және Big Data талдауы сияқты құралдар кіреді. Бұл әдістер тарихи деректердің үлкен көлемін тиімді өңдеуге және жаңа ақпараттық құрылымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Әсіресе мәтіндік корпусар арқылы мәтіндер

арасындағы байланыстарды, тілдік ерекшеліктерді және тарихи терминологияның эволюциясын зерттеу мүмкіндігі артты. Мысал ретінде халық санағы деректерін сандық форматта өңдеуді алуға болады. Бұл тәсіл тарихи демографияны жаңа деңгейде зерттеуге жол ашады, өйткені ғалымдар бұрын қолжетімсіз болған статистикалық заңдылықтарды анықтай алады. Сонымен қатар, геоақпараттық жүйелер арқылы тарихи оқиғаларды картада визуализациялау, көші-қон бағыттарын анықтау немесе әлеуметтік-экономикалық процестерді кеңістіктік тұрғыда талдау мүмкіндігі туып отыр. Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы тарих ғылымына жаңа серпін беруде.

2013 жылы «Қазақстан тарихы» порталы құрылып, ел тарихына арналған басты онлайн-ресурсқа айналды. Оны іске қосқаннан бері портал ғылыми және білім беру контентін, жаңалықтар, мақалалар, сұхбаттар мен архивтік құжаттарды жариялап келеді, олар көне заманнан бастап қазіргі кезеңге дейінгі бүкіл тарихи кезеңдерді қамтиды. Жобаға қатысушы әрі серіктес ұйымдардың бірі - Қазақстан Республикасының Президенті Архиві, ол осы портал арқылы ғалымдарға бүкіл әлемде сандық форматта құжаттарға қолжетімділік ұсынады.

Компьютерлік деректану мен жасанды интеллект (ЖИ) негізінде жасалған жобалар саны әлем бойынша қарқынды түрде артып келеді. Қазақстанда да осы салада айтарлықтай жетістіктер байқалады. Мәселен, «Цифрлы архив», «Электронды каталогтар», және «Ұлттық сандық қор» сияқты бастамалар тарихи деректердің қолжетімділігі мен өңделуін жеңілдетіп, ғалымдар мен зерттеушілер үшін жаңа мүмкіндіктер ашуда. Бұл жобалар деректерді сақтауды, құрылымдауды және іздеуді барынша оңтайландырып, ғылыми зерттеулерге қолдау көрсетеді.

Халықаралық деңгейде де цифрлық жобалар тарихи деректерді визуализациялау мен салыстырмалы талдау үшін үлкен рөл атқарады. Мысалы, «Europeana», «Digital Public Library of America», және «Тору» сияқты платформалар тарихи архивтер мен деректерді ашық түрде ұсына отырып, зерттеушілердің жұмысына үлкен көмек көрсетеді. Бұл жобалар тарихи деректерді пайдалануды жеңілдетіп, әр түрлі көздерден алынған ақпаратты тиімді талдауға мүмкіндік береді, осылайша тарих ғылымын жаңа деңгейге көтереді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі компьютерлендірудің жағымды жағы отандық тарихы мен мәдениеті бойынша деректерді пайдалана отырып, ақпараттарды өңдеу әдістерінің жетілдіруіне жеткізеді. Тек компьютерлі технологиялар электронды базалар мен мәлеметтер банкілерін құру арқылы ғылыми айналымға енгізуге шынайы мүмкіндіктерді ашады. Цифрлық технологиялардың дамуы тарихи ғылымдардың барлық саласына әсер етіп, деректермен жұмыс істеудің жаңа мүмкіндіктерін ашты. Соның ішінде компьютерлік деректану мен жасанды интеллекттің интеграциясы тарихи талдаудың әдіснамалық және практикалық тәсілдерін түбегейлі өзгертіп отыр.

Компьютерлік деректанудың болашағына келер болсақ, алдағы жылдары бұл саланың өзекті міндеті бұрынғыдай сақталады: тарихи зерттеулердегі талдамалық міндеттерді шешу барысында қолданыстағы және жаңадан пайда болып жатқан ақпараттық/цифрлық технологиялар мен математикалық әдістерді сынақтан өткізу. Бұл ретте негізгі мәселе – аталған әдістер мен технологиялар нақты тарихи зерттеулерде қандай нәтиже береді, тарихи ғылымның зерттеліп отырған саласына қандай жаңа білім қосады деген сұрақтар төңірегінде болмақ.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

- Аликберов, А. К. (2023). Человек и история в цифровую эпоху: многомерный подход. *Наука*. // Alikberov, A. K. (2023). Chelovek i istoriya v tsifrovuyu epokhu: mnogomernyy podkhod. Nauka.
- Аникеев, И. А. (1996). Академик Ковальченко И. Д. – родоначальник исторической информатики в России. Вестник Ставропольского гос. пед. ун-та. *Социально-гуманитарные науки*, (4), 67–69. // Anikeev, I. A. (1996). Akademik Koval'chenko I. D. – rodonachal'nik

- istoricheskoy informatiki v Rossii. Vestnik Stavropol'skogo gos. ped. un-ta. Sotsial'no-gumanitarnyye nauki, (4), 67–69.
- Бородкин, Л. И. (1997). Историческая информатика: этапы развития. *Новая и новейшая история*, (1), 18. // Borodkin, L. I. (1997). Istoricheskaya informatika: etapy razvitiya. Novaya i poveyshaya istoriya, (1), 18.
- Бородкин, Л. И. (1998). *Математические методы, история и физтех: две культуры, одна цель*. Тезисы докладов и сообщений VI конференции Ассоциации «История и компьютер». Бюллетень Ассоциации «История и компьютер», (23), 201–204. // Borodkin, L. I. (1998). Matematicheskiye metody, istoriya i fiztek: dve kul'tury, odna tsel'. Tezisy dokladov i soobshcheniy VI konferentsii Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter". Vyulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", (23), 201–204.
- Бородкин, Л. И., & Владимиров, В. Н. (1997). Интернет для историка: новая парадигма в действии. *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, (21), 127–128. // Borodkin, L. I., & Vladimirov, V. N. (1997). Internet dlya istorika: novaya paradigma v deystvii. Informatsionnyy byulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", (21), 127–128.
- Бородкин, Л. И., Владимиров, В. Н., & Рафи-Заде, И. Р. (1994). VIII международная конференция «History and Computing». *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, (11), 58–60. // Borodkin, L. I., Vladimirov, V. N., & Rafi-Zade, I. R. (1994). VIII mezhduнародnaya konferentsiya "History and Computing". Informatsionnyy byulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", (11), 58–60.
- Ваграменко, Я. А., & Галкина, А. И. (1995). *О сертификации компьютерных учебных программ*. В Информатизация базового гуманитарного образования в высшей школе. Тезисы докладов межвузовской научно-методической конференции (с. 55–57). НИИВО. // Vagramenko, Ya. A., & Galkina, A. I. (1995). O sertifikatsii komp'yuternykh uchebnykh programm. In Informatizatsiya bazovogo gumanitarnogo obrazovaniya v vysshey shkole. Tezisy dokladov mezhvuzovskoy nauchno-metodicheskoy konferentsii (pp. 55–57). NIIVO.
- Валетов, Т. Я. (2002). *Проблемы организации электронных ресурсов по истории*. В Материалы VIII конференции Ассоциации «История и компьютер» (Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер», №30, с. 78–80). // Valetov, T. Ya. (2002). Problemy organizatsii elektronnykh resursov po istorii. In Materialy VIII konferentsii Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter" (Informatsionnyy byulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", No. 30, pp. 78–80).
- Владимиров, В. Н. (1995). Историческая информатика: *modus vivendi* (версия 1: quo vadis?). *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, (13), 82–84. // Vladimirov, V. N. (1995). Istoricheskaya informatika: *modus vivendi* (versiya 1: quo vadis?). Informatsionnyy byulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", (13), 82–84.
- Гарскова, И. М. (2018). *Историческая информатика: методологические и историографические аспекты развития* (Автореф. дисс. канд. ист. наук). Москва. // Garskova, I. M. (2018). Istoricheskaya informatika: metodologicheskiye i istoriograficheskiye aspekty razvitiya (Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk). Moskva.
- Гарскова, И. М., & Иванов, С. А. (2002). *Библиографический анализ исторической информатики как научного направления*. В Материалы VIII конференции Ассоциации «История и компьютер» (Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер», №30, с. 97–99). // Garskova, I. M., & Ivanov, S. A. (2002). Bibliograficheskiy analiz istoricheskoy informatiki kak nauchnogo napravleniya. In Materialy VIII konferentsii Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter" (Informatsionnyy byulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", No. 30, pp. 97–99).
- Жакишева, С. А. (1996). Исследование механизма конфискации и выселения байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. на основе базы данных. *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, (17), 41–43. // Zhakisheva, S. A. (1996). Issledovaniye mekhanizma konfiskatsii i vyseleniya bayskikh khozyaystv v Kazakhstane na rubezhe 20–30-kh gg. na osnove bazy dannykh. Informatsionnyy byulleten' Assotsiatsii "Istoriya i komp'yuter", (17), 41–43.

- Жакишева, С. А. (1998). *Использование технологии баз и банков данных в исторических исследованиях*. В Компьютеризация образования: Проблемы и перспективы. Материалы республиканской конференции (26–28 мая 1998 г., г. Алматы) (с. 11–13). Казак университеті. // Zhakisheva, S. A. (1998). Ispol'zovaniye tekhnologii baz i bankov dannykh v istoricheskikh issledovaniyakh. In Komp'yuterizatsiya obrazovaniya: Problemy i perspektivy. Materialy respublikanskoy konferentsii (26–28 maya 1998 g., g. Almaty) (pp. 11–13). Kazak universiteti.
- Жакишева, С. А. (1999а). Клиометрика в Казахстане: ретроспекция и перспективы. *Отан тарихы – Отечественная история*, (3), 61–77. // Zhakisheva, S. A. (1999a). Kliometrika v Kazakhstane: retrospektsiya i perspektivy. Otan tarikhyy – Otechestvennaya istoriya, (3), 61–77.
- Жакишева, С. А. (1999b). Курс исторической информатики для слушателей гуманитарного цикла: поиски оптимальной модели. *Вестник ИПК*, (4), 36–40. // Zhakisheva, S. A. (1999b). Kurs istoricheskoy informatiki dlya slushateley gumanitarnogo tsikla: poiski optimal'noy modeli. Vestnik IPK, (4), 36–40.
- Ковальченко, И. Д. (1992). Интервью. *Информационный бюллетень Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при отделении истории РАН*, (5). // Koval'chenko, I. D. (1992). Interv'yuu. Informatsionnyy byulleten' Komissii po primeneniyu matematicheskikh metodov i EVM v istoricheskikh issledovaniyakh pri otdelenii istorii RAN, (5).
- Ковальченко, И. Д. (1984). Применение количественных методов и ЭВМ в исторических исследованиях. *Вопросы истории*, (9). // Koval'chenko, I. D. (1984). Primeneniye kolichestvennykh metodov i EVM v istoricheskikh issledovaniyakh. Voprosy istorii, (9).
- Ковальченко, И. Д., & Бородкин, Л. И. (1987). *Современные методы анализа исторических источников с помощью ЭВМ*. МГУ. // Koval'chenko, I. D., & Borodkin, L. I. (1987). Sovremennyye metody analiza istoricheskikh istochnikov s pomoshch'yu EVM. MGU.
- Historical Social Research. (2003). Bibliography of historical computing: Annotated index to 596 articles from HSR 1976–2003 (Supplement 15). GESIS - Leibniz Institute for the Social Sciences.
- Historical Social Research. (2004). Bibliography of historical computing: Extended edition without annotations (Supplement 16). GESIS - Leibniz Institute for the Social Sciences.
- Historical Social Research. (2014). Bibliography of historical computing: New annotated index 2004–2014 (Supplement 20). GESIS - Leibniz Institute for the Social Sciences.

Автор туралы мәліметтер

Калиева Канша Советкановна – тарих ғылымдарының кандидаты, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: kskalieva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5016-413X>

Информация об авторе

Калиева Канша Советкановна – Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: kskalieva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5016-413X>

Information About the Authors

Kaliyeva Kansha Savetkanovna – candidate of historical sciences, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: kskalieva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5016-413X>

HISTORY AND ARCHEOLOGY

Research paper/Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_12

IRSTI 03.20

Gulnara Z. Kapassova *

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Cultural And Historical Tourism In Kyrgyzstan And Kazakhstan Development Trends and Potential (1992-2023)

ABSTRACT. The work is devoted to the issue of cultural and historical tourism in Kyrgyzstan and Kazakhstan. The current state of this field is studied, and the author concludes that cultural-historical tourism has a powerful potential and can become a strategic resource for the economy of both countries in the future, based on the analysis of materials on this topic. Such prospects are determined by the correct approach to solving existing problems, favorable geographical location, which caused Kyrgyzstan and Kazakhstan to be in the center of famous historical events in Eurasia, and the Great Silk Road also passes through these countries. The cultural and historical heritage accumulated throughout the history of the local population in these countries has a special character with its own ethnic flavor, rich philosophical meaning, and is deeply embedded in history. All this creates great interest among tourists who want to not only receive the standard services of a travel company, but also become spiritually enriched and learn about the culture and history of the local people.

The development of cultural and historical tourism is closely related to the general tourism industry and, unfortunately, it should be noted that these industries are experiencing certain difficulties in terms of infrastructure. Therefore, the construction of strategic projects to solve the problems of this segment of the economy in the future can bring enormous benefits for the states.

The purpose of the article "Cultural and historical tourism in Kyrgyzstan and Kazakhstan: development Trends and Potential (1992-2023)" is to analyze the role of cultural and historical tourism in the economic and cultural development of Kyrgyzstan and Kazakhstan. The article aims to explore how the rich historical and cultural heritage of these countries is used to attract tourists and stimulate economic growth. In addition, she emphasizes the importance of preserving cultural heritage and its role in the strategy of tourism development in both countries.

KEYWORDS: cultural and historical tourism, tourism, historical heritage, cultural heritage, spiritual heritage, strategic resource, economy.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Kapassova, G.Z. (2026). Cultural and historical tourism in Kyrgyzstan and Kazakhstan development Trends and Potential (1992-2023). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 188-200. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_12

Article history:

Received: 28.01.2026

Accepted: 25.02.2026

Published: 31.03.2026

---

* Corresponding author: Kapassova Gulnara Zagiderovna, e-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

Капасова Г.З. *

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қырғызстан мен Қазақстандағы мәдени-тарихи туризм: даму үрдістері мен даму әлеуеті (1992-2023 ж.)

АНДАТПА. Мақала Қырғызстан мен Қазақстандағы мәдени-тарихи туризм мәселесіне арналған. Осы саланың қазіргі жағдайы зерттеп, автор осы тақырып бойынша материалдарды талдау негізінде мәдени-тарихи туризмнің күшті потенциалы бар және болашақта екі елдің экономикасы үшін стратегиялық ресурс бола алады деген қорытындыға келеді. Мықты потенциалды пайдаланып, бар мәселелер дұрыс шешімін тапса, бұл сала экономикада өзінің орнын иемденетіне елдердің қолайлы географиялық орналасуы, Қырғызстан мен Қазақстанның Еуразиядағы әйгілі тарихи оқиғалардың ортасында болуы және Ұлы Жібек жолы да осы елдер арқылы өтуі себеп болады. Бұл елдердегі жергілікті халықтың өмір сүру салты бүкіл тарихында жинақталған мәдени-тарихи мұрасы өзіндік этникалық иісімен, тарихқа терең тамырын жайған бай философиялық мәнімен ерекше сипатқа ие. Осының барлығы туристік компанияның стандартты қызметтерін алып қана қоймай, рухани байып, жергілікті халықтың мәдениеті мен тарихы туралы білім алғысы келетін туристер арасында үлкен қызығушылық тудырады.

Мәдени-тарихи туризмді дамыту жалпы туризм саласымен тығыз байланысты және, өкінішке орай, инфрақұрылымдық жағынан бұл салалар белгілі бір қиындықтарды бастан кешіріп жатқанын айта кеткен жөн. Сондықтан, автор болашақта экономиканың осы сегментінің мәселелерін шешу үшін стратегиялық жобаларды жүзеге асыру мемлекеттер үшін орасан зор пайда әкеледі деген айтады.

«Қырғызстан мен Қазақстандағы мәдени-тарихи туризм: даму үрдістері мен даму әлеуеті (1992-2023 ж.)» мақаласының мақсаты Қырғызстан мен Қазақстанның экономикалық және мәдени дамуындағы мәдени-тарихи туризмнің рөлін талдау болып табылады. Мақала осы елдердің бай тарихи және мәдени мұраларының туристерді тарту және экономикалық өсуді ынталандыру үшін қалай пайдаланылатынын зерттеуге бағытталған. Сонымен қатар, ол мәдени мұраны сақтаудың маңыздылығын және оның екі елдегі туризмді дамыту стратегиясындағы рөлін атап көрсетеді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: мәдени-тарихи туризм, туризм, тарихи мұра, мәдени мұра, рухани мұра, стратегиялық ресурс, экономика.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Капасова, Г.З. (2026). Қырғызстан мен Қазақстандағы мәдени-тарихи туризм: даму үрдістері мен даму әлеуеті (1992-2023 ж.). *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 188-200. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_12

---

* Хат-хабаршы авторы: Капасова Гульнара Загидеровна, e-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

Капасова Г.З. *

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Культурно-исторический туризм в Кыргызстане и Казахстане: тенденции и потенциал развития (1992-2023 г.)

АННОТАЦИЯ. Работа посвящена проблеме культурно-исторического туризма в Кыргызстане и Казахстане. Рассматривается современное состояние данной отрасли, и автор на основе анализа материалов по данной теме делает вывод о том, что культурно-исторический туризм имеет мощный потенциал и в будущем может стать стратегическим ресурсом для экономики обеих стран. Такие перспективы при должном подходе при решении имеющихся проблем обуславливаются удачным географическим расположением, послужившим причиной того, что Кыргызстан и Казахстан находились в центре известных исторических событий Евразии, также через эти страны проходит Великий Шелковый Путь. Культурно-историческое наследие, накопленное за всю историю существования местного населения в этих странах, имеет уникальный характер со своим этническими колоритом, богатым философским значением, уходящий в глубь истории. Все это вызывает живой интерес у туристов, которые хотят получить не только стандартные услуги туристических компаний, но духовно обогатиться, получить знания о культуре и истории местного населения.

Стоит отметить, что развитие культурно-исторического туризма тесно связано с туристической сферой в целом и, к сожалению, в плане инфраструктуры эти отрасли испытывают определенные трудности. Поэтому построение стратегических проектов для решения проблем данного сегмента экономики в будущем могут принести колоссальную прибыль для государств.

Целью статьи «Культурно-исторический туризм в Кыргызстане и Казахстане: тенденции и потенциал развития (1992-2023 г.)» является анализ роли культурно-исторического туризма в экономическом и культурном развитии Кыргызстана и Казахстана. Статья направлена на исследование того, как богатое историческое и культурное наследие этих стран используется для привлечения туристов и стимулирования экономического роста. Кроме того, она подчеркивает важность сохранения культурного наследия и его роль в стратегии развития туризма в обеих странах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: культурно-исторический туризм, туризм, историческое наследие, культурное наследие, духовное наследие, стратегический ресурс, экономика.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Капасова, Г.З. (2026). Культурно-исторический туризм в Кыргызстане и Казахстане: тенденции и потенциал развития (1992-2023 г.). *Social Sciences & Digital Humanities, 1(1)*, 188-200. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_12

---

* Автор-корреспондент: Капасова Гульнара Загидеровна, e-mail: GKapassova@edu.ektu.kz

INTRODUCTION

In the contemporary global economy, the tourism industry is one of the most important, profitable, and dynamically developing sectors. Approximately 200 million people are employed in tourism, accounting for about 8% of total global employment. Since 1998, tourism has ranked first in global exports (according to data from the World Tourism Organization (WTO) and the International Monetary Fund), and its growth rates have outpaced those of the global economy as a whole (Bashkova, 2008).

In the modern world, where the achievements of technological progress occupy a dominant place in human life, tourism is increasingly gaining importance as a recreational resource, enabling individuals to feel connected to history, culture, and nature. Among the main types of tourism, cultural and historical tourism occupies a special place, targeting audiences interested in exploring the historical and cultural attractions of different countries. Historical and cultural sites include monuments of history and culture that possess artistic, historical, and scientific value, serving as a vast source of information and a national heritage of the people.

In order to actualize and promote the historical significance of a country, it is essential to combine traditional tourism activities with cultural and historical tourism, particularly through organizing such activities in territories rich in historical heritage. In our view, a systematic approach to planning large-scale projects in the tourism sector, taking into account the historical and cultural value of a region, can ultimately have a significant impact not only on the well-being of the population but also serve as one of the key resources for enhancing a country's economic potential in the global arena.

The development of tourism, including cultural and historical tourism, in many countries today contributes to improving living standards, developing transport systems and logistics, creating jobs, and expanding foreign trade relations, which ultimately has a positive effect on the formation of gross domestic product. The social and economic benefits of historical and cultural tourism in the modern global economy have elevated it to one of the three leading sectors of the national economy.

MATERIALS AND METHODS

The author analyzes scholarly and expert materials on the research problem (including studies by experts from Kyrgyzstan and Kazakhstan), applies a comparative method to determine the current level of development of cultural and historical tourism in both countries, and, based on the synthesis of the examined materials, presents her own interpretation of the issue.

RESULTS AND DISCUSSION

Kyrgyzstan and Kazakhstan are countries endowed with a rich cultural heritage intertwined with historical events associated with well-known Central Asian states and their rulers, as well as with the famous cities located along the Great Silk Road. These monuments of antiquity and the Middle Ages should undoubtedly serve as key attractions for tourists visiting these countries to become acquainted with Central Asian culture and history, broaden their horizons, and achieve spiritual enrichment.

The tourism industry in Kyrgyzstan has had a positive impact on the national economy.

Four major areas of tourism in Kyrgyzstan can be identified:

1) resort and recreational tourism, which generates approximately 90% of the sector's total revenue (represented by health resorts and recreational facilities in the Issyk-Kul, Chui, Osh, and Jalal-Abad regions);

2) business tourism (about 1%), which can be subdivided into shopping tourism primarily inbound wholesale buyers of goods from neighboring countries (Russia, Kazakhstan, Uzbekistan) and conference tourism associated with private and public companies and organizations;

3) adventure tourism, including mountaineering, trekking, equestrian tourism, rafting, hunting, and tours focused on the study of fauna, flora, geography, archaeology, geology, and related fields (approximately 5%). This type of tourism represents a distinctive segment aimed at providing travelers with unique and memorable experiences;

4) cultural and historical tourism, which, in contemporary terms, may be regarded as a national brand that attracts foreign visitors due to the country itself as a socio-cultural environment (Bashkova, 2008).

Today, Kyrgyzstan is widely known for its high-mountain lakes and rivers, and tourism plays a significant role in the country's economic development. At the same time, the country attracts considerable interest from those seeking to explore its history, including sites of both regional and global significance.

More than five thousand historical and cultural monuments are located within the country, including ancient cave settlements, runic inscriptions on boulders, rock carvings, stone statues, medieval fortresses, and other archaeological remains. The Great Silk Road, which once passed through this territory, left behind the ruins of cities and caravanserais.

Historical tourism in Kyrgyzstan is represented by such prominent sites as the Sulaiman-Too Sacred Mountain (inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2009), the Uzgen Historical and Architectural Complex, the Saimaluu-Tash Petroglyphs, and the Manas Gumbuz. Tourists also visit the historical and cultural zone Burana Tower, located on the ruins of the ancient city of Balasagun.

The Silk Roads: the Chang'an Tianshan Corridor was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2014, and the Western Tien-Shan (including Sary-Chelek, Padysha-Ata, and Besh-Aral) was added in 2016. In the Osh region, the city of Uzgen features a significant historical and architectural complex; in the Jalal-Abad region stands the Shah Fazil Mausoleum; in the Naryn region, visitors can explore the Tash Rabat Caravanserai; and in the Talas region is located the Manas Gumbuz (Borubaeva and Barakanova).

S. Yilmazel and G. Tashkulova emphasize that the Great Silk Road may occupy a special place in Kyrgyzstan's economy, noting that today the Silk Road holds particular significance for Western tourists, for whom it is associated with Eastern mysticism and attracts interest as the cradle of Turkic civilization.

Kyrgyzstan is one of the few countries in the world where pristine natural landscapes have been preserved. In combination with Silk Road tourism, this endows the country with substantial potential to attract visitors from across the globe. Although the routes of the Silk Road have changed over thousands of years, the caravan paths passing through the territory of Kyrgyzstan have remained largely intact, which has allowed the country to become a guardian of this ancient trade corridor.

For example, the Osh Bazaar in Bishkek has existed for several centuries, preserving the traditions of historic trade routes.

The fact that Kyrgyzstan is situated along the principal route leading to Iran and Anatolia via the Fergana Valley, as well as toward the countries of the Far East and China, grants the country strategic significance and a competitive advantage over Uzbekistan and Tajikistan. As a result, Kyrgyzstan has the potential to integrate into the global economy from a socio-cultural perspective by presenting the historical and cultural values of Central Asia to the international community (Yilmazel & Tashkulova, 2018).

Sh.Z. Elmuradov highlights the significant role of branding by explaining the concept of regional branding. Discussing the relevance of regional branding for Kyrgyzstan's economy, the author considers one of the main factors for sustainable regional development to be the positive image of the region, which plays a key role in enhancing the region's resource potential and implementing effective innovative projects that create new jobs.

The regional image through the development of tourism entrepreneurship and the attraction of investments fulfills a central function in addressing various production and economic challenges and increases both scientific and practical interest. In particular, the author examines sites in the Batken region that possess historical, cultural, and tourism potential and can enhance the region's image. By discussing various ways to increase the region's investment potential and considering the factors that strengthen regional branding, the author concludes that studying these issues will allow for the development of an effective system for regulating regional branding (Elmuradov, 2021).

The challenges of preserving the original appearance of the historical and cultural site Sulaiman-Too are addressed by a group of experts. Located in the center of Osh, Sulaiman-Too holds exceptionally high cultural value and was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2009. According to the authors, certain measures are currently needed to establish the site's true value in accordance with international standards, as there are several violations that alter the overall landscape and detract from the unique historical character of Sulaiman-Too. These violations include modern and Soviet-era buildings and structures that are incompatible with the historic appearance of the site. The authors recommend eliminating these disruptions and developing cultural and historical tourism in the region (Smirnov, 2023).

Since gaining independence, Kyrgyzstan's cultural and historical heritage has faced numerous challenges, which led to the deplorable condition of many cultural and historical sites; some historical monuments have completely disappeared or were on the verge of vanishing, as the state was unable to provide adequate support for their preservation during the early years of independence.

Today, however, a new issue has emerged: the need to revitalize cultural and historical heritage for the younger generation, so that they understand the importance of their country's history and culture not only for the nation's self-identification but also as a crucial tool in the country's economy. Tourism in Kyrgyzstan has also been negatively affected by social and political upheavals, regional ecological problems, and the pandemic.

Despite these challenges, tourism remains one of the key sectors of Kyrgyzstan's economy, requiring continued support from both the state and the population, along with a systematic approach to addressing marketing and management issues using modern innovative technologies. Leveraging the achievements of technological progress for the development of tourism including cultural and historical tourism in today's digitalized society is a critical condition for implementing large-scale projects in the market, ensuring the attraction of tourists from around the world.

O.A. Moskalenko emphasizes the decisive role of internet technologies in Kyrgyzstan's economy, particularly in the tourism industry, noting that even during the pandemic, the digital sphere helped create a broad platform for tourism development (Moskalenko, 2023).

Despite the fact that the number of tourists visiting Kyrgyzstan increases every year, the country still cannot offer a well-developed infrastructure. This shortcoming is noticeable to any traveler and negatively affects not only the tourism industry but also the development of all sectors of the national economy.

Before gaining independence, during the Soviet period, the tourism sector was managed by trade unions and primarily aimed at providing low-cost recreation for Soviet workers. Integration into the global tourism network was not even considered, which, following the collapse of the USSR, rendered the sector completely unprepared for market conditions.

Since the early 1990s, despite efforts to find a new development model, A. Kamalova notes that Kyrgyzstan has lacked a systematic approach to addressing the challenges of the tourism industry (Kamalova, 2019). This situation has resulted in many historical and cultural heritage sites falling into poor condition, making it essential for the state to focus on their preservation and the development of infrastructure in these historical regions. The author emphasizes the absence of systematic management policies for example, a model similar to the Soviet era that could inform major enterprises within the EAEU countries to attract corporate clients through long-term contracts.

Problems also persist in the air transport system, which offers a limited selection of carriers, and the conditions for foreign passengers do not meet international standards (flight delays, lost baggage, small allowances for free luggage, etc.). Consequently, the European Union has blacklisted all Kyrgyz airlines. The ground transport system is very underdeveloped, and traveling by car involves numerous difficulties related to accommodations, meals, road quality, and the lack of information in foreign languages. These issues have remained unresolved even after significant investments in the transport infrastructure that provides access to the country's main attractions.

Equally important is the availability of highly qualified personnel for the tourism industry. Although specialists are being trained in the country, the quality of education does not meet international standards, which often results in negative feedback regarding hotel services, translator

services, and instructors for extreme sports tours such as rafting, skiing, mountaineering, and similar activities.

According to A. Kamalova, addressing all of the aforementioned problems should form the foundation for creating a developed tourism infrastructure that meets international standards (Kamalova, 2019).

As for Kazakhstan, cultural and historical tourism is developing, and recent statistics indicate that this sector is slowly but steadily gaining momentum. In 2022, the number of foreign tourists visiting the country reached 610,000 (compared to 208,500 in the first nine months of 2021 and over 750,000 in the “pre-pandemic” year of 2019). The same year also saw a record number of domestic tourists, reaching 8.6 million, which is 1.7 million more than in 2021. Experts note that the most popular regions are Almaty, Astana, and Shymkent.

In the Almaty region alone, there are 2,363 historical and cultural monuments, including 1,862 archaeological sites and 501 architectural and urban development monuments. Among these, six are listed as UNESCO World Heritage sites, and twelve are recognized as monuments of national significance. Notable sites include the Tamgaly Archaeological Complex, the Issyk Burial Mounds, Khan Tengri Peak, the Charyn Canyon, the Koylyk Settlement, the Kapaldy Batyr Mausoleum, the site of the Orbulak Battle, the site of the Anyrakay Battle, the Altynemel Memorial Complex, the Zherkent Mosque Architectural Complex, the site of the Karkara Battle, the Nauryzbai Batyr Mausoleum, the Zh. Zhabaev Mausoleum, the Tamshybulak Spring, the Memorial for Victims of Political Repression, and Kolsay Lake (Koichubaeva, 2023).

Considering such a rich cultural and historical heritage, D.S. Koichubaeva believes that tourism is one of the most important tools for exploring and understanding the history and culture of Kazakhstan in all its diversity. The development of a modern cultural and historical tourism system, based on the country’s unique historical, cultural, and natural resources, will gradually allow Kazakhstan to integrate into the global economic and cultural system, potentially becoming a profitable sector for the state in the future (Koichubaeva, 2023).

The tourism policy of any state aims to create a modern and competitive tourism industry that ensures the development of this sector as a key segment of the national economy and facilitates gradual integration into the global tourism market. Today, international experts note that tourism in Kazakhstan is developing steadily, and in the near future, the country has the potential to become a prominent destination for travel and tourism. To achieve this, Kazakhstan possesses significant social, historical, cultural, and natural resources.

These same international experts believe that their positive forecasts are supported by factors such as the hospitality and friendliness of the Kazakh people, the country’s natural attractions, its history, and the richness of its cultural and ethnic diversity, as well as its tourism infrastructure. Among the main types of tourism, cultural and historical tourism is the most popular and widely practiced, and in Kazakhstan, this segment continues to gain momentum each year.

There is a clear explanation for this phenomenon. The diversity and richness of cultural heritage are fundamental characteristics of a civilized society and an integral component of national self-identification. The national character, thought, literature, and art of Kazakhstan are complex and may be difficult for outsiders to fully comprehend. It is precisely this intricate yet appealing uniqueness of Kazakh history and culture that generates strong interest among foreign tourists.

The formation of the Kazakh people is closely linked to the history of numerous tribes and peoples who have inhabited the vast territory of the country since ancient times, which inevitably influenced the development of a distinct history and culture among the local population. Thus, it can be assumed that the Kazakh people possess one of the richest cultural heritages in the region.

Until the 20th century, Kazakh culture remained primarily nomadic; nevertheless, over many millennia, its evolutionary path was as complex and fascinating as that of other peoples. The nomadic Kazakhs developed a unique way of thinking and social organization, representing a synthesis of both Western and Eastern cognitive forms.

The geographical location of Kazakhstan, like that of Kyrgyzstan, accounts for its abundance of historical and cultural sites. Situated at the heart of Eurasia, Kazakhstan became a crossroads of

some of the world's oldest civilizations, ancient trade routes, and social, economic, cultural, and ideological connections between the West and the East, the South and the North. The Great Silk Road passed through Kazakhstan, and along its routes, states with distinct cultural, historical, and social characteristics emerged and developed.

In terms of the number of historical and cultural monuments and natural resources, Kazakhstan can be compared to countries such as China, India, the Mediterranean states, and those of the Middle East. It would not be an exaggeration to say that the entire territory of Kazakhstan is, in essence, an open-air museum. Many historical and cultural monuments are included on the UNESCO World Heritage List, and the country's rich cultural and historical heritage is represented by more than 25,000 monuments of history, archaeology, and monumental art, over 2,056,000 units of cultural property preserved in the collections of 89 state museums, and 66,840,000 volumes of books, rare manuscripts, and publications housed in 3,495 state libraries.

The catalyst for the development of cultural and historical tourism was the State Program "Cultural Heritage," which was launched in 2004.

The revitalization of tourism and recreational activities in the country is driven by national policies aimed at implementing socio-economic reforms. The preservation and development of tourism resources as a national heritage, as a means to improve quality of life, and as a resource for fostering stable international understanding and partnerships represent a matter of state prestige and of intergovernmental significance.

Tourism is one of the most effective sectors of the economy; therefore, today the state prioritizes tourism as a key direction in the national economic strategy.

A.A. Kuralbayev pays particular attention to the southern region of Kazakhstan as the most attractive for tourists, which led the author to designate this area as an independent tourism complex. The author argues that for the cluster-based development of tourism, active participation by local executive authorities is essential to create favorable conditions for private entrepreneurs, who serve as the backbone of both the project and the economy, ensuring effective returns in this sector.

Kuralbayev especially emphasizes the need to establish a tourism cluster system in the South Kazakhstan region, with centers in Turkestan and Kentau. In the vicinity of Shymkent, the cities of Sayram, Tulkubas, Arys, and Lenger are identified as the most interesting for tourists (Kuralbayev, 2017).

From a historical and national-ethnographic perspective, a group of authors describe the Kazakh yurt and traditional crafts such as felt production, mat weaving, embroidery, artistic handicrafts, and various ornamental motifs. They examine the current state of cultural heritage in terms of the country's potential and the effectiveness of state programs aimed at preserving historical and cultural heritage (Akimov et al., 2020).

Kazakhstan is home to numerous sacred sites known for their mystical stories and legends, which hold a powerful, almost magical attraction for people. Even when the historical accuracy of these stories is not supported by material evidence, people flock to these places and regard them as holy.

Among such sites are Aulietau Peak and Ulytau (from Kazakh, meaning "Great Mountain" or "Big Mountain"), which, according to legend, is the birthplace of Zoroaster and was used in the Middle Ages as a burial site for Chinggisid khans. These locations are also historically connected to the six Alash tribes, the forebears of the Kazakh people, and have long been places where pivotal decisions for the nation were made.

Not far from Ulytau, on Edige Peak, lie the burial sites of Bi Edige and Toqtamish Khan of the Golden Horde, founders of the Nogai Horde (14th–15th centuries). Historical events from their lives are recounted in many Turkic epics and were first mentioned in the writings of the Arab scholar Ibn Arabshah.

According to legend, Altyn Shoky Mountain ("Golden Peak") is the site where Tamerlane erected a stone monument inscribed with characters made from a meteorite alloy. This artifact is now housed in a museum in Saint Petersburg.

In central Kazakhstan, the Terekti Aulie historical and cultural complex includes rock petroglyphs, Neolithic human settlements, Bronze Age necropolises, and Iron Age burial mounds. This area is of interest both to tourists and to the international scientific community.

According to ancient legends, during the period of the Golden Horde, mausoleums for Bolgan Ana, Zhuban Ana, and Belgen Ana were constructed on the banks of the Sarysu River. These structures are notable for their intricate and unique architecture, with the mausoleum of Zhuban Ana (Zhuan Aulie) a 11th-century monument holding a special place and venerated by locals as an “aulie mola” (sacred tomb).

Another mysterious figure is Dombayul, in whose honor a mausoleum was erected during the pre-Islamic period of the 8th–9th centuries. Scholars believe that Dombayul is a composite or symbolic character rather than a historical person, although some versions suggest that Dombayul is mentioned in the epic *Oghuz-Name* as a musician.

Also notable are the mausoleums of Jochi Khan (son of Genghis Khan), dating back to the 12th–13th centuries, and Alash Khan (the progenitor of the three zhuzes), constructed in the 10th–11th centuries.

In southern Kazakhstan stands the 12th-century Aisha Bibi Mausoleum, distinguished by its unique architecture and revered by locals as a pilgrimage site for women wishing to have children. Just twenty steps away is the mausoleum of Aisha Bibi’s beloved nurse, Babadzhan Khatun. This mausoleum is notable for its distinctive sixteen-ribbed tent-shaped dome (Uaisova et al., 2020).

On June 27, 2019, Charyn Canyon was included in the list of sacred monuments of Kazakhstan. Six sites in Kazakhstan are included in the UNESCO World Heritage List as cultural heritage (UNESCO, n.d.).

- 1) The Khoja Ahmed Yasawi Mausoleum in Turkestan (2003);
- 2) The Tamgaly Petroglyphs in the Almaty Region (2004);
- 3) The Steppes and Lakes of Sary-Arka (2008);
- 4) The Chang’an–Tian Shan Corridor of the Great Silk Road (2014);
- 5) The Western Tien Shan (2016);
- 6) The Turanian Deserts of the Temperate Zone (2023).

The limited scope of this work does not allow for a detailed presentation of the full range of cultural and historical zones in Kazakhstan. For example, many experts emphasize the enormous resources of this rich country, noting the high potential of its regions for cultural and historical tourism, provided that strategic projects are properly developed.

From the perspective of strategic resources in this area, regions such as Mangystau Province attract significant interest (Kubessova & Tursinbayeva, 2015). For instance, the Northern Ustyurt can be highlighted as an appealing site for educational and exploratory tourism (Ahmedeenova et al., 2020). Northern Ustyurt is one of the country’s remarkable treasures, possessing crucial historical and cultural heritage of nomadic culture. This territory contains several thousand sacred historical, cultural, architectural, and archaeological monuments, impressive not only for their quantity but also for their quality and uniqueness. These include ancient necropolises, settlements, cultural complexes, mausoleums, kulpytas steles, tombstones, and more.

Western Kazakhstan can contribute to the development of cultural and historical tourism in the country, according to the research of T.Z. Rysbekov on the history of the Bukey Horde, the life and activities of Zhangir Khan, and related topics (Rysbekov, 2021).

The Sarayshyk historical and cultural complex in Atyrau Region, opened in 1999 and granted national status in 2018, attracts tremendous educational interest. The site houses approximately 4,000 artifacts from medieval Sarayshyk, and each year the museum welcomes over 15,000 tourists (Mukhtar, 2019).

One of the priority areas of state policy should be the development of projects aimed at ensuring the accessibility of both domestic and international tourism for the population. In Kazakhstan, intensive efforts are underway to create an attractive image of the local tourism environment. Promoting the progressive development of the country’s tourism sector ensures sustainable employment growth, the development of related industries, and the attraction of investment into the

domestic economy, thereby increasing the share of the national tourism industry in the international tourism market.

In this context, attention should be given to the proposals of certain experts. In particular, a group of specialists on this issue recommends a cluster approach, which involves the integrated use of the labor market and qualified tourism infrastructure to establish regional industrial centers as a type of cultural-tourism cluster.

Prospective competitiveness creates advantages for the country in the domestic market, shaping national competitiveness. Each competitive firm contributes to improving the quality of services offered by other firms, and this close interconnection is referred to as a cluster.

The main areas of interaction through which cluster advantages are distributed usually involve key sectors such as information exchange, the dissemination of innovations, new opportunities for competition and development, and novel synergies between people and resources. According to the authors, applying a cluster approach in tourism allows enterprises within the cluster to enhance their competitiveness, improve operational efficiency, and stimulate innovation in the development of new tourist offerings.

For Kazakhstan, positioning itself as a tourism hub in the Central Asian region holds strategic importance. In developing a cluster-based method for tourism in Kazakhstan, the authors recommend modeling it on a similar cluster in Japan. They argue that the Japanese cluster is most suitable for Kazakhstan due to similarities in aspects of national mentality. Based on their proposal, six clusters should be identified in Kazakhstan:

- 1) Astana - the Heart of Eurasia;
- 2) Almaty - the Center of the Free Cultural Zone;
- 3) The Treasures of Altai;
- 4) Nomadic Civilization and the Unity of Nature;
- 5) The Great Silk Road;
- 6) The Caspian Gate.

The innovative method proposed in this work for advancing the tourism industry in Kazakhstan, according to the author, could serve as the foundation for a full-scale state project (Dabylytayeva et al., 2019).

The greatest challenge for tourism in Kazakhstan is the population's focus on outbound tourism, not to mention foreign visitors. Within the tourism industry, more than 60 percent is accounted for by outbound tourism, while inbound tourism represents only 6 percent (Kuralbayev, 2017). The first step, therefore, is to capture the interest of the local population before promoting the tourism product to foreign consumers.

The most pressing issue in this sector is poor infrastructure. The development level of the tourism industry largely depends on the conditions the country can offer tourists, which in turn rely on transportation, services, and communication. All these sectors in Kazakhstan's economy are currently in poor condition and cannot adequately satisfy domestic tourists, let alone discerning foreign visitors. Traveling across the country is often fraught with difficulties related to food, lodging, and the lack of basic services such as sanitary facilities, pharmacies, and hotels. Furthermore, travel during the warmer months may be hindered by limited availability or high costs of air and train tickets. It is also worth noting that Soviet-era trains are still in operation in Kazakhstan, offering travel conditions comparable to "extreme" tourism experiences.

Kazakhstan's tourism industry suffers from a shortage of specialized personnel, which results in very low service quality at many historical and cultural sites. Therefore, it is necessary to improve the quality of education in the country so that workforce training meets international standards. Additionally, the sector lacks a comprehensive marketing strategy, and advertising remains the main factor shaping the tourism market as a whole. The absence of information about the country's vast historical and cultural resources leads to the loss of a significant number of potential tourists.

All of the above-mentioned shortcomings in tourism infrastructure explain the stagnation observed in this sector.

In turn, the author believes that, given the vast natural and historical-cultural resources of both countries, attention should be paid to creative methods that could attract foreign tourists. Kazakhstan and Kyrgyzstan have the potential to become a focal point of interest as the historical and cultural center of Central Asia, using the tools offered by today's technological age. The history of both countries could, for instance, serve as the basis for outstanding historical films that draw inbound tourists specifically interested in history and culture similar to how Turkey, Korea, and China promote their tourism products through cinematic adaptations of their histories.

Alternatively, media personalities and popular video bloggers could be engaged to popularize national culture and history on social networks, in short video clips, and other digital formats. Considering the prominence of social media, which plays a central role in promoting any product, including tourism, the author emphasizes the need to focus on the innovative aspect when developing state programs. The world does not stand still, and accordingly, state policy must adapt to today's societal realities. Developing strategies and projects without considering the requirements of the modern consumer cannot achieve their objectives; therefore, developers should integrate innovative methods and creative approaches into the implementation of state programs to meet the expectations of potential tourists.

CONCLUSION

In summary, it can be concluded that both Kyrgyzstan and Kazakhstan possess significant potential to transform historical and cultural tourism into a strategic resource for the state. Despite certain challenges in this sector, Kyrgyzstan currently outpaces Kazakhstan in tourism development, as the returns from its tourism segment already have a tangible impact on the national economy.

As for Kazakhstan, an analysis of the literature indicates that this type of tourism, and the tourism sector in general, requires systematic development of strategic projects to ensure that the country's enormous tourism potential becomes a major and effective economic sector. Experts in the field are already addressing this issue, as evidenced by numerous studies on the country's historical and cultural zones, challenges in the tourism industry, and proposed solutions to transform tourism into a strategic national resource.

Today, the tourism industry in both countries represents one of the most promising sectors of the national economy, making state policy in tourism a frequent subject of scholarly discussion. Some proposals merit particular attention because they are based on international experience and could serve as essential tools for achieving high levels of tourism development.

According to the author, developers of state tourism programs should consider that the effectiveness of government regulation in this sector directly depends on the methods of implementation. Specifically, attention should be given to the integration of innovative approaches into the execution of state programs, as modern tourist expectations are closely linked to scientific and technological progress.

These advances offer new opportunities for promoting goods and services, and the tourism industry must fully leverage the possibilities of the contemporary world to bring its products to the global market.

REFERENCES

- Ahmedenov, K. M., Sdykov, M. N., & Ramazanov, S. K. (2020). Historical and cultural heritage of the Northern Ustyurt as an object of sacred geography and educational tourism. *Vestnik ZKU*, No. 4(80), pp. 332–355. (In Russ.)
- Akimov, Zh. M., Syzdykbaeva, B. U., & Shilibekova, B. (2020). Characteristics of ethnic tourism resources of Kazakhstan in the context of the historical and cultural heritage of the Kazakh people. *Vestnik Toraihyrov University. Humanities Series*, No. 3, pp. 80–95. (In Russ.)
- Bashkova, O. P. Prospects for the development of historical and cultural tourism in Kyrgyzstan (Issyk-Kul region) [Electronic resource]. Available at: <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Bashkova%20O.P.pdf> (In Russ.).

- Borubaeva, I. I., & Barakanova, A. T. The significance of historical and cultural monuments in the development of tourism in Kyrgyzstan // Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov [Electronic resource]. Available at: https://nbisu.moy.su/_ld/5/538_Borubaeva_Barak.pdf (In Russ.).
- Dabyldaeva, N. E., Byuzheeva, B. Z., & Tokbergenova, U. A. (2019). Features of domestic and inbound tourism in Kazakhstan and its development directions. *Vestnik Toraighyrov University. Economic Series*, No. 3, pp. 53–70. (In Kaz.).
- Jylmazel, S., & Tashkulova, G. K. (2018). The historical Silk Road and the development of Silk Road tourism in Kyrgyzstan. *Symbol of Science: International Scientific Journal*, No. 9, pp. 14–16. (In Russ.).
- Kamalova, A. Problems and prospects of tourism infrastructure development in the Kyrgyz Republic [Electronic resource]. Available at: <https://www.avekon.org/papers/2231.pdf> (In Russ.).
- Kojchubaeva, D. S. (2023). Historical and cultural heritage, brands, and tourism in Kazakhstan. In *300th Anniversary of the Russian Academy of Sciences – Archaeology and Ethnography of Siberia: Traditions, Schools, and Discoveries: Proceedings of the LXIII Russian (with international participation) Archaeological and Ethnographic Conference of Students and Young Researchers, Novosibirsk, April 26–29, 2023* (pp. 360–361). Novosibirsk: Institute of Archaeology and Ethnography, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences. (In Russ.).
- Kuralbaev, A. A. (2017). Cultural and historical tourism of the South Kazakhstan region as a resource for international tourism. In *Problems of Modern Economics: Proceedings of the XXXVI International Scientific and Practical Conference, Novosibirsk, January 13–03, 2017* (pp. 78–84). Novosibirsk: Limited Liability Company "Center for the Development of Scientific Cooperation". (In Russ.).
- Kubesova, G. T., & Tursinbaeva, K. S. (2015). Historical and cultural prerequisites for the development of recreation and tourism in the Mangistau region. *Bulletin d'Eurotalent-FIDJIP*, No. 4, pp. 106–110. (In Russ.).
- Moskalenko, O. A. (2023). Trends in tourism development in Kyrgyzstan. *Izvestiya of the Issyk-Kul Forum of Accountants and Auditors of Central Asian Countries*, No. 3(42), pp. 24–31. (In Russ.).
- Mukhtar, Ä. Q., & Diyarova, Zh. K. (2019). The development history of the Sarayshyq museum-reserve. *BQU Habarshysy*, No. 4(76), pp. 404–411. (In Kaz.).
- Official website of UNESCO [Electronic resource]. Available at: <https://whc.unesco.org/ru/list> (In Russ.).
- Rysbekov, T. Z., Fedele, A., & Ysqaqova, D. E. (2021). The history of Bökei Orda and its role in the development of tourism in the region. *BQU Habarshysy*, No. 2(82), pp. 184–190. (In Kaz.).
- Smirnov, Yu. N., Alishov, A. A., Raimzhanova, D. S., & Tazhidinov, I. S. (2023). Conservation and development of the Sulaiman Mountain landscape in the city of Osh as an object of historical and cultural heritage research on the Great Silk Road. *Izvestiya of the Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov*, No. 3(67), pp. 313–319. (In Russ.).
- Uajsova, A., Usubalieva, S. D., & Rakymzhanova, S. S. (2020). Sacred tourism in the hospitality industry of Kazakhstan. *Central Asian Economic Review*, No. 3(132), pp. 152–164. (In Russ.).
- Jelmuratov, Sh. Z. (2021). The role of regional branding in promoting the image of regions of Kyrgyzstan. *Izvestiya VUZov Kyrgyzstana*, No. 3, pp. 62–65. (In Kaz.).

Information about the author

Kapassova Gulnara Zagiderovna – master of Archaeology and Ethnology, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>

Автор туралы мәліметтер

Капасова Гульнара Загидеровна – археология және этнология магистрі, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>

Сведения об авторе

Капасова Гульнара Загидеровна – магистр археологии и этнологии, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан, E-mail: GKapassova@edu.ektu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1101-3997>

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_13

МРНТИ 03.23.55

Мадышева М.О., Эбель Е.М.*

Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск, Российская Федерация

Иван Борисович Кыдыков – участник Великой Отечественной войны

АННОТАЦИЯ. В данной статье исследуется проблема сохранения исторической памяти о подвигах участников Великой Отечественной войны на примере жизненного пути Ивана Борисовича Кыдыкова. Актуальность данной работы обусловлена необходимостью сохранения и передачи памяти о миллионах людей, отдавших свои жизни за свободу и независимость страны, через призму истории одного из участников военных событий. Целью исследования является комплексное изучение биографии Ивана Борисовича Кыдыкова, его военных достижений. Особое внимание уделяется выявлению факторов, способствовавших проявлению героизма и сплоченности среди солдат, а также анализу их действий в контексте ключевых исторических событий. Методологическая основа исследования включает анализ архивных материалов, сбор полевого материала на основе опроса и интервьюирования, а также применение междисциплинарного подхода, объединяющего методы исторического, социологического и культурологического анализа. Результаты исследования свидетельствуют о том, что жизненный путь Ивана Борисовича Кыдыкова не только иллюстрирует проявление героизма, но и отражает более широкий контекст социальных и исторических трансформаций, характерных для военного периода в России. Его участие в стратегически значимых сражениях, таких как Курская битва и взятие Берлина, подчеркивает вклад каждого солдата в достижении общей победы. Кроме того исследование подтверждает, что военный опыт и патриотизм Ивана Борисовича стали основой для формирования идентичности не только его самого, но и всего поколения, пережившего тяготы войны. Практическая значимость работы заключается в обосновании необходимости популяризации памяти о героях войны через образовательные программы, публикации, что способствует укреплению гражданского сознания и повышению интереса к истории Великой Отечественной войны. Теоретическая значимость исследования состоит в его вкладе в развитие научных представлений о военной истории и исторической памяти, а также в расширении понимания роли героизма и гражданской ответственности в условиях военного времени.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Великая Отечественная война, героизм, патриотизм, историческая память.**КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ:** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.**ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ:** Исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).**ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ:** Мадышева, М.О., Эбель, Е.М. (2026). Иван Борисович Кыдыков – участник Великой Отечественной войны. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 201-210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_13**История статьи:**

Получено: 24.01.2026

Принято: 17.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Эбель Елизавета Михайловна, e-mail: chedurova@mail.ru

Мадышева М.О., Эбель Е.М.*

Горно-Алтайск мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей Федерациясы

Иван Борисович Кыдыков – Ұлы Отан соғысының қатысушысы

АҢДАТПА. Бұл мақалада Иван Борисович Кыдыковтың өмір жолы мысалында Ұлы Отан соғысына қатысушылардың подіктері туралы тарихи жадыны сақтау мәселесі зерттелген. Бұл жұмыстың өзектілігі әскери оқиғаларға қатысушылардың бірінің тарихының объективі арқылы елдің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін өз өмірін қиған миллиондаған адамдардың жадын сақтау және беру қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты- Иван Борисович Кыдыковтың өмірбаянын, оның әскери жетістіктерін жан-жақты зерттеу. Сарбаздар арасындағыизма пен бірліктің көрінуіне ықпал еткен факторларды анықтауға, сондай-ақ олардың іс-әрекеттерін негізгі тарихи оқиғалар контекстінде талдауға ерекше назар аударылады. Зерттеудің әдіснамалық негізі мұрағаттық материалдарды талдауды, сауалнама мен сұхбат негізінде далалық материалдарды жинауды және тарихи, әлеуметтанулық және мәдениеттанулық талдау әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсілді қолдануды қамтиды. Зерттеу нәтижелері Иван Борисович Кыдыковтың өмір жолы героіктің көрінісін көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге Ресейдегі әскери кезеңге тән әлеуметтік және тарихи өзгерістердің кең контекстін көрсететіндігін көрсетеді. Оның Курск шайқасы және Берлинді басып алу сияқты стратегиялық маңызды шайқастарға қатысуы әр сарбаздың жалпы жеңіске жетудегі үлесін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу Иван Борисовичтің әскери тәжірибесі мен патриотизмі тек өзінің ғана емес, сонымен бірге соғыс қиындықтарынан аман қалған бүкіл ұрпақтың жеке басын қалыптастыруға негіз болғанын растайды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы азаматтық сананы нығайтуға және Ұлы Отан соғысының тарихына қызығушылықты арттыруға ықпал ететін білім беру бағдарламалары, жарияланымдар арқылы соғыс батырларының жадын насихаттау қажеттілігін негіздеу болып табылады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы оның әскери тарих пен тарихи жады туралы ғылыми түсініктерді дамытуға, сондай-ақ соғыс уақытындағыизма пен азаматтық жауапкершіліктің рөлін түсінуді кеңейтуге қосқан үлесі болып табылады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: Ұлы Отан соғысы, ерлік, патриоттық, тарихи жады.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (жеке ресурстар).

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Мадышева, М.О., Эбель, Е.М. (2026). Иван Борисович Кыдыков – Ұлы Отан соғысының қатысушысы. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 201-210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_13

---

* Хат-хабаршы авторы: Эбель Елизавета Михайловна, e-mail: chedurova@mail.ru

Marina O. Madysheva, Elizabeth M. Ebel *

Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russian Federation

Ivan Borisovich Kydykov – participant of the Great Patriotic War

ABSTRACT. This article examines the problem of preserving the historical memory of the exploits of the participants of the Great Patriotic War using the example of the life of Ivan Borisovich Kydykov. The relevance of this work is due to the need to preserve and transmit the memory of millions of people who gave their lives for the freedom and independence of the country through the prism of the history of one of the participants in the military events. The purpose of the study is a comprehensive study of the biography of Ivan Borisovich Kydykov, his military achievements. Special attention is paid to identifying the factors that contributed to the manifestation of heroism and solidarity among soldiers, as well as analyzing their actions in the context of key historical events. The methodological basis of the research includes the analysis of archival materials, the collection of field material based on interviews and interviews, as well as the application of an interdisciplinary approach combining methods of historical, sociological and cultural analysis. The results of the study indicate that the life of Ivan Borisovich Kydykov not only illustrates the manifestation of heroism, but also reflects the broader context of the social and historical transformations characteristic of the war period in Russia. His participation in strategically significant battles, such as the Battle of Kursk and the capture of Berlin, highlights the contribution of each soldier to achieving a common victory. In addition, the study confirms that Ivan Borisovich's military experience and patriotism became the basis for the formation of identity not only for himself, but also for the entire generation that survived the hardships of the war. The practical significance of the work lies in substantiating the need to popularize the memory of war heroes through educational programs and publications, which helps to strengthen civic consciousness and increase interest in the history of the Great Patriotic War. The theoretical significance of the research lies in its contribution to the development of scientific ideas about military history and historical memory, as well as in expanding understanding of the role of heroism and civic responsibility in wartime conditions.

KEYWORDS: Great Patriotic War, heroism, patriotism, historical memory.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The study had no sponsorship support (own resources).

FOR CITATION: Madysheva, M.O., Ebel, E.M. (2026). Ivan Borisovich Kydykov – participant of the Great Patriotic War. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 201-210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_13

---

* Corresponding author: Ebel Elizabeth Mikhailovna, e-mail: chedurova@mail.ru

ВВЕДЕНИЕ

Великая Отечественная война (1941-1945 гг.) остается одним из ключевых событий мировой истории XX века, определившим не только геополитический ландшафт послевоенного мира, но и сформировавшим коллективную память народов СССР. В условиях современного исторического дискурса, где актуализируются вопросы сохранения исторической правды и противодействия попыткам ревизии итогов войны, изучение индивидуальных судеб участников боевых действий приобретает особую значимость. Личные истории солдат, их вклад в общую Победу, а также послевоенная адаптация позволяют реконструировать многогранность человеческого опыта в экстремальных условиях войны, выходя за рамки сухих статистических данных и стратегических сводок.

В данном контексте фигура Ивана Борисовича Кыдыкова представляет собой важный объект исследования. Как один из миллионов советских граждан, вставших на защиту Родины, его биография отражает как типичные черты поколения военных лет - массовый героизм, лишения, потери, так и уникальные аспекты, связанные послевоенной судьбой. Несмотря на то, что имя Кыдыкова не относится к числу широко известных в историографии, его жизненный путь, реконструированный на основе архивных документов, наградных листов, воспоминаний родственников, позволяет глубже понять механизмы функционирования советского общества в военный период.

Актуальность исследования обусловлена несколькими факторами. Во-первых, в условиях дефицита информации о рядовых участниках войны, каждая восстановленная биография становится вкладом в сохранение исторической памяти. Во-вторых, анализ его жизненного пути способствует установлению исторической справедливости в отношении участников войны, которые не всегда получали заслуженное признание за свои заслуги.

Гипотеза данной работы заключается в том, что биография Ивана Борисовича Кыдыкова является репрезентативным примером не только массового героизма и самоотверженности поколения участников Великой Отечественной войны, но и успешной послевоенной адаптации, что позволяет исследовать сложные процессы интеграции фронтового опыта в мирную жизнь.

Данное исследование направлено на реконструкцию жизненного пути Ивана Борисовича Кыдыкова, раскрывающую как военные подвиги, так и послевоенное служение своему народу. Основной целью работы является изучение биографии Кыдыкова в контексте его роли в исторических событиях Великой Отечественной войны, а также послевоенного вклада в развитие родного региона. Главными задачами исследования являются: сбор полевого материала на основе опроса и интервьюирования, анализ источников и литературы, исследование роли Ивана Борисовича Кыдыкова в Великой Отечественной войне, оценка его вклада в развитие родного региона в послевоенное время.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Основой исследования жизненного пути Ивана Борисовича Кыдыкова стали разнообразные источники, объединенные в комплексный анализ. Архивные документы Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации, которые позволили восстановить хронологию его службы, участие в ключевых сражениях и детали подвигов. Устные источники восполнили пробелы в документальных данных, предоставляя информацию о тех деталях, которые не были записаны в официальных записях. К примеру, на сайте «Память народа» полная дата рождения Ивана не была зафиксирована и в связи с этим, его точные данные удалось установить только в процессе проведения опроса с родственниками.

Методологическая основа исследования сочетает микроисторический подход с элементами военной антропологии и биографического анализа. Микроистория, фокусируясь на индивидуальной судьбе, позволила рассмотреть масштабные события войны через призму личного опыта Ивана. Военная антропология стала инструментом для анализа поведения Кыдыкова в экстремальных условиях. Изучение его поступков на поле битвы помогло понять

мотивацию, психологическую устойчивость и влияние боевого опыта на послевоенную жизнь. Биографический метод обеспечил хронологическую реконструкцию жизни героя: с самого рождения в Челушманской долине до фронтовых испытаний, послевоенного служения родному региону и до самой смерти.

Согласно личным архивным документам Г. И. Чекурбашевой, Иван Борисович Кыдыков родился 17 сентября 1925 года в селе Кайру, расположенном на Челушманской долине Улаганского района, он с ранних лет воспитывался в духе патриотизма и уважения к традициям своего народа. В 1942 году, в возрасте 16 лет, он вместе со старшим братом Петром по указанию районного военного комиссариата Улаганского района были призваны на фронт в рамках всеобщей мобилизации, что стало переломным моментом в их жизни. В этот важный и трагичный момент вся семья, включая мать Тушташеву Анну Николаевну, отца Кыдыкова Бориса Сергеевича и младшего брата Алексея, прошла с ними несколько километров до перевала Катуг-Ярык, чтобы проводить сыновей на войну. Алтынай, двоюродная внучка, вспоминает слова дедушки: «Для Ивана с Петром прощание стало не только символом поддержки, но и отражением крепкой связи в семье, которая в такие трудные времена ощущала необходимость единства» (ПМА2-Тымыева Алтынай Валерьевна).

После прибытия в пункт сбора мобилизованных в село Улаган Иван вместе с земляками - С. А. Быдышевым, П. И. Чебышевым и А. К. Туймешевым были направлены на двухмесячную подготовку в город Бийск. Здесь молодые бойцы осваивали основы военного дела, готовясь к суровому испытанию на фронте.

25 января 1943 года Ивана Борисовича распределили в воинскую часть 17 гвардейской механизированной краснознаменной ордена Суворова бригады 6-го гвардейского механизированного краснознаменного Львовского корпуса 4 танковой армии 1 Украинского фронта на должность стрелка, где ему предстояло участвовать в ключевых операциях Великой Отечественной войны, включая Курскую битву, освобождение Киева и штурм Берлина (Память народа).

Воинская часть, в состав которой входил Иван Борисович Кыдыков, принимала непосредственное участие в Курской битве (5 июля – 23 августа 1943 г.), которая является одним из ключевых сражений Великой Отечественной войны, имевшим решающее оперативно-стратегическое значение (Исаев, 2013). Данная битва, ставшая кульминацией летней кампании 1943 года, характеризовалась масштабным противостоянием бронетанковых сил: с советской стороны было задействовано около 1,9 млн. человек, 5 тыс. танков и САУ, с немецкой – порядка 900 тыс. солдат и 2,7 тыс. единиц бронетехники. В рамках оборонительного этапа сражения подразделение, где служил Кыдыков, в составе 4-й танковой армии 1-го Украинского фронта участвовало в отражении наступления группы армий «Центр» на северном фланге Курской дуги (Энциклопедия Министерства обороны Российской Федерации, 2013). Результатом операции стал срыв плана вермахта «Цитадель», предусматривавшего окружение и уничтожение советских войск в курском выступ. Последовавший переход Красной армии в контрнаступление (операции «Кутузов» и «Румянцев») привел к ликвидации орловского и белгородско-харьковского плацдармов противника, создав условия для стратегического наступления на западном направлении (Жуков, 2002). Для части Кыдыкова участие в Курской битве стало этапом формирования боевого опыта в условиях применения новых тактических приемов, включая эшелонированную оборону и массированное использование артиллерии.

Позднее Иван Борисович принял участие в Букринской наступательной операции, проводившейся с 12 по 24 октября 1943 года на западном берегу реки Днепр в районе Великого Букирина. Данная операция имела своей целью удержание и расширение захваченного советскими войсками плацдарма. Бои в данном регионе отличались высокой интенсивностью и ожесточенным характером, однако в силу значительного превосходства противника в силах и средствах советским войскам не удалось выполнить поставленные задачи, что вынудило их отступить. После этого он принимал участие в Киевской наступательной операции, проводившейся с 3 по 13 ноября 1943 года. Главной стратегической целью этой операции было

освобождение города Киев, закрепленное захватом ключевых рубежей и нанесением серьезного поражения немецко-фашистским войскам. В результате успешного выполнения своей задачи советским войскам удалось освободить столицу Украины (Мощанский, 2011).

В рамках стратегической наступательной операции «Багратион», проводившейся Красной Армией с 23 июня по 29 августа 1944 года, ключевые события развернулись в период с 29 июня по 4 июля (Орлов, 2018). На этом этапе советские войска, включая часть, где служил рядовой Иван, осуществили решительный разгром Полоцко-Лепельской и Слуцкой группировок вермахта. Так же основные силы 3-й и 4-й немецких армий оказались окружены и уничтожены в районе города Минска.

2 августа 1944 года в ходе наступления на населенный пункт Барыч, расположенный в Львовской области, Иван проявил мужество и отвагу. Во время вражеской контратаки он, используя свою винтовку, уничтожил несколько немецких солдат, внося значительный вклад в сдерживание натиска врага. Однако в этом бою Иван получил тяжелое ранение в область крестца, после чего был эвакуирован с поля боя и направлен на лечение в госпиталь №3611, который находился в городе Томске (тогда в составе Новосибирской области) (ПМА1-Чекурбашева Галина Ивановна).

С 13 августа по октябрь 1944 года Иван находился под наблюдением врачей в госпитале. Медицинские учреждения в тылу, такие как госпиталь №3611, играли важную роль в восстановлении боеспособности раненных бойцов. В условиях военного времени врачи и медсестры работали с максимальной отдачей, используя доступные методы лечения и реабилитации (Смирнов, 1979). После успешного курса терапии он был выписан и признан годным к дальнейшей службе.

После выздоровления Иван продолжил активно участвовать в боевых операциях. Его возвращение в строй стало примером стойкости и преданности долгу. В этот период Красная армия вела масштабные наступательные операции на западном направлении, включая освобождение Польши и продвижение к границам Германии. Участие Ивана подчеркивает его вклад в общую победу над врагом.

В составе 1-го Украинского фронта под командованием Ивана Степановича Конева Иван Борисович принимал участие в одном из ключевых сражений Великой Отечественной войны – решительной битве за Берлин (Конев, 1972). Этот финальный этап войны на европейском театре начался 16 апреля 1945 года. Советский Союз предпринял масштабное наступление с целью захвата столицы нацистской Германии Берлина, которая к тому моменту являлась символом сопротивления и последним оплотом гитлеровского режима (Спицын, 2015).

Наступательная операция предполагала одновременный штурм с трех направлений: с востока, юга и севера. После ожесточенных и кровопролитных боев, сопровождавшихся значительными потерями с обеих сторон, советские войска сумели захватить Берлин 2 мая 1945 года (Бешанов, 2005).

Берлинская операция была не только стратегическим успехом, но и символическим завершением Великой Отечественной войны. 8 мая 1945 года в пригороде Берлина, в Карлсхорсте, немецким командованием был подписан акт о безоговорочной капитуляции вооруженных сил Германии. Для советских солдат этот день стал свидетельством окончания их тяжелейшего пути, полного сражений, лишений и героизма, а для мира - началом новой эпохи (Попов, 1955).

Несмотря на все преграды и лишения, он с честью прошел войну и вернулся домой с долгожданной победой. Его вклад в общее дело не остался незамеченным, и за свою доблестную службу Иван Борисович был по праву награжден множеством медалей. Среди его наград – медаль «За отвагу», которая признает исключительную храбрость и мужество в бою (ЦАМО РФ). Это была одна из самых почитаемых наград во время войны, вручавшаяся только за подлинный героизм. Медаль «За победу над Германией в Великой Отечественной Войне 1941–1945 гг.» стала свидетельством его участия в разгроме одного из самых жестоких врагов за всю историю человечества. Также он был награжден медалью «За доблесть и отвагу в

Великой Отечественной Войне», что еще раз подчеркивает, насколько велик был его подвиг в борьбе за свободу и независимость своей страны.

Спустя многие годы после Победы Иван Борисович продолжал оставаться важной частью великой истории своей страны. В знак признания его заслуг перед Родиной к юбилейным датам Победы он был удостоен юбилейных медалей: «20 лет Победы в Великой Отечественной Войне», «25 лет Победы в Великой Отечественной Войне», «30 лет Победы в Великой Отечественной Войне». Эти награды были не только символами уважения и памяти о тех днях, но и данью выдающемуся подвигу мужества, который он совершил на благо своей страны и своего народа.

После завершения Великой Отечественной войны Иван Борисович, подобно многим ветеранам, доблестно продолжил службу своей Родине. Демонстрируя высокий уровень патриотизма и дисциплины, он приступил к выполнению обязанностей по охране государственной границы Советского Союза. Его служба осуществлялась на южных рубежах страны, включая территории Азербайджанской и Армянской ССР, что требовало от него несгибаемой воли и профессиональной подготовленности. В течение трех лет он успешно исполнял поставленные задачи, но в декабре 1948 года завершил военную карьеру, вернувшись в родное село Балыкча, расположенное в долине реки Чулышман, в Ойротской автономной области.

Послевоенный период жизни Ивана Борисовича характеризовался устойчивой социальной активностью и трудовой деятельностью. В 1950 году он связал свою жизнь с Варварой Платоновной Талашевой, с которой создал крепкую семью, воспитав пятерых детей: одного сына (Сергея) и четырех дочерей (Галину, Наталью, Фаину и Екатерину). Иван Борисович уделял особое внимание нравственному становлению своих детей, прививая им такие важные личностные качества, как ответственность, трудолюбие и уважение к родной земле. Его семейные ценности и жизненная позиция стали фундаментом для последующих поколений.

С 1950 по 1954 годы Иван Борисович работал в Чулышманском пришкольном детском интернате, где проявил себя как человек, глубокое внимание уделяющий заботе о подрастающем поколении.

В 1954 году Иван Борисович сменил профессию, начав трудиться в Алтайском государственном заповеднике на должности лесника. Данная деятельность отражала его тесную связь с природой и созвучие с идеалами бережного отношения к национальному природному наследию. Его вклад в охрану и приумножение лесных ресурсов был высоко отмечен – он был награжден медалью РСФСР «За сбережение и приумножение лесных богатств». Работа в заповеднике является важным свидетельством его стремления к устойчивому развитию природных систем, что особенно актуально в контексте современного понимания вопросов экологии и природопользования.

Иван Борисович пользовался заслуженным уважением среди односельчан. Его честная работа и равнодушное отношение к проблемам местного сообщества стали ключевыми факторами, благодаря которым он дважды избирался в районный Совет депутатов. На этой общественной должности он обеспечивал полноту представления интересов жителей, демонстрируя социальную ответственность и политическую зрелость.

Однако, несмотря на все достижения, боевые раны, полученные в годы войны, оказали негативное влияние на здоровье Ивана Борисовича. Тяжелые последствия военных травм со временем стали причиной ухудшения его физического состояния. В связи с этим он скончался 27 января 1977 года в возрасте 52 лет. Его уход стал значительной утратой как для близких родственников, так и для всего района, которая высоко ценила его вклад в развитие региона.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Исследование жизненного пути Ивана Борисовича Кыдыкова, героя, прошедшего тяжелые испытания Великой Отечественной войны, позволило не только восстановить значительные моменты его биографии, но и глубже осмыслить вклад целого поколения в

историю страны. На основе собранных архивных данных, воспоминаний родственников и анализа событий периода войны был достигнут ряд существенных научных и социально-исторических результатов:

1. Восстановление биографических данных Ивана Борисовича Кыдыкова. Детальный анализ его жизненного пути способствует сохранению исторической памяти о подвиге советских солдат. Известно, что Иван Борисович принимал участие в ключевых операциях Великой Отечественной войны, таких как Курская битва, Букринская операция, освобождение Киева, операция «Багратион», а также участие в штурме Берлина. Подробное освещение военной службы показывает, как трудолюбие, мужество и стойкость, проявленные в боевых условиях, стали залогом победы над немецко-фашистскими войсками.

2. Изучение вклада в послевоенное развитие региона. После войны Иван Борисович остался верен патриотическому духу, активно участвуя в восстановлении народного хозяйства. Его деятельность на посту лесника в Алтайском государственном заповеднике, забота о сохранении природы, а также педагогическая работа с детьми в интернате представляют ценное свидетельство того, как ветераны использовали свои знания и жизненный опыт для решения послевоенных задач. Работа Кыдыкова во благо своей малой Родины была отмечена государственной наградой за вклад в сохранение лесов, что подчеркивает социальное и экологическое значение его трудовой биографии.

3. Продвижение идеи воспитания молодого поколения на примере героической личности. Биография Ивана Борисовича служит ярким примером для молодого поколения. Его военный и трудовой путь, стойкость перед лицом невзгод и личная ответственность за судьбу своей Родины остаются образцом подлинного патриотизма и гражданской доблести. Освещение его истории имеет высокий воспитательный потенциал, позволяя формировать у молодежи уважение к исторической памяти и чувство сопричастности к судьбе своей страны.

4. Отражение человеческой судьбы на фоне исторических событий. На примере Ивана Борисовича можно увидеть, как индивидуальная история вплетается в широкий контекст национальной и мировой истории. Подвиги, ранения, трудности восстановления страны и развитие мирной жизни после войны демонстрируют, как личностный героизм и трудолюбие способствуют общенациональному процветанию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование подтвердило первоначальную гипотезу о том, что биография Ивана Борисовича Кыдыкова является ярким примером массового героизма и самоотверженности поколения, прошедшего через испытания Великой Отечественной войны, а также успешной адаптации участников войны в мирной жизни. Восстановление его жизненного пути показало, как фронтовой опыт нашёл своё отражение в послевоенном развитии, что позволило глубже понять процессы, связанные с возвращением военных к гражданской жизни. Анализ боевого пути Ивана Борисовича Кыдыкова выделяет его как выдающегося представителя своего времени, чья храбрость и самоотдача стали важным вкладом в победу советских войск. Важным аспектом исследования является также изучение его работы в послевоенные годы, когда он, проявляя высокую ответственность и преданность своему народу, внёс значительный вклад в развитие родного региона. Его деятельность после войны символизирует тесную связь между опытом, накопленным на фронте, и мирной жизнью.

Таким образом, исследование не только восстановило исторический жизненный путь одного человека, но и позволило лучше понять сложные процессы реинтеграции участников войны, а также их роль в строительстве и развитии общества в послевоенное время.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Бешанов, В. В. (2005). Год 1945 – победный. Харвест. // Beshanov, V. V. (2005). The year 1945 was victorious. Harvest.
- Жуков, Г. К. (2002). Воспоминания и размышления. Олма-Пресс. // Zhukov, G. K. (2002). Memories and reflections. Olma Press.
- Исаев, А. В. (2013). Курская битва. Первая иллюстрированная энциклопедия. Яуза. // Isaev, A. V. (2013). The Battle of Kursk. The first illustrated encyclopedia. Yauza.
- Конев, И. С. (1972). Записки командующего фронтом. Наука. // Konev, I. S. (1972). Notes of the front commander. Science.
- Мощанский, И. Б. (2011). Освобождение Правобережной Украины. Вече. // Moshansky, I. B. (2011). Liberation of Right-Bank Ukraine. Veche.
- Орлов, А. С. (2018). История России. Проспект. // Orlov, A. S. (2018). The History of Russia. Prospect.
- Память народа. URL: <https://pamyat-naroda.ru/> // The memory of the people. URL: <https://pamyat-naroda.ru>
- Попов, И. М. (1955). Битва за Берлин (Красная Армия в поверженной Германии). Терра. // Popov, I. M. (1955). The Battle for Berlin (The Red Army in defeated Germany). Terra.
- Рокоссовский, К. К. (1988). Солдатский долг. Воениздат. // Rokossovsky, K. K. (1988). A soldier's duty. Voenizdat.
- Смирнов, Е. И. (1979). Военная медицина в Великой Отечественной войне. Медицина. // Smirnov, E. I. (1979). Military medicine in the Great Patriotic War. Meditsina.
- Спицын, Е. Ю. (2015). Россия – Советский союз 1917–1945 гг. // Spitsyn, E. Y. (2015). Russia – the Soviet Union 1917–1945.
- Тымыева, А. В. (2001, 1 июня). Биографическая справка. ПМА2. Улаганский район, Республика Алтай. Архив личных данных. // Tymejeva, A. V. (2001, June 1). Biographical note. PMA2. Ulagan district, Republic of Altai. Personal archive.
- Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. (н.д.). Ф. 33, Оп. 690306, Д. 164. // Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation. (n.d.). F. 33, Op. 690306, D. 164.
- Чекурбашева, Г. И. (1956, 12 ноября). Биографическая справка. ПМА1. Улаганский район, Республика Алтай. Архив личных данных. // Chekurbasheva, G. I. (1956, November 12). Biographical note. PMA1. Ulagan district, Republic of Altai. Personal archive.
- Энциклопедия Министерство обороны Российской Федерации. (2013, июль). Курская битва. https://mil.ru/winner_may/history/more.htm?id=11795520@cmsArticle // Encyclopedia of the Ministry of Defense of the Russian Federation. (July 2013). The Battle of Kursk. https://mil.ru/winner_may/history/more.htm?id=11795520@cmsArticle

Сведения об авторах

Мадышева Марина Олеговна – студентка историко-филологического факультета, Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск, Российская Федерация, e-mail: marinamadysheva@gmail.com

Эбель Елизавета Михайловна – доктор исторических наук, профессор кафедры истории и археологии Горно-Алтайского государственного университета, г. Горно-Алтайск, Российская Федерация, e-mail: chedurova@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Мадышева Марина Олеговна – Горно-Алтайск мемлекеттік университетінің тарих және филология факультетінің студенті, Ресей Федерациясы, Горно-Алтайск қ., e-mail: marinamadysheva@gmail.com

Эбель Елизавета Михайловна – тарих ғылымдарының докторы, Таулы Алтай мемлекеттік университетінің тарих және археология кафедрасының профессоры, Таулы-Алтай қ., Ресей Федерациясы, e-mail: chedurova@mail.ru

Information about the author

Madysheva Marina Olegovna – student of the Faculty of History and Philology, Gorno-Altaysk State University, Gorno-Altaysk, Russian Federation, e-mail: marinamadysheva@gmail.com

Ebel Elizabeth Mikhailovna – doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History and Archeology, Gorno-Altaysk State University, Gorno-Altaysk, Russian Federation, e-mail: chedurova@mail.ru

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Оригинальная статья/Түпнұсқа мақала/Research paper

DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_14

МРНТИ 05.31.15

Аблажей Н.Н. *

Институт истории Сибирского отделения РАН, г. Новосибирск, Российская Федерация

Причины и специфика миграционного кризиса в городах в период первой волны паспортизации населения СССР

АННОТАЦИЯ. Статья посвящена анализу миграционной политики, в связи с неконтролируемым ростом численности городского населения и попыткой союзной власти через паспортизацию решить вопрос о контроле за перемещением населения, регулировании потоков из села в город и снабжении городов. В начале 1930-х гг. имел место миграционный кризис, который возник из-за противоречия между наличием, с одной стороны, стихийного рынка труда, основанного на свободе передвижения и, с другой, огосударствлением экономики, в том числе сферы труда.

Текущими задачами паспортизации стала «разгрузка» или «очистка» городов от маргинального и люмпинизированного населения, а также создание системы учета. К среднесрочным целям можно отнести ограничение миграции сельского населения в города при сохранении возможности перетока излишней рабочей силы в зоны приоритетного индустриального развития, а также ликвидацию «социального паразитизма» в условиях нехватки рабочей силы. В качестве долгосрочной цели рассматривалось создание национального реестра населения на территориях приоритетного развития, позволявшего контролировать миграцию методами административного регулирования с постепенным расширением зоны охвата. В ходе исследования сделан вывод, что паспортизация спровоцировала миграционный кризис в крупных и индустриальных городах СССР. В 1933–1934 г. властям за счет паспортизации удалось резко снизить масштаб миграции в города, но уже в 1935 г. ее уровень вернулся на прежние показатели. Анализ политики и практики в области паспортизации иллюстрирует широкое применение принудительных выселений как депортационного типа, так и вынужденных, что служит подтверждением репрессивных функций советской паспортной системы. Паспортизация обострила проблему контроля за перемещением населения как в области учета, так и регулирования потоков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: миграционный кризис, города, урбанизация, паспортизация, выселения, отходничество

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Статья подготовлена в рамках реализации проекта «Социально-экономический потенциал восточных регионов России в XX – начале XXI вв.: стратегии и практики управления, динамика, геополитический контекст» (FWZM-2024-0005)

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Аблажей, Н.Н. Причины и специфика миграционного кризиса в городах в период первой волны паспортизации населения СССР. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 211-222. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_14

История статьи:

Получено: 28.01.2026

Принято: 25.02.2026

Опубликовано: 31.03.2026

---

* Автор-корреспондент: Аблажей Наталья Николаевна, e-mail: ablazhey@academ.org

Аблажей Н.Н. *

Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімшесінің Тарих институты, Новосибирск қ., РФ

КСРО халқын паспорттаудың бірінші толқыны кезеңдегі қалалардағы көші-қон дағдарысының себептері мен ерекшелігі

АНДАТПА. Мақала қала халқы санының бақылаусыз өсуіне және одақтық биліктің паспорттау арқылы халықтың қозғалысын бақылау, ауылдан қалаға ағындарды реттеу және қалаларды жабдықтау туралы мәселені шешу талдауына байланысты көші-қон саясатын талдауға арналған. 1930 жылдардың басында көші-қон дағдарысы орын алды, ол бір жағынан, қозғалыс еркіндігіне негізделген стихиялық еңбек нарығының болуы және екінші жағынан, экономиканы, оның ішінде еңбек саласын мемлекет иелігіне алу арасындағы қайшылықтан туындады. Паспорттаудың ағымдағы міндеттері қалаларды маргиналды және люмпинизацияланған халықтан «босату» немесе «тазарту», сондай-ақ есепке алу жүйесін құру болды. Орта мерзімді мақсаттарға артық жұмыс күшінің басым индустриялық даму аймақтарына ағылу мүмкіндігін сақтай отырып, ауыл халқының қалаларға көшуін шектеуді, сондай-ақ жұмыс күшінің жетіспеушілігі жағдайында «әлеуметтік паразитизмді» жоюды жатқызуға болады. Ұзақ мерзімді мақсат ретінде көші-қонды қамту аймағын біртіндеп кеңейте отырып, әкімшілік реттеу әдістерімен бақылауға мүмкіндік берген басым даму аумақтарында халықтың ұлттық тізілімін құру қарастырылды. Зерттеу барысында паспорттау КСРО-ның ірі және индустриялық қалаларында көші-қон дағдарысын тудырды деген қорытынды жасалды. 1933-1934 жылдары билік паспорттау есебінен қалаларға көші-қон ауқымын күрт төмендеті алды, бірақ 1935 жылы оның деңгейі бұрынғы көрсеткіштеріне қайта оралды. Паспорттау саласындағы саясат пен практиканы талдау депортациялық үлгідегі де, мәжбүрлі үлгідегі де мәжбүрлі көшіруді кеңінен қолдануды бейнелейді, бұл кеңестік паспорт жүйесінің қуғын-сүргіндік функцияларын растайды. Паспорттау ағындарды есепке алу, сондай-ақ реттеу саласында халықтың қозғалысын бақылау проблемасын шиеленістірді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: көші-қон дағдарысы, қалалар, урбанизация, паспорттау, шығару, қалдықтар.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Мақала «Ресейдің шығыс аймақтарының 20-21 ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық әлеуеті: басқару стратегиялары мен тәжірибесі, динамикасы, геосаяси контекст» (FWZM-2024-0005) жобасы аясында дайындалған.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Аблажей, Н.Н. КСРО халқын паспорттаудың бірінші толқыны кезеңдегі қалалардағы көші-қон дағдарысының себептері мен ерекшелігі. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 211-222. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_1_14

---

* Хат-хабаршы автор: Аблажей Наталья Николаевна, e-mail: ablazhey@academ.org

Natalia N. Ablazhey *

Institute of History, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russian Federation

Causes and Specifics of the Migration Crisis in Cities During the First Wave of Certification of the Population of the USSR

ABSTRACT. The article is devoted to the crisis of migration policy, in connection with the uncontrolled growth of the urban population and the attempt of the Union government through introduction of the passport system to solve the issue of population control, regulation of flows from villages to cities and supply of cities. In the early 1930s, there was a crisis of migration policy, which arose due to the contradiction between the presence, on the one hand, of a spontaneous labor market based on the freedom of movement and, on the other, the nationalization of the economy, including the sphere of labor.

The short-term tasks of the passport system were "unloading" or "cleansing" of cities from the marginal and lumpenized population, as well as the creation of a registration system. Medium-term goals include limiting the migration of the rural population to cities while maintaining the possibility of the flow of excess labor to priority industrial development zones, as well as the elimination of "social parasitism" in conditions of labor shortages. The long-term goal was to create a national population register in priority development areas, which would allow migration to be controlled by administrative regulation methods, with a gradual expansion of the coverage area. The study concluded that introduction of the passport system provoked a migration crisis in large and industrial cities of the USSR. In 1933–1934, the authorities managed to sharply reduce the scale of migration to cities due to the passport system, but already in 1935 its level returned to previous indicators. An analysis of the policy and practice in the field of the introduction of the passport system illustrates the widespread use of forced evictions including deportations, which serves as confirmation of the repressive functions of the Soviet passporting. The passport system exacerbated the problem of population control both in the field of registration and regulation of flows.

KEYWORDS: migration crisis, cities, urbanization, passport system, evictions, seasonal work.

CONFLICT OF INTEREST: The authors declares that there is no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: The article was prepared within the framework of the project «Socio-economic potential of the eastern regions of Russia in the 20th – early 21st centuries: management strategies and practices, dynamics, geopolitical context» (FWZM-2024-0005)

FOR CITATION: Ablazhey, N.N. (2025). Causes and specifics of the migration crisis in cities during the first wave of certification of the population of the USSR. *Social Sciences & Digital Humanities*, 1(1), 211-222. <https://doi.org/10.51885/3107-2755> SSADH 2026 1 14

---

* Corresponding author: Ablazhey Natalia Nikolaevna, e-mail: ablazhey@academ.org

ВВЕДЕНИЕ

Создание паспортной системы в СССР представляет собой важную веху в истории национально-государственного строительства. На заре своей истории советская власть ликвидировала паспортную систему, но спустя полтора десятилетия возродила. На данный момент остаются актуальными такие вопросы как выяснение обстоятельств введения паспортной системы, выявление ее роли в формировании учетно-надзорного контроля за населением, анализ географических аспектов распространения, практики осуществления полицейских и репрессивных функций, оценка масштабов дискриминации населения по паспортным признакам, влияние на криминогенную обстановку в городах, оценка миграционных последствий. Большинство специалистов считают, что советская паспортная система была введена по причине того, что массовое разорение деревни и последовавшая люмпенизация огромного количества населения привели к неконтролируемой миграции в города и обострению продовольственной проблемы.

ПЕРВАЯ ВОЛНА ПАСПОРТИЗАЦИИ СССР 1932–1940 гг.

Проработка вопроса о введении в СССР внутренних паспортов проводилась ОГПУ СССР по поручению Политбюро, для чего в октябре 1932 г. была создана особая комиссия по паспортной системе и разгрузке Москвы и Ленинграда и других крупных городов СССР от «лишнего населения», которой руководил заместитель председателя ОГПУ В.А. Балицкий. Комиссия изучила существовавшую в Российской империи систему учета и регистрации населения, а также зарубежный опыт. Особое внимание уделялось анализу последствий отмены внутренних паспортов (1923 г.) и введения упрощенного порядка получения идентификационных документов (1930 г.). Согласно выводам Комиссии, без внутренних паспортов институт прописки оказался неэффективным.

Итоги работы Комиссии, одобренные Политбюро, легли в основу двух постановлений ЦИК и СНК: «О введении единой паспортной системы в городах Союза ССР», «О системе учета и регистрации населения Союза ССР», а также инструкции «Об учете и регистрации населения (прописке), регулировании въезда и выезда в гг. Москве, Ленинграде и Харькове». Паспортизация стартовала с постановления Политбюро ЦК ВКП (б) «О паспортной системе и разгрузке городов от лишних элементов» от 15 ноября 1932 г. (Вестник архива Президента, 1997). 27 декабря 1932 г. Центральным исполнительным комитетом СССР и СНК СССР принял постановление о введении в 1933 г. единой паспортной системы в стране и института прописки. В обязательном порядке она вводилась в Москве, Ленинграде, Харькове, Киеве, Одессе, Минске, Ростове-на-Дону и Владивостоке (Собрание законов, 1932). Также указывалось на необходимость разработки очередности паспортизации остальных территорий СССР. Зимой-весной 1933 г. был принят еще ряд постановлений, регламентирующих порядок выдачи паспортов. Сначала их вводили в 100-км зоне от Москвы и Ленинграда и в 50 км от Харькова, с выселением оттуда сельских жителей, которым отказали в праве на получение паспорта. В апреле 1933 г. список паспортизуемых городов расширили за счет крупных промышленных центров: (Сталинск /Кузнецк, Новокузнецк/, Сталинград, Баку, Горький, Сормово, Магнитогорск, Хабаровск, Никольск-Уссурийск, Спасск, Благовещенск, Владивосток, Анжеро-Судженск, Прокопьевск, Ленинск, Челябинск, Грозный, Севастополь, Сталино, Пермь, Днепропетровск, Свердловск. В число паспортизуемых территорий попали также 100-км приграничная полоса вдоль западной границы СССР и поселения в полосе отчуждения важнейших железных дорог страны (РГАСПИ. Ф. 17). В итоге 30 городов СССР, в числе которых оказались обе столицы, города-новостройки, промышленные и приграничные города, а также города-курорты, получили статус режимных, где паспортизация проводилась в первую очередь.

В первой волне оказались Ленинградская, Западная и Московская области, Украинская и Белорусская ССР, Дальне-Восточный край. Ко второй очереди были отнесены: Уральская, Иваново-Промышленная и Центрально-Черноземная области, Нижне-Волжский, Средне-Волжский, Горьковский и Северо-Кавказский края, Крымская и Башкирская АССР,

Закавказская СФСР. Третья очередь: Северный, Западно-Сибирский и Восточно-Сибирский края и Татарская АССР. Сюда же отнесены крупные новостройки и отдельные города на территории Узбекской, Туркменской и Таджикской ССР, Казакской, Киргизской, Кара-Калпакской и Якутской АССР. Срок кампании обычно ограничивался 2–3 месяцами. Для местностей, отнесенных к первой очереди, для которых не было принято специальных решений СНК СССР в том числе по срокам окончания, был обозначен временной диапазон с 1 апреля по 1 октября, для отнесенных ко второй очереди – с 1 июля по 1 декабря, для отнесенных к третьей очереди – с 1 октября по 31 декабря 1933 г. Паспортизацию Узбекской, Туркменской и Таджикской ССР, Казакской, Киргизской, Кара-Калпакской и Якутской АССР планировалось завершить к осени 1934 г. Со второй половины 1937 г. паспортизацию ввели на пограничных территориях на Кавказе и в Средней Азии. В сентябре 1940 г. паспортную систему распространили на территорию Бывшей Бессарабии и Северной Буковины (Собрание постановлений, 1940). 10 сентября 1940 г. СНК СССР принял постановление, вводившее в действие новое положение о паспортах.

Паспортизацию режимных городов провели в кратчайшие сроки. Следующим шагом стала паспортизация населения городов и поселений городского типа на тех территориях, которые оказались в статусе «нережимных». В начале 1930-х гг. в СССР статус городов имело более 700 поселений, а более 500 относилось к рабочим поселкам и поселкам городского типа.

По мере расширения зоны паспортизации, охватывавшей все большее количество городов и поселений, начал меняться и статус режимных территорий. Так, на волне обмена паспортов 1936–1937 гг. выросло число режимных городов и этот процесс становится массовым с началом войны. Основанием к получению статуса режимного обычно становилось военно-промышленное значение города, либо его расположение в пограничной зоне. Так, 22 ноября 1937 г. Новосибирский обком ВКП (б) и президиум облисполкома постановили просить правительство отнести Новосибирск к категории «режимных» городов «в целях прекращения дальнейшего притока и очистки города от социально-чуждого и классово-враждебного элемента». Ходатайство было удовлетворено. Постановлением СНК СССР с 1938 г. Новосибирск был отнесен к числу режимных местностей (с 1943 г. Новосибирск, имел статус города «республиканского подчинения» – авт.). В 1940 г. режимные города были разделены на две категории. Кроме Москвы и Ленинграда большинство столиц союзных республик получили статус режимных городов 1-й категории, хотя, например, Алма-Ата получила статус режимного города 2-й категории, который давался в основном областным центрам. К концу 1940-х гг. статус режимных имели уже 340 городов СССР (Реабилитация, 2000). Вслед за изменением статуса города, как правило, следовала кампания по «очищению города от социально-вредных элементов». В мае 1953 г. Совет министров СССР принял решение об отмене режимного статуса и паспортных ограничений, но уже в октябре 1953 г. от этого решения было решено отказаться.

МИГРАЦИОННЫЙ КРИЗИС И ЕГО СПЕЦИФИКА

Прирост населения крупных городов, начавшийся со второй половины 1920-х гг. и резко усилившаяся на рубеже 1920–1930-х гг. в связи с раскрестьяниванием деревни и интенсивным промышленным строительством, не могла не настораживать власти. В начале 1930-х гг. в верхах сформировалась установка, согласно которой «города растут чрезмерно», а перемещение значительных масс населения из деревни создает большие трудности. И к тому были основания: если в 1931 г. городское население составляло 31,8 млн. чел., то в 1932 г. – 35,6, а в 1933 г. – почти 38,4 млн чел. Миграция из сельской местности в города за 1926–1939 гг. превысила естественный прирост сельского населения страны, составив 18,5 млн чел. (Моисеенко, 2018). Механический прирост городского населения оценивался в следующих цифрах: в 1930 г. составил 2,6 млн, в 1931 г. – 4,1, 1932 г. – 2,7 млн. В целом в 1926–1939 гг. среднегодовой миграционный прирост в городах превышал 2,5 млн чел. (Прокопович, 1952). Пиковое значение было зафиксировано в 1931 г. Рост населения крупнейших городов СССР за период 1926–1933 г. иллюстрируют следующие данные: в Москве и Ленинграде то рост почти

в два, Киев, Харьков, Баку, Горький (Нижний Новгород), Одесса, Ташкент, Тбилиси (Тифлис), Ростов-на-Дону – в полтора раза, Екатеринослав (Днепропетровск), Юзовка (Сталино), Царицын (Сталинград), Ново-Николаевск (Новосибирск), Казань – в два-три раза (Прокопович, 1952).

В 1932 г. планировалось проведение общенациональной переписи, которую перенесли на 1935 г., потом на 1936 г. В итоге перепись провели в 1937 г., но результаты засекретили. В ходе подготовки к проведению Всесоюзной переписи была предпринята попытка ввести единую типовую отчетность по механическому движению населения, зарегистрированному в городах, городских поселениях и паспортизированной сельской местности. При этом итоги переписи 1937 г. содержат лишь частичные данные по 179 городам РСФСР и 58 поселениям городского типа.

Оценить численность горожан накануне проведения паспортизации позволяют региональные городские переписи 1931–1932 гг., но, заметим, что и эти данные существенно расходятся с данным о численности населения городов непосредственно в ходе паспортизации. Наиболее динамичная ситуация была в городах-новостройках. Так, например, в Магнитогорске до паспортизации числилось 250 тыс., тогда как на момент ее проведения по документам оказалось лишь около 75 тыс. чел. (ГА РФ. Ф. Р-1235). Этот факт далеко не единичный. Подобные примеры дают основания утверждать, что паспортизация спровоцировала резкое уменьшение численности городского населения.

Миграция в города привела к появлению избыточной рабочей силы и высокой текучести населения, обострила жилищный кризис и продовольственную ситуацию. Стоит согласиться с мнением специалистов, что в начале 1930-х гг. имел место кризис миграционной политики, который возник из-за противоречия между наличием, с одной стороны, стихийного рынка труда, основанного на свободе передвижения и, с другой, огосударствлением экономики, в том числе сферы труда. Кризис стал явным результатом преднамеренной стратегии неравномерного развития городского и сельского секторов экономики (Kessler, 2001). При этом миграционный кризис и продовольственный кризис 1932 г. взаимозависимы, поскольку государство оказалось не готово к такому резкому росту городского населения и обострению проблемы снабжения городов. В качестве решения данной проблемы было предложено ужесточить административный контроль в сфере миграции (Моисеенко, 2018). Именно в попытке обезопасить основные центры власти большевиков от потенциальной опасности перерастания продовольственных бунтов в народные восстания был предпринят ряд мер, направленных на избавление городов, признанных стратегически важными, от «ненадежных» элементов и усиление государственного контроля за притоком населения в города.

Ситуация в городах накануне паспортизации в плане миграции была весьма динамичной. Региональная статистика демонстрировала астрономический рост численности населения городов. Так, например, в течение 1926–1931 гг. численность городского населения Западной Сибири выросла почти в полтора раза, а некоторые территории, в частности Кузбасс, демонстрировали одни из самых высоких темпов урбанизации в стране. Паспортизация наглядно показала, что даже городские власти имеют весьма противоречивые представления о численности проживающего населения, затрудняются определить городскую черту, зачастую относя рабочие пригороды, промышленные и промысловые объекты к городам, не имеют планов и карт городской застройки, особенно когда речь шла о т.н. нахаловках.

Власть не афишировала, но и не скрывала цели и задачи, которые решались в связи с паспортизацией. В одном из первых постановлений о паспортизации, принятом за несколько дней до нового 1933 г. и опубликованном во многих центральных и региональных газетах, указывалось, что введение паспортной системы преследует цель «лучшего учета населения городов, рабочих поселков и новостроек и разгрузки этих населенных мест от лиц, не связанных с производством и работой в учреждениях или школах и не занятых общественно-полезным трудом..., а также в целях очистки этих населенных мест от укрывающихся кулацких, уголовных и иных антиобщественных элементов» (Собрание законов, 1932а). Региональные и местные власти понимали, что паспортизация преследовала политические

цели, которые будут реализовываться репрессивными методами.

По ходу паспортизации паспортный режим становился все более разнообразным, выступая инструментом сегментации территории страны и провоцируя появление множества маргинальных групп, дискриминируемым по паспортным основаниям (Режимные люди, 2009). Самой многочисленной из городских когорт населения вплоть до 1936 г. оказались лица, лишённые избирательных прав. Регламент предписывал в режимных местностях не выдавать паспорта «уголовному и социально-чуждому элементу» и «удалять их из режимных местностей». Помимо лишённых, по паспортным основаниям дискриминировались инвалиды, психические больные, иностранцы и апатриды, лица старше 60-ти лет, ссыльные, а также осуждённые по политическим мотивам (за исключением лиц, прикрепленных постановлениями ОГПУ к определенным предприятиям для работы) и некоторым уголовным преступлениям. Совершеннолетние дети ссыльных только с 1936 г. получили право на получение паспорта. В условиях частичной паспортизации некоторых поселений, в том числе райцентров, паспорта выдавались только служащим и работникам государственных предприятий (совхозов, МТС). Особый регламент существовал в отношении отходников. Лицам, занятым на производстве и прибывшим из сельской местности, давали только временные документы. Статус режимных городов разрешал найм рабочей силы только через оргнабор. Весной 1934 г. колхозникам разрешили отход, но только из тех колхозов, которые подписывали трудовые договоры с хозяйственными органами. Уход с работы на этих предприятиях лишал права проживания в городах и паспортизированных территориях. В сентябре 1934 г. правительство разрешило принимать на работу в паспортизированных местностях колхозников по заявлениям предприятий и без договора колхоза с хозорганами (ГАРФ.Ф. Р-5446. Оп. 1.), но уже в начале 1935 г. законодательство вновь ужесточилось. Появилось требование получения паспорта до выезда на сезонную работу (Собрание законов, 1932b). Ограничения на возможность уволиться с производства были введены с лета 1934 г. в отношении работников 68-ми крупнейших оборонных предприятий страны. У них также были фактически изъяты паспорта, которые хранились на производстве (ГА РФ. Ф. Р-9415). С 1933 г. стали действовать массовые ограничения на проживание в режимных местностях и паспортизированных территориях для лиц, освобождающихся из заключения и ссылки, а также для иностранцев.

Судить о масштабах миграции в городах периода паспортизации позволяют данные Рабоче-крестьянской милиции при ОГПУ–НКВД и ОГПУ–НКВД. Отчеты о ходе кампании предоставлялись в типовой форме всеми регионами, где она проводилась. По данным на конец апреля 1933 г., в десяти крупных городах страны было выдано 6,6 миллиона паспортов, а отказано в выдаче документов 265 тыс. чел. (Попов, 1996). Имеющиеся материалы позволяют судить о количестве бежавших, «отказников» и высланных в добровольно-принудительном порядке. Как нам представляется, самый массовый отток был обусловлен бегством из городов и промзон, пик которого пришелся на начало кампании. О его наличии свидетельствуют данные о росте заявлений об увольнении, особенно с производства; рост числа брошенного жилья, особенно в пригородах и в зонах самовольной застройки; повышенный спрос на железнодорожные билеты и всплеск конокрадства; массовая распродажа имущества.

Отчеты милиции о ходе паспортизации в Москве и Ленинграде позволяют утверждать, что население каждой из столиц за период кампании удалось существенно сократить. Встречаются данные, что за первые четыре месяца 1933 г. убыль населения Москвы составила 214700 чел., а в Ленинграде – 476182 (Жирнов, 2009). В отчете Паспортного отдела ГУРКМ НКВД СССР ВЦИКу от 27 августа 1934 г. указывалось, что «в 1932 г. население города Москвы выросло с 3135000 до 3663300 чел., т.е. на 528300 чел. Если даже предположить, что население в Москве в 1933 г. росло в таких же пределах, то на 1 января 1934 г. оно должно было составлять 4191 тыс. Фактически же численность населения на 1 января 1934 г. составляла 3613600 чел... По Ленинграду на январь 1934 г. уменьшение против вероятной численности оценивалось в 300 тыс.» (ГА РФ. Ф. Р-1235; АП РФ. Ф. 3а). Темпы прироста населения столиц удалось сократить почти в два раза. С января по август 1933 г. из Москвы в связи с отказом в

выдаче паспорта выселили почти 66 тыс. чел., в Ленинграде – 79 тыс. (ГА РФ. Ф. Р-1235). Однако отток из столиц способствовал росту населения в городах Московской и Ленинградской областей, расположенных за 100-километровой зоной. Власти Тулы, столкнувшись с наплывом отказников и высланных из Москвы, начали ратовать за предоставление городу режимного статуса (ГА РФ. Ф. Р-5446. Оп. 14а).

С апреля 1933 г. на спецпоселении стали появляться высланные из Москвы и Ленинграда. Самые массовые выселения в столицах прошли в июне-июле 1933 г. К середине августа 1933 г. через Западную Сибирь проследовали 129 тыс. чел., из которых 95 тыс. остались в регионе на спецпоселении (Спецтрудпоселения Западной Сибири, 2022). Есть данные, что за 11 месяцев 1933 г. из Ленинграда было выселено 78 тыс. чел. из числа «антисоциального элемента». По косвенным оценкам, высылку 1933 г. можно оценить в 300 тыс. чел. Есть неполные данные по открытым городам на август 1934 г., население которых за счет выселения уменьшилось за 2 месяца на 420 тыс. чел.; еще 110 тыс. выслали из Москвы и Ленинграда (ГА РФ. Ф. Р-1235.). Волна выселений захлестнула Ленинград в 1935 г., когда после убийства Кирова, в ходе которой выслано почти 40 тыс. чел.

Итоги паспортизации в РСФСР нашли отражение в отчете Паспортного отдела ГУРКМ НКВД СССР ВЦИКу за август 1934 г. В нем отмечалось, что кампания проведена в установленные сроки, за исключением трех национальных автономий (Каракалпакской, Якутской и Казахской АССР), где срок продлевался специальными решениями правительства. В РСФСР за 1932–1934 гг. было охвачено паспортизацией 27009559 чел., из них: в режимных местностях – 12006 87 чел., вне режимных местностей – 14942572 чел. Отказано в выдаче паспортов 384 22 чел., или 3,3 % от числа выданных паспортов. Выявлено 630613 нарушителей паспортной системы. За злостное нарушение правил паспортной системы: осуждены внесудебным порядком (главным образом, деклассированный и уголовный элемент) – 65661 чел.; предано суду – 3596 чел.; административно удалено – 175627 чел.; оштрафовано – 185080 чел. (ГА РФ. Ф. Р-1235).

Паспортизация Казахской АССР прошла в две волны. Первая волна: осень 1933 – лето 1934 г., ею были охвачены Алма-Ата, Семипалатинск, Чимкент, Актюбинск, Уральск и Петропавловск, с прилегающими к ним поселками, входящими в городскую черту. До остальных городов республики паспортизация дошла только в 1934–1935 гг. Старт второй волны паспортизации начался с осени 1934 г. Предусматривалось ее проведение в городах, рабочих поселках, райцентрах и курортах Казахстана. С 1936 г. начался обмен паспортов, выданных в 1933–1934 гг. и это кампания заняла еще два года.

5 мая 1933 г. в соответствии с постановлением СНК СССР от 20 марта 1933 г. Казкрайком ВКП(б) принял решение о начале паспортизации населения автономии (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 25. Д. 79. Л. 42). Принятие совместного постановления Президиума КЦИК И СНК КАССР об организации адресных столов в городах и рабочих поселках от 31 марта 1933 г. дает основание утверждать, что власти, помимо вышеназванных городов, готовились к паспортизации города Джаркент, Челкар, Усть-Каменогорск, Каркаралинск, Караганда и Форт Александровск, а также р.п. Аягуз, Коунрад, Алга, Экибастус, Дзезказган и некоторые другие. К маю 1933 г. был разработан и утвержден Москвой календарный план паспортизации КАССР, в котором фигурировали Алма-Ата, Семипалатинск, Петропавловск, Чимкент, Уральск, Актюбинск, Джаркент, Лепсинск, Зайсан, Бахты, Риддер, Свинецстрой, Актюбхимстрой, Эмба-Нефть, Караганда, Карсакапай (ГАСКО. Ф. 30. Оп. 1. Д. 62. Л. 95–95 об.).

Паспортизация столицы прошла осенью 1933 г. Резкий рост численности населения Алма-Аты начался с конца 1920-х гг. По городской переписи 1930 г. численность населения составляла 93 тыс. чел., а спустя два года – уже 132,6 тыс. чел. (Омарова и др., 2025). В течение 1926–1939 гг. население Алма-Аты выросло с 48,3 тыс. чел до 264,5 тыс. чел. Суммарный приток населения в Алма-Ату за 1930–1933 гг. составил 124,6 тыс. чел., в том числе миграционный прирост – 81,1 тыс. чел. На конец декабря 1933 г. паспорта в Алма-Ате получили только 26,3 тыс. чел. (ГА г. Алматы. Ф. 174. Оп. 20. Д. 3. Л. 122–12 об, 200, 209). Для Алма-Аты паспортизация 1933–1934 гг. не стала инструментом регулирования численности

населения, в частности, она не повлияла на его прирост, хотя и позволила провести несколько кампаний по ликвидации несанкционированных поселений и выселению с городских окраин и рекреационных зон Алматинского ущелья. При этом избежать маргинализации окраинных районов города так и не удалось.

В марте 1938 г. Алма-Ата получила статус режимного города (СГА МВД РК. Ф. 13. Оп. 1. Д. 201. Л. 128). Получение этого статуса обеспечило возможность введения более жесткого паспортного режима. Уже в апреле 1938 г. постановлением ЦК КП(б)К была санкционирована «очистка города Алма-Ата от кулацких, бежавших, бандитских и иных элементов». В 1939 г. отселения из Алма-Аты были проведены в рамках двух общесоюзных кампаний, инициированных НКВД СССР: по «зачистке узловых железнодорожных пунктов 38 важнейших дорог страны» и в связи с принятием нового «Положения о принципах проведения паспортного режима в режимных местностях паспортах» от 27 июля 1938 г. (Тарасов, 2005). В мае 1940 г. горсовет принял решение о сносе самовольно построенных временных жилых построек (землянок) в радиусе 3 км железной дороги и железнодорожных станций Алма-Ата I и Алма-Ата II. В соответствии с новым Положением о паспортах, утвержденным постановлением СНК СССР от 10 октября 1940 г. за № 1667, Алма-Ата получила статус режимного города второй категории. В отличие от режимных городов 1-й категории, здесь разрешалось проживание лицам, отбывших наказание, но не по политическим статьям. Аналогичный статус в августе 1941 г. получил второй по численности населения город республики – Чимкент.

В зону паспортизации попали промышленные территории и крупные стройки союзного значения. В статусе «промзон» оказались р.п. Алга, пос. Карсакпай, поселения треста «Эмбанефть» в Западном Казахстане, города Караганда и Риддер. Статус «новостроек» был присвоен поселениям треста «Свинецстрой» (Алтайсвинецстрой, Усть-Каменогорск) и «Актюбхимстрой» (Алга). Чуть позднее в зоне паспортизации оказались поселения треста «Прибалхашстрой». Несмотря на приоритеты модернизации, сроки паспортизации этих поселений сильно затянулись и были завершены только в 1935 г.

Промышленные города и рабочие поселки демонстрирующим высокие темпы прироста населения. Например, общая численность населения Караганды без близлежащих поселений оценивалась руководством города на декабрь 1933 г. в 100 тыс. чел. При этом перепись 1937 г. оценивает численность Караганды в 105 тыс. чел., а перепись 1939 г. – 165,8 тыс. чел. (Козина, 2000). Осенью 1933 г. по Карагандинскому угольному бассейну всего было выдано около 23 тыс. Паспортов (ГА КО. Ф. 15. Оп. 1. Д. 38. Л. 126), поэтому кампанию фактически продлили до начал 1935 г. В ходе ее проведения имел место отток населения, о чем свидетельствует рост числа как заявлений об увольнении, особенно с производства, так и брошенного жилья, особенно в пригородах и в зонах самовольной застройки. Несмотря на то, что к марту 1935 г. на шахтах работало 5,6 тыс. Спецпереселенцев и в строительстве было занято еще 1,4 тыс. чел., это население преимущественно не паспортизировалось, хотя паспорта выдавали восстановленным в правах, а с 1938 г. запрет был снят в отношении детей спецпереселенцев выезжающих на учебу, но с ограничением въезда в режимные местности СССР (ГА РФ. Ф. Р-5446. Оп. 1. Д. 501. Л. 70). В июне 1939 г. согласно приказу НКВД СССР и Наркомата угольной промышленности, у занятых в угольной промышленности паспорта были изъяты. Взамен выдавались временные удостоверения сроком до года т.к. Указ Президиума ВС СССР 1939 г. предписывал обязательную выдачу паспортов населению проживающим в шахтных поселках (Тарасов, 2005).

За счет паспортизации промышленных зон и крупных строек пытались регулировать стихийный рынок труда, но на практике введение паспортов лишь усложнило наем отходников. С весны 1933 г. вводился новый регламент регулирования сезонного отхода колхозников на работу в города и на стройки, предусматривавший формат хознабора в рамках договора между промышленным предприятием и колхозом. Однако в сентябре 1934 г. в условиях высокого спроса на рабочую силу было разрешено оформлять временную прописку крестьян, прибывших на работу самостоятельно, т. е. вне хоздоговоров, но только из

паспортизированных поселений. Уже с 1936–1937 гг. отход колхозников на работу на промышленные предприятия стали регулировать посредством квот, определяемых областной или городской властью. С 1938 г. набор колхозников-отходников повсеместно стал прерогативой облисполкомов. Практика самостоятельного отхода стала запрещаться не только для режимных, но и для нережимных паспортизированных территорий. С 1940 г. в рамках политики по плановому формированию трудовых резервов была введена практика трудовых мобилизаций, предусматривавшая обучение с последующим трудоустройством сельской молодежи в порядке призыва.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В течение 1933–1937 гг. в СССР было выдано более 117 млн паспортов, в том числе в первую волну (1933–1934 гг.) – около 50 млн, что в целом соответствовало численности паспортизированного населения страны. После обмена паспортов в 1936– первой половине 1937 гг. количество паспортизированных увеличилось лишь на 6 млн чел. Из этих 56 млн: около 35 млн чел. проживали в городах, 11,5 млн – сельской местности, еще 3,5 млн – на приграничных территориях. Паспорта получило население городов, рабочих поселков, районных центров, новостроек, мест расположения МТС, а также всех населенных пунктов в пределах 100-километровой полосы вокруг Москвы и Ленинграда, 50-километровой полосы вокруг Киева и Харькова, 100-километровой западной, восточно-сибирской и дальневосточной пограничных полос, территории Дальне-Восточного края и острова Сахалин, рабочие и служащие (с семьями) железнодорожного и водного транспорта. К 1940 г. паспортная система действовала в 1107 городах и 3915 районах центрах СССР, а паспортные ограничения распространялись на 175 городов и 460 районов страны (АП РФ. Ф. 3.).

В ходе проведения основного этапа паспортизации в 1933 г. властям удалось резко снизить масштаб миграции в города. Он оценивается на 1933 г. всего в 772 тыс. чел., но уже в 1934–1935 г. вновь произошло возвращение на показатели в 2,5 млн чел. (Прокопович, 1952). Паспортизация обострила проблему контроля за перемещением населения как в области учета, так и регулирования потоков, что дает основания говорить о низкой эффективности системы на старте кампании (Kessler, 2001). Главные задачи паспортизации начального этапа заключались в «разгрузке» городов от маргинального и люмпинизированного населения. Кроме того, на первый план вышла задача создания системы учета этих групп. К среднесрочным целям можно отнести ограничение миграции сельского населения в города при сохранении возможности перетока излишней рабочей силы в зоны приоритетного индустриального развития, а также ликвидацию «социального паразитизма» в условиях нехватки рабочей силы. В качестве долгосрочной цели рассматривалось создание национального реестра населения на территориях приоритетного развития, позволявшего контролировать миграцию методами административного регулирования, с постепенным расширением зоны охвата.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Асылбеков, М.-А. Х., & Жаргенова, А. М. (2001). Қазақстан халқы XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында (1897–1917). Алматы, 25 б. // Asylbekov, M.-A. Kh., & Zhargenova, A. M. (2001). Kazakhstan khalqy XIX ghasyrdyng songy – XX ghasyrdyng basynda (1897–1917). Almaty, 25 b.
- Алексеев, Н. В., & Алексеенко, А. Н. (1999). Население Казахстана за 100 лет (1897–1997). Усть-Каменогорск, 157 с. // Alekseenko, N. V., & Alekseenko, A. N. (1999). Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997). Ust-Kamenogorsk, 157 s.
- Вестник Архива Президента Российской Федерации. (1997). (6), 104. // Vestnik Arhiva Prezidenta Rossijskoj Federacii. (1997). (6), 104.
- Жирнов, Е. (2009). Не имеют права на паспорт 37 % граждан. Коммерсант Власть, 14(818), 3 апр. // Zhirnov, E. (2009). Ne imejut prava na pasport 37 % grazhdan. Kommersant Vlast',

14(818), 3 apr.

- Kessler, G. (2001). The passport system and state control over population displacement in the Soviet Union, 1932–1940. *Cahiers du monde russe*, 22(2), 477–504.
- Козина, В. (2000). Население Центрального Казахстана (конец XIX – начало XX в.) Книга 1. Алматы, 144 с. // Kozina, V. (2000). Naselenie Central'nogo Kazahstana (konec XIX – nachalo XX v.) Kniga 1. Almaty, 144 s.
- Моисеенко, В. (2018). Миграция из сельской местности в городские поселения в СССР в 1920-е годы. *Демографическое обозрение*, 5(2), 135–136. // Moiseenko, V. (2018). Migracija iz sel'skoj mestnosti v gorodskie poselenija v SSSR v 1920-e gody. Demograficheskoe obozrenie, 5(2), 135–136.
- Омарова, А., Уалтаева, А., Маргулан, А. (2025). Демографическое и социокультурное развитие города Алматы в 1854–193 гг. *Отан тарихы*. Т. 28. № 1. 105–123. // Omarova, A., Ualtaeva, A., Margulan, A. (2025). Demograficheskoe i sociokul'turnoe razvitie goroda Almaty v 1854–193 gg. Otan tarihy. T. 28. № 1. 105–123. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_105-123
- Попов, В. А. (1996). Паспортная система советского крепостничества. *Новый мир*, (6), 203. (со ссылкой на: Архив Президента Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. 3, Оп. 158, Д. 116, Л. 116–120]. г. Москва, Россия.) // Popov, V. A. (1996). Pasportnaja sistema sovetskogo krestostnichestva. Novyj mir, (6), 203. (so ssylkoj na: Arkhiv Prezidenta Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. 3, Op. 158, D. 116, L. 116–120]. Moscow, Russia.)
- Прокопович, С. Н. (1952). Народное хозяйство СССР (Т. 1, 102 с.). Нью-Йорк. // Prokopovich, S. N. (1952). Narodnoe hozjajstvo SSSR (T. 1, 102 s.). N'ju-Jork.
- Реабилитация: как это было. (2000). Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы (Т. 1, с. 45–48). (со ссылкой на: РГАНИ. Ф. 3. Оп. 8. Д. 26. Л. 24–29). // Reabilitacija: kak jeto bylo. (2000). Dokumenty Prezidiuma CK KPSS i drugie materialy (T. 1, pp. 45–48). (so ssylkoj na: RGANI. F. 3. Op. 8. D. 26. L. 24–29).
- Режимные люди в СССР. (2009). / Отв. ред. Т. С. Кондратьева, А. К. Соколов. М.: РОССПЭН. // Rezhimnye ljudi v SSSR. (2009). / Otv. red. T. S. Kondrat'eva, A. K. Sokolov. M.: ROSSPJeN.
- Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1932 г. (1932). № 84. Отдел первый. М.: Сов. законодательство, 516. // Sobranie zakonov i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva SSSR za 1932 g. (1932). № 84. Otdel pervyj. M.: Sov. zakonodatel'stvo, 516.
- Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1932 г. (1932а). № 50–84. Отдел первый. М.: Сов. законодательство, Ст. 517, 822–823. // Sobranie zakonov i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva SSSR za 1932 g. (1932a). № 50–84. Otdel pervyj. M.: Sov. zakonodatel'stvo, St. 517, 822–823.
- Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. (1935b). № 21, Ст. 116. // Sobranie zakonov i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva SSSR. (1935b). № 21, St. 116.
- Собрание постановлений и распоряжений правительства СССР. (1940). № 24, 808–814. // Sobranie postanovlenij i rasporjazhenij pravitel'stva SSSR. (1940). № 24, 808–814.
- Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР за 1934 г. (1934). № 1–43. М.: Госиздат. Ст. 18. // Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo pravitel'stva RSFSR za 1934 g. (1934). № 1–43. M.: Gosizdat. St. 18.
- Спецтрудпоселения Западной Сибири в 1933 г.: повседневность комендатур, Назинская трагедия. (2022). Сборник документов / Сост. С. А. Красильников, О. В. Филиппенко. Новосибирск, 239–241. (со ссылкой на: Государственный архив Новосибирской области. (б.д.). Архивный документ [Ф. П-3, Оп. 2, Д. 363, Л. 163–165]. г. Новосибирск, Россия.) // Spectrudposelenija Zapadnoj Sibiri v 1933 g.: povsednevnost' komendatur, Nazinskaja tragedija. (2022). Sbornik dokumentov / Sost. S. A. Krasil'nikov, O. V. Filippenko. Novosibirsk, 239–241. (so ssylkoj na: Gosudarstvennyi arkhiv Novosibirskoi oblasti. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. P-3, Op. 2, D. 363, L. 163–165]. Novosibirsk, Russia.)
- Тарасов, А. (2005) Паспортная система и паспортный режим в Советском государстве в 30-е

- гг. XX века: Диссертация на соискание звания кандидата юридических наук. Москва, 166 с. // Tarasov, A. (2005) Pasportnaja sistema i pasportnyj rezhim v Sovetskom gosudarstve v 30-e gg. XX veka: Dissertacija na soiskanie zvanija kandidata juridicheskikh nauk. Moskva, 166 s.
- Архив Президента Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. 3, Оп. 158, Д. 192, Л. 192–193]. г. Москва, Россия. // Arkhiv Prezidenta Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. 3, Op. 158, D. 192, L. 192–193]. Moscow, Russia.
- Государственный архив Карагандинской области (ГА КО). (б.д.). Архивный документ [Ф. 15, Оп. 1, Д. 38, Л. 126]. г. Караганда, Казахстан. // Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti (GA KO). (b.d.). Arhivnyj dokument [F. 15, Op. 1, D. 38, L. 126]. g. Karaganda, Kazahstan.
- Государственный архив Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. Р-1235, Оп. 141, Д. 1650, Л. 34–27]. г. Москва, Россия. // Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. R-1235, Op. 141, D. 1650, L. 34–27]. Moscow, Russia.
- Государственный архив Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. Р-9415, Оп. 3, Д. 8, Л. 3–6]. г. Москва, Россия. // Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. R-9415, Op. 3, D. 8, L. 3–6]. Moscow, Russia.
- Государственный архив Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. Р-5446. Оп. 1, Д. 501, Л. 70]. г. Москва, Россия. // Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. R-5446, Op. 1, D. 501, L. 70]. Moscow, Russia.
- Государственный архив Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. Р-5446, Оп. 1, Д. 91, Л. 149]. г. Москва, Россия. // Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. R-5446, Op. 1, D. 91, L. 149]. Moscow, Russia.
- Государственный архив Российской Федерации. (б.д.). Архивный документ [Ф. 5446, Оп. 14а, Д. 740, Л. 60–65]. г. Москва, Россия. // Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federatsii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. 5446, Op. 14a, D. 740, L. 60–65]. Moscow, Russia.
- Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГА СКО). (б.д.). Архивный документ [Ф. 30, Оп. 1, Д. 62, Л. 95–95 об.]. г. Петропавловск, Казахстан. // Gosudarstvennyj arhiv Severo-Kazahstanskoj oblasti (GA SKO). (b.d.). Arhivnyj dokument [F. 30, Op. 1, D. 62, L. 95–95 ob.]. g. Petropavlovsk, Kazahstan.
- Российский государственный архив социально-политической истории. (б.д.). Архивный документ [Ф. 17, Оп. 3, Д. 921, Л. 65–66]. г. Москва, Россия. // Rossiiskii gosudarstvennyi arhiv sotsial'no-politicheskoi istorii. (n.d.). Arkhivnyi dokument [F. 17, Op. 3, D. 921, L. 65–66]. Moscow, Russia.
- Специальный государственный архив МВД Республики Казахстан (СГА МВД РК). (б.д.). Архивный документ [Ф. 12, Оп. 1, Д. 201, Л. 128]. г. Астана, Казахстан. // Special'nyj gosudarstvennyj arhiv MVD Respubliki Kazahstan (SGA MVD RK). (b.d.). Arhivnyj dokument [F. 12, Op. 1, D. 201, L. 128]. g. Astana, Kazahstan.

Сведения об авторе

Аблажей Наталья Николаевна – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Сибирского отделения РАН, Новосибирск, Российская Федерация, E-mail: ablazhey@academ.org, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Автор туралы мәліметтер

Аблажей Наталья Николаевна - тарих ғылымдарының докторы, Сібір бөлімшесінің тарих институтының жетекші ғылыми қызметкері, Новосібір қ., Ресей Федерациясы, E-mail: ablazhey@academ.org, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Information about the author

Natalia Nikolaevna Ablazhey – Doctor of Historical Sciences, a leading researcher at the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Federation, Novosibirsk, Russian Federation, E-mail: ablazhey@academ.org, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>